

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
INSTITUT DE GEOGRAPHIE »JOVAN CVIJIĆ«

MONOGRAPHIES
N° 31

MILADIN Ž. VESIĆ

POPULATION ET MIGRATIONS
DANS LA SERBIE DE L'EST

Rédacteur
Dr. ČEDOMIR S. MILIĆ

Conseil de rédaction
Dr. MIHAJLO KOSTIĆ
Dr. MILISAV LUTOVAC
Dr. ČEDOMIR S. MILIĆ
Dr. RADOVAN RŠUMOVIĆ
Dr. MILOŠ ZEREMSKI

BELGRADE
1978.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ”

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 31

МИЛАДИН Ж. ВЕСИЋ

СТАНОВНИШТВО И МИГРАЦИЈЕ
У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Уредник
Др ЧЕДОМИР С. МИЛИЋ

Уреднички одбор

Др МИХАЈЛО КОСТИЋ
Др МИЛИСАВ ЛУТОВАЦ
Др ЧЕДОМИР С. МИЛИЋ
Др РАДОВАН РШУМОВИЋ
Др МИЛОШ ЗЕРЕМСКИ

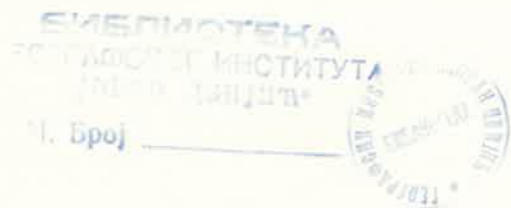
Примљено на XXII седници Уредничког одбора
20. марта 1978.

БЕОГРАД
1978.

С та 7/31

Рецензенти
Др МИЛИЦА СЕНТИБ
Др МИХАЈЛО КОСТИБ

Техничка редакција
Др ЧЕДОМИР С. МИЛИБ

Штампа: „Вук Караџић“ — Ниш, Станка Пауновића, 72.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР — — — — —	7
УВОД — — — — —	9
АНАЛИЗА МИГРАЦИОНИХ И ДЕМОГРАФСКИХ КРЕТАЊА У ПРОТЕК- ЛОМ ПЕРИОДУ — — — — —	15
Основна концепција о миграцијама — — — — —	15
Фактори који утичу на миграције становништва — — — — —	17
Просторни фактори — — — — —	18
Историјски фактори — — — — —	18
Економски фактори — — — — —	19
Социјални фактори — — — — —	20
Психолошки фактори — — — — —	21
Конфесионални фактори — — — — —	21
Политички фактори — — — — —	22
Случајни фактори — — — — —	23
Основни правци миграционих кретања од XVII до краја XIX века — —	23
Насељавање Источне Србије од XVII до краја XIX века — — — —	28
Алохтоно становништво и његова асимилација са аутохтоним — — —	31
Структура поседа и његово раслојавање — — — — —	33
Општи темпо развоја и измена привредне структуре у прошлости — —	36
Демографске карактеристике Источне Србије — — — — —	39
Промене natalитета — — — — —	39
Промене mortalитета — — — — —	44
Природни прираштај — — — — —	47
Старосно-полна структура — — — — —	50
Радни контингент и активно становништво — — — — —	53
Школообавезни контингент — — — — —	56
Економска структура становништва — — — — —	58
Писменост и културни преображај — — — — —	61
Анализа етничких група и њихов размештај — — — — —	62
Малолетнички бракови — — — — —	63
Систем једног детета — — — — —	67
Здравствене прилике у Источној Србији — — — — —	68
Услови живота и веза са спољним светом — — — — —	72
Измена начина живота и жеља за променом средине — — — — —	72
Преображај насеља у периоду социјалистичке изградње са оценом демографских реперкусија — — — — —	74
МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА И ЊЕГОВ РАЗМЕШТАЈ — — — — —	76
Анализа досељеног становништва — — — — —	76
Становништво према месту рођења — — — — —	82
Становништво по типу насеља из којег се доселило — — — — —	85

Миграциони салдо Источне Србије — — — — —	88
Полна структура досељеног становништва — — — — —	89
Досељено становништво до 1940. године — — — — —	91
Досељено становништво од 1941—1945. године — — — — —	93
Досељено становништво у периоду 1946. до 1952. године — — — — —	94
Досељено становништво од 1953. до 1961. године — — — — —	95
Досељено становништво од 1961. до 1965. године — — — — —	96
Досељено становништво од 1966. до 1971. године — — — — —	96
<i>Исељавање становништва Источне Србије — — — — —</i>	98
Исељавање становништва из демографских рејона I ступња у оквиру Источне Србије — — — — —	98
Исељавање становништва Источне Србије у остале рејоне СР Србије — — — — —	99
Исељавање становништва Источне Србије у друге републике и покрајине наше земље — — — — —	104
<i>Миграција и развој градских центара — — — — —</i>	106
<i>Дневне миграције — — — — —</i>	109
<i>Становништво на привременом раду у иностранству — — — — —</i>	111
Лица на привременом раду у иностранству према старости и полу — — — — —	112
Лица на привременом раду у иностранству према социјалној структури пре одласка из земље — — — — —	113
Лица на привременом раду у иностранству према школској спреми — — — — —	114
Лица на привременом раду у иностранству према народности — — — — —	115
Лица на привременом раду у иностранству према држави у којој раде — — — — —	115
ЕМПИРИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА МИГРАЦИОНИХ КРЕТАЊА — — — — —	117
<i>Изворни материјал и његова обрада — — — — —</i>	117
<i>„Унутрашње“ миграције — — — — —</i>	124
Пресељавање становништва из једног насеља у друго у оквиру исте општине — — — — —	125
Удадено-јенидбене миграције — — — — —	128
Миграције становништва у оквиру демографских рејона I ступња — — — — —	129
Миграције становништва из једног рејона I ступња у други у оквиру Источне Србије — — — — —	131
<i>„Спољне“ миграције — — — — —</i>	132
Миграционо кретање становништва Источне Србије у друге општине СР Србије — — — — —	132
Миграциона кретања становништва Источне Србије у друге републике — — — — —	139
ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА — — — — —	141
Н А П О М Е Н Е — — — — —	145
Л И Т Е Р А Т У Р А — — — — —	149
R É S U M É — — — — —	152

ПРЕДГОВОР

Проучавање становништва Источне Србије и миграција започео сам још као постдипломац 1963. године, а завршио 1968. године. У току тих истраживања, искључиво теренског карактера, вршио сам комплексна проучавања становништва Источне Србије, која су обрађена у магистарској тези „Контрола рабања и појава депопулације у Источној Србији“, која је одбрањена на Одсеку за географске науке Природно-математичког факултета у Београду 27. јуна 1966. године.

По одбрањеној магистарској тези наставио сам касније проучавање становништва и миграција у Источној Србији, под руководством Проф. др Милована В. Радовановића, који ми је био ментор за израду докторске дисертације „Миграциона кретања у Источној Србији“.

Овај рад представља у нешто скраћеном обиму докторску дисертацију, коју сам одбранио на Одсеку за географске науке Природно-математичког факултета у Београду 28. априла 1976. године.

Иако у скраћеном обиму, рад не одступа од садржаја и композиције дисертације и представља покушај да се прикаже сплет међусобних утицаја који су деловали на становништво Источне Србије у једном дужем временском периоду под утицајем миграционих кретања.

У овом раду сам настојао да проучавања становништва и миграција повежем са географским, историјским, економским, политичким и другим моментима, што, свакако, представља прилично обиман, сложен и тежак задатак. Јер, ово је захтевало посебан напор да неке чињенице детаљније проучим на самом терену, у ком правцу сам морао неколико година да обилазим многа насеља у Источној Србији, како би у директном контакту са становништвом боље разјаснио многе проблеме.

Поред обимних теренских истраживања коришћени су статистички подаци пописа становништва. Међутим, због разлика у обухватности било је тешко све видове истраживања повезати у једну целину, која би се у овом систему података могла сагледати.

Дужан сам да се посебно захвалим члановима комисије пред којима је дисертација одбрањена и то:

Проф. др Милици Сентић,
Проф. др Миловану Радовановићу,
Проф. др Драгану Родићу и
Доц. др Јовану Илићу, који су својим сугестијама допринели да рад добије свој коначни изглед.

Такође се захваљујем рецензентима др Милици Сентић и др Михајлу Костићу, који су својим примедбама помогли да се неки недостаци отклоне или бар ублаже.

Захваљујем се Уређивачком одбору Географског института „Јован Цвијић” Српске академије наука и уметности, који је овај рад припремио за штампу, као и Републичкој заједници науке Србије и Републичком заводу за друштвено планирање Србије, који су обезбедили средства за штампање.

П и с а ц

У В О Д

Источна Србија како у физичко-географском, тако и економском и антропогеографском погледу представља специфично подручје СР Србије. То је подручје специфично и у демографском погледу са изразито наглашеном контролом рабања што доводи до денаталитета па и депопулације. И поред повољне структуре земљишта, резерви рудног блага и других природних богатстава она је слабо насељена, што доводи до посебних проблема не само економске већ и стратегијске природе. Густина насељености на квадратни километар је испод републичког и југословенског просека. У 1961. години износила је 69 становника, а у 1971. повећана је на 72 становника на квадратни километар. И поред повољних природних услова и релативно доброг квалитета земље у пољопривредним рејонима Стига, Млаве, Тимока, Крајине и Поморавља већи део пољопривредног земљишта је необрађен због недостатка радне снаге. Ово из разлога што се смањује становништво на селу Источне Србије не само под дејством наглашене контроле рабања већ и због појачаних миграционих кретања. За разлику од осталих крајева СР Србије, а нарочито планинско-брдских рејона, где се и поред слабог квалитета земље и неразвијене локалне привреде становништво тешко одлучује на промену средине, становништво Источне Србије је у сталној динамици и трагању за бољим условима живота.

И поред присуства „глади за земљом” они су комуникативни, траже додатна занимања која су тренутно уноснија и која им обезбеђују већу зараду. У периоду социјалистичке изградње појачано је тражење радне снаге у непољопривредним занимањима што је довело до масовнијег пресељавања становништва из села у градове и веће рударско-индустријске центре. Ово је довело до смањења активног становништва на селу, а самим тим и до стварања „парлога”. У жељи да се обезбеде бољи услови живота, становништво ових крајева масовно се иселава и у остале привредне центре Републике и Федерације. Појачан одлив активног становништва негативно се одражава на привреду ових крајева због недостатка радне снаге а у првом реду стручне и квалификоване, тако да се иста морала обезбеђивати из других република: Босне и Херцеговине, Словоније, Хрватске и Македоније. Поремећену равнотежу није могао ублажити ни интензивнији развој Ниша, Зајечара, Бора, Пожаревца, Алексинца, Параћина и других привредних центара Источне Србије, који су увећавали своје становништво, не само природним прираштајем, већ и усељавањем из околних села и других крајева наше земље. Насупрот њима, многа села смањују број становника. Смањен је број становника у општи-

нама: Голубац, Мало Црниће, Жабари, Петровац, Жагубица, Болевац, Ђићевац, Ражањ, Сокобања, Књажевац, Сврљиг и Бела Паланка, да би се то смањење у периоду 1961—1971. године проширило и на општине: Кучево, Деспотовац и Неготин.

У новије време, савремена миграциона кретања захватила су бројно становништво које одлази на привремени рад у земље Западне Европе, Канаду и Аустралију. За релативно кратко време, откако се наша земља укључила у међународну поделу рада, преко милион Југословена нашао се ван граница наше земље. У овом таласу савремених међународних миграционих кретања нашао се и становништво Источне Србије које је у трци за већом зарадом кренуло у „бели свет”, и поред тога што би већим ангажовањем на свом поседу могло да обезбеди пристојан живот и у нашој земљи. Присуство укорененог схватања и стална утакмица ко је „бољи домаћин“ покренули су не само мушку већ и женску радну снагу, која без знања језика и искуства у фабричким халама креће у непознату туђину где „печалбом” жели да стекне боље материјалне услове и за старост обезбеди срећнију будућност. Савремене миграције нису поштеделе ни децу, која се поред родитеља, такође запошљавају у услужним делатностима прекидајући школовање чиме се превремено здравствено испрљају и враћају у земљу као истрошена радна снага.

Према попису из 1971. године ван граница наше земље са подручја Источне Србије било је око 38 хиљада становника. Интензиван одлазак током 1971, 1972. и 1973. године увећао је број запослених у иностранству, па се оцењује да се крајем 1974. године на раду у иностранству налази око 70 хиљада становника из Источне Србије. То је релативно висок број, када се узме у обзир да на рад у иностранство одлази становништво у најпродуктивнијем добу живота.

Миграције становништва Источне Србије наглашене су од најстаријих времена. На тлу Источне Србије смењивале су се разне цивилизације и народи који су се временом асимиловали, спајали и прожимали. На ово је утицао географски положај Источне Србије преко чије су територије пролазиле важне комуникације још из римског периода којим су се кретале разне војске и народи. Ово је довело до смењивања етничких група, њиховог међусобног мешања тако да су се временом издвајали посебни варијетети. Иако миграције представљају стални процес, који вековима траје, оне су повремено јењавале, долазило је до стабилизације и сарадње међу етничким групама, да би повремено добијале такве размере да су поједини крајеви због исељавања становништва остајали на краће или дуже време ненасељени. Ненасељена подручја насељавају нове етничке групе које са собом доносе не само нова обележја већ и навике.

Миграционим кретањима потпуно је измењено становништво у овим областима, тако да је тешко установити ко су прави „староседеоци”. За Влахе се дуго веровало да су потомци римског становништва, које се под најездом Словена у VII веку наше ере повукло из равничарских у тешко приступачне делове Источне Србије, очувавши своје обележје до данас. Ове претпоставке оповргавају новија

истраживања која указују да су Власи у Источној Србији у прошлости били Срби, који су пред најездом турских освајача прешли у Румунију и населили Алмаш и Ердељ, где су се асимиловали са романским становништвом примајући њихов језик и обичаје. Инверсним миграцијама, када су се стабилизовале прилике на тлу Источне Србије, они се враћају и поново насељавају ове крајеве, затичу освежено српско становништво досељено претежно са Косова, које их не прихвата као Србе, већ као Влахе. Током XVIII и XIX века миграциона кретања југословенског становништва добила су широке размере када је и Источна Србија насељена новим косовским, метохијским и пригорским становништвом. У насељавању учествују и остале етничке групе, али је њихов удео нешто слабији.

Миграциона кретања почетком XX века и између два светска рата била су ослабљена. Ова кретања су углавном била локалног карактера и потенцирана су у првом реду удадбено-женидбеним миграцијама. Међутим, други светски рат довео је до масовнијег премештања југословенског становништва, када је под притиском окупационих власти у Србију исељено бројно становништво из Словеније, Источне Босне и Косова.

И поред тога што су миграције становништва старе колико и људски род, овом проблему у прошлости се не само у нас, већ и у свету, мало поклањала пажња. Детаљнија истраживања овог проблема започета су тек крајем XIX века. Значајнији допринос на пољу познавања наше земље дао је *Милан Б. Милићевић* и *Владимир Карић*. Али, највећа заслуга на пољу изучавања миграционих кретања, насеља и порекла становништва не само у Србији већ и у осталим југословенским земљама припада *Јовану Цвијићу*, који је организовао рад на прикупљању изворне грађе, коју касније сређује и излаже у капиталном делу „Балканско полуострво и јужнословенске земље”. Он је скоро двадесет година прикупљао драгоцен материјал за ову студију при чему је укључио бројне истраживаче и сараднике који су му помогли да докрајчи започето дело. Овим, он не само да је дао велики допринос на пољу изучавања метанастасичких кретања и етничких промена у нашој земљи по доласку Турака, већ је дао тумачења о утицају разних миграционих струја и укрштању миграната различитог порекла међусобно и са „старинцима”.

Генијално дело Јована Цвијића наставили су његови ученици, који као представници афирмисане антропогеографске школе детаљније проучавају поједине области. Значајније радове о животу, обичајима и пореклу становништва Источне Србије дао је *Тихомир Р. Борђевић*, мада су бројне прилоге антропогеографског карактера дали и други истраживачи*).

Истраживање миграционих кретања до II светског рата било је искључиво у домену географа и етнолога, који су продубљивали истраживања у складу са Упутствима Јована Цвијића. С обзиром да

*) Види рад, *М. Костић*, Порекло и композиција становништва у селима Источне Србије, Бгд, 1974.

се осећа потреба за свестранијим истраживањем овог проблема, после II светског рата миграциона кретања улазе у сферу интересовања економиста, демографа, социолога, политиколога и других, чиме почиње нов правац изучавања миграционих кретања са освртом на демографске карактеристике, проблематику запослености и запошљавања и томе слично. Међу познатијим теоретичарима ове врсте вредно је споменути *Д. Брезника*, *Д. Вогелника*, *М. Маџуру*, *С. Обрадовића*, *М. Сентић*, *И. Винског* и друге, који се баве проучавањем ове проблематике у нашој земљи. Сви они истичу да је процес пресељавања становништва сложен и да на миграције утичу многи економски и некономски фактори. Слично географима, *С. Обрадовић* и други закључују да географско-саобраћајне везе предела представљају важан елемент у процесима пресељавања.

Проучавањем миграција у нашој земљи бавили су се бројни географи међу којима је вредно споменути *М. Лутовца*, *Б. Дробњаковића*, *М. Костића*, *В. Бурића*, *М. Радовановића* и друге. Међутим, данас се јавља све веће интересовање не само за овај проблем код научника и стручњака већ и код друштвено-политичких радника који фактору миграционих кретања како у земљи тако и у иностранству поклањају посебну пажњу.

Већ смо напоменули да се Источна Србија због својих специфичности битно разликује од осталих крајева наше земље, а нарочито у репродукцији становништва. Међутим, и поред ових карактеристика она још увек није довољно изучена. Парцијална истраживања бројних аутора су само прилог у познавању становништва ових крајева. Нешто потпунији осврт на познавање становништва Источне Србије дао је *Татомир П. Вукановић* у студији „Демографија у Источној Србији“ у којој је изнео узроке ове појаве, али на жалост иста није објављена, па је недоступна широј јавности.*)

Запаженија истраживања појединих делова Источне Србије вршио је *Михајло Костић* који је своје резултате истраживања саопштио у бројним радовима, од којих истичемо „Белопаланачку котлину“ у којој је изложен привредно-географски и антропогеографски проблем, као и проблем миграције становништва. Од бројних радова са овом и сличном тематиком споменућемо радове *К. Јовановића* „Неготиска Крајина и Кључ“, *М. Лутовца* „Неготинска Крајина и Кључ — привредно-географска расправа“, *М. Миладиновића* „Пожаревачка Морава“, *М. Станојевића* „Антропогеографски преглед Тимочке Крајине“, затим радови *Стевана Мачаја* „Црноречки округ“, *М. Барјактаревевића* „Сто година једне групе Црногораца у Источној Србији“, *В. Николић-Стојанчевић* „Петрово Село као једно од жаришта колонизационих и миграционих процеса у Источној Србији у другој половини XIX века“, затим бројне радове *С. Прваковића* и друге који су дали значајан допринос на упознавању при-

*) Скроман прилог за познавање становништва у Источној Србији дао сам у магистарској тези „Контрола рабања и појава депопулације у Источној Србији“.

лика, обичаја и живота становништва Источне Србије. Тематика истраживања није била само антропогеографског или етнографског карактера већ је ова област изучавана и са социолошког и других аспеката.

Сви ови и други радови представљају покушај да се расветли проблематика становништва, његова структура, размешај и правци кретања становништва у Источној Србији. Значајан допринос упознавања проблематике миграционих кретања дали су сарадници Центра за демографска истраживања Института друштвених наука, који су у бројним студијама обрађивали ову проблематику залазећи узгредно и у проблеме Источне Србије као карактеристичног подручја Југославије. Разматрање ове проблематике са делимичним освртом на Источну Србију саопштено је у радовима Центра за демографска истраживања „Анализа миграционих кретања и политика усмеравања будућег размештаја становништва СР Србије“, „Миграције становништва Југославије“, „Демографски развитак националности у СР Србији“ и други с којима су започете расправе ове врсте.

Имајући у виду чињеницу да подручје Источне Србије још увек није довољно проучено, покушали смо да овом студијом дамо допринос познавању становништва, његових структура и миграционих токова у овом делу Републике.

Ради потпунијег сагледавања овог проблема проучена је расположива грађа, која директно или индиректно задире у проблематику становништва и миграција у Источној Србији. Проучаване су карактеристике ширег подручја, као и статистичко-документациони материјали дужег периода.

Посебна пажња посвећена је теренским проучавањима која су трајала неколико година. За то време, путем анкете, прикупљени су бројни подаци о животу становника ових крајева. Такође су вођени бројни разговори са грађанима Источне Србије, који су дали значајан допринос у расветљавању неких чињеница.

Проучена је и статистичка грађа из последња два пописа 1961. и 1971. године. У овом раду, добрим делом коришћене су и анкете завода за запошљавање које су у заједници са општинским синдикалним већима и општинским конференцијама ССРН спровели међу нашим грађанима запослених на привременом раду у иностранству за време коришћења годишњег одмора у нашој земљи.

Поред поменутих материјала, прегледане су пријавно-одјавне евиденције секретаријата унутрашњих послова по општинама, из које су коришћени подаци који се односе на миграције становништва. Пријавно-одјавна евиденција која се води код општинских секретаријата за унутрашње послове, врло је погодна за праћење миграционих кретања одраслих лица.

Истраживања су обухватила око 31 хиљаду лица, од чега око 22 хиљаде досељених и око 9 хиљада одсељених. Период праћења ових миграционих токова односи се на пресељавање становништва од 1950. до 1968. године. Прикупљени подаци су систематизовани у ок-

виру општине и демографских рејона I и II ступња*). Истраживања су обављена у општини: Бор, Бољевац, Велико Градиште, Голубац, Жагубица, Зајечар, Кладово, Књажевац, Кучево, Мајданпек, Неготин, Петровац и Пожаревац**). Изабране су општине које целом својом територијом леже на подручју Источне Србије, а у којима се води пријавно-одјавна евиденција.

*) Демографске рејоне утврдио је Центар за демографска истраживања Института друштвених наука у Београду. Принципи и методологија одређивања ових рејона, као и њихов списак, изложени су у публикацији Института друштвених наука „Шема сталних рејона за демографска истраживања”, Бгд, 1963.

**) Свакако да на овако обимном послу не бих истрајао да нисам нашао на велику подршку и разумевање одговорних другова у општинским скупштинама и општинским секретаријатима унутрашњих послова на подручју Источне Србије којима се посебно захваљујем.

АНАЛИЗА МИГРАЦИОНИХ И ДЕМОГРАФСКИХ КРЕТАЊА У ПРОТЕКЛОМ ПЕРИОДУ

Основна концепција о миграцијама

Све до почетка овога века становништво није представљало значајнији фактор истраживања, тако да се не располаже неким обимнијим демографским студијама из прошлости. Истраживања становништва у прошлости представљају реконструкцију демографских збивања која се више ослањају на историјске и етнографске материјале.

Малтузијанске и промалтузијанске теорије ушле су у фазу истраживања тек између два рата, када фашисти у Немачкој и Италији оживљавају тезе о апсолутној пренасељености. Становништво улази у фазу већег интересовања средином овога века, тако да се данас све више поклања пажња овом феномену, с обзиром да оно представља основни фактор целокупног привредног развоја једне земље.¹

Петвековно ропство под Турцима оставило је дубоке трагове у развоју становништва Србије, који су остали видљиви и до данас. Истраживачима представља велики проблем како извршити реконструкцију прошлости, с обзиром да из тог периода има врло мало студија и расправа. На основу сећања о пореклу становништва истраживачи уносе доста субјективног, тако да се поставља питање веродостојности реконструкције минулог периода, као и демографских збивања која су се одиграла. Да ли су увек предања о пореклу становништва тачна, или су она обликована према субјективним реконструкцијама — тешко је рећи. Материјали који стоје на располагању, разне студије с краја XIX и почетком овога века указују да главни узроци миграционих кретања становништва леже у турском насиљу због чега се стачовништво исељавало из једне области у другу. У време турске окупације бројно српско становништво одвођено је у ропство, одакле се никад није вратило. Има трагова да су Турци плански расељавали српско становништво из покорених области. Због разних притисака на незаштићен народ турски освајачи уводе данак у крви и мушку децу до 12 година старости одводе у Цариград где их у војним училиштима и академијама припремају за нове походе. У жељи за одржавањем врсте, српско становништво заштиту тражи у сељењу из једног места у друго. Често се склањало у збогове насељавајући тешко приступачне пределе, где је постојала мања вероватноћа да ће бити узнемиравано од освојача. По тради-

цији, српски народ је бунтован и слободољубив, тешко се мири са ропством и радије креће у непознате крајеве излажући се патњама, муци и епидемијама, него што ће се покорити окупатору. На ово указују велике сеобе српског становништва када су читави предели данашњег Косова и јужне и југоисточне Србије остали пусти и не-насељени, одакле се становништво, предвођено Арсенијем III Чарнојевићем 1690. године иселава у Војводину. Опустеле крајеве Турци насељавају муслиманским и арбанашким становништвом.

Према наводима *Тихомира Борђевића*, почетком XV века српско становништво из Новог Брда расељено је у Цариград и остала приморска места. Слична судбина задесила је становништво Београда после потпадања под Турке 1521. године². Мехмед II је 1454. године раселио из Србије око 50 хиљада Срба, а четири године касније, расељено је још око 200 хиљада³.

На миграције српског становништва великог утицаја имали су сукоби између Аустрије и Турске. Будући да се Србија налазила на ветрометини светских збивања сви походи било да су долазили са југа или севера нису је мимоилазили. Она је директно или индиректно била умешана у токове тих збивања. Незадовољна тиранијом турске војске која је ударала на њихову част, морал и достојанство присиљили су становништво да се повуче у збегове, а многи ради освете стављали су се у службу Аустро-Угарске војске и заједно са њима светили Турцима. Касније, за време примирја и померања границе многи су напустили крајеве под Турцима из страха од освете. Масовно иселавање српског становништва одиграло се и 1737. године под вођством Арсенија IV Чарнојевића, који је попут свога претходника превео многе српске породице преко Саве и Дунава, које су се у време Аустријске окупације отворено декласирали против Турака. Слични покрети становништва одиграли су се и касније, крајем XVIII века, после неуспеле Кочине Крајине, као и после првог српског устанка 1813. године, када су многе породице прешле у Аустрију.

Мноштво догађаја који су потресали Србију од пада Деспотовине до 1829. године нисмо у стању пратити, јер су се често преплитали једни са другима. И у релативно срећеним приликама, за време владе кнеза Милоша било је масовнијег пресељавања становништва.

За време руско-турског рата разударена турска војска присиљила је становништво Тимочке Крајине да се пребаци преко Карпатско-балканских планина у унутрашњост Србије⁴. Ови и слични догађаји растурили су становништво Источне Србије не само по унутрашњости Србије, већ и по Банату, Ердељу, Молдавији и другим крајевима. Србија је у историјској прошлости, у више наврата остајала проређена и скоро ненасељена, да би у срећеним приликама опустошени крајеви били насељавани повратницима или новодошлим становништвом из сиромашних крајева Херцеговине и Црне Горе. Миграције су из основа потресале становништво, јер је у време већег мешања било изложено разним епидемијама које су га десетковале на путу од земље матице до земље колонизације.

Фактори који утичу на миграције становништва

Збивања на подручју Србије до првог српског устанка могуће је пратити више фактографски, међутим, догађаји који су настали за време и после првог српског устанка, а нарочито после другог могуће је пратити и статистички. Према истраживањима која је вршила *М. Сентић*⁵, природни прираштај у Србији пред избијање првог српског устанка износио је 15%. У периоду од 1804. до 1813. опао је на 6%, док је стопа досељавања износила 5%. Пропаћу првог српског устанка из Србије се иселило око 100 хиљада лица, од чега се вратило по срећивању прилика око 60 хиљада. У ратним операцијама 1813. погинуло је око 20 хиљада лица. Слично проценама *М. Сентић* и *М. Мирковић*⁶ дао је приближно исте податке о броју становника у Србији после првог српског устанка.

На основу пописа арачких лица 1820. године, оцењено је да је на територији београдског пашалука у 2594 насељена места⁷ живело без Цигана 368 хиљада становника, односно 500 хиљада на проширеној територији Србије. Густина насељености 1803. године износила је 12,6 становника на квадратни километар⁸, тако да је било свега 20 хиљада пореских и 55 хиљада харачких глава⁹. Тек је први попис становништва у Србији обављен 1834. године када је утврђен број становника од 678 хиљада.

Од 1804. године па све до краја прве владе кнеза Милоша у Србију су извршена масовна усељавања, а исто тако бројније је иселино турско становништво. Раније иселино српско становништво враћало се натраг у Србију. Та усељавања трајала су све до пропасти првог српског устанка 1813. године. По пропаћу првог српског устанка бројне породице напуштају Србију и прелазе у Аустрију. Исељавање после пропасти првог српског устанка коју је процену дала *М. Сентић*, била би и већа, да Турци нису Србима пресекали одступницу између Шапца и Београда. Турци се из освете немилосрдно разрачунавају са српским становништвом, убијају мушкарце, док жене и децу одводе у турско ропство. Овакво стање кобне 1813. године довело је до великих унутрашњих покрета и повлачења становништва у збегове, забите и тешко приступачне пределе. Сведочанства тог периода указују да је на хиљаде жена и деце у Београду продато као робље¹⁰. По санирању прилика изнурен и гладан народ се почео враћати на своја огњишта, а ускоро су почеле пристизати избеглице из Аустрије.¹¹

У периоду од 1820. до 1834. године рачуна се да је досељен већи број становника. За 14 година прираштај становништва износио је 178 хиљада, од чега око 100 хиљада отпада на природни, а око 80 хиљада на механички прираштај. Од 1834. до 1874. године становништво се увећало за 676 хиљада што значи да се за 40 година удвостручило. Методологија тих пописа није била истоветна због чега долази до извесних неслагања. Пописом 1834. године нису обухваћени Цигани, а 1854., 1859. и 1864. пописивани су само стално настањени Цигани, док чергари нису узимани у обзир. Од 1834. до 1841. године број становника у Србији повећао се за 151 хиљаду, што произилази

да се у овом периоду доселило око 81 хиљада лица. Ово указује на чињеницу да је Србија у то време постала значајно имиграционо подручје Европе и да је у погледу механичког усељавања била на лествици водећих земаља.

Просторни фактори

Учвршћењем власти кнеза Милоша дошло је до стабилизације прилика у Србији, а самим тим и до усељавања становништва из суседних земаља у ретко насељене области Србије. Досељавало се становништво из Војводине и делова наше земље који су остали под турском управом. Запуштена земља, опустели предели и необрађене пољопривредне површине нудили су досељеном становништву повољне услове за живот. Ова околност привукла је бројне српске породице из Босне и Херцеговине које су живеле под турском влашћу. Интересовање за прелазак у релативно богату и слабо насељену Србију испољили су Црногорци и Херцеговци, који познатим црногорским струјама прелазе у Србију насељавајући и пределе на које су наилазили. У овом периоду у Србију прелазе и сиромашни румунски сељаци који покушавају да се ослободе и окупационог бојарског режима. Велики број српских породица досељен је из Аустрије и то углавном разне занатлије, трговци, учитељи и чиновници, који поред осталог желе да на лак начин дођу до боље зараде у тек ослобођеној Србији, где се осећа недостатак квалификоване радне снаге. Ненасељена Србија годинама је представљала имиграционо подручје за ове становнике у првом реду Србе из суседних земаља. Поступци власти према досељеницима ишли су у прилог већег усељавања становништва, јер су досељеници уживали одређене бенефиције као што су: бесплатно добијање земље и хране док се не снађу у новој средини, ослобођање од пореза и разних приреза. Тиме се хтело привући бројније становништво на опустелу земљу. Истовремено се становништво из планинско-брдских предела спушта у равничарске, где су били повољнији услови за обраду земље, јер је оријентација привредног развоја у то време била усмерена на земљорадњу. Читав XIX век био је у јеку миграционих кретања од пасивно-брдских ка пољопривредно-равничарским рејонима и од густо насељених ка ненасељеним пределима. Успостављањем равнотеже између насељених и ненасељених предела смиривале су се миграције становништва у Србији.

Историјски фактори

Збивања на светској позорници одразила су се и на нашу земљу. Промене граница и окупација појединих делова наше земље довела је до масовнијег исељавања становништва. Те исељеничке струје вековима су биле потхрањиване историјским збивањима који су потресали наше народе. После пропасти првог српског устанка Турци се разрачунавају са недужним српским становништвом. Многи

су отерани у доживотно ропство у најудаљеније крајеве Турске империје, а неки побијени. Из страха од турске освете велики број српског становништва прелази преко Саве и Дунава у Аустрију, док се остало становништво склањало у збегове испред разударене турске војске. Увидевши да ће земља остати без народа Турци постају нешто толерантнији и попустљивији у прогонима и уништавању српског становништва. Привремене миграције становништва због историјских догађаја биле су честа појава у Србији и скоро увек када би му због ратних сукоба запретила опасност становништво је тражило спас у исељавању у мирније области и крајеве. Успостављањем границе према Турској бројне српске породице прешле су из Турске у Србију.

Румунско становништво са Великог острва пребегло је у Крајину 1834. године не хтевши да остану под румунском управом и влашћу окупационог бојара. Преласком у Србију, на десној обали Дунава основали су село Михајловац, у коме и данас живе њихови потомци. Припајањем Тимочке Крајине Србији 1833. године, бројно турско становништво исељило се у Турску и пределе који су били под турском управом.

Учешће народа Источне Србије у Тимочкој буну 1883. године, натерало је многе на исељавање из Источне Србије, како би се склонили испред освете владајућег режима. И за време српско-бугарског рата 1876. године, па и касније за време балканских ратова, првог и другог светског рата исељавање становништва из Источне Србије није била ретка појава. Земљу су напустили после ослобођења и издајнице народа који су се за време рата ставили у службу окупатора.

Економски фактори

Преласком са сточарског на земљораднички начин живота ненасељена места у долини Мораве и Тимока, жупне котлине и читава Шумадија постали су гравитациона подручја. У ове крајеве досељавала се сиромашно становништво планинско-брдских предела Црне Горе, Босне, Херцеговине, Македоније, са Косова и других крајева. У време стицања аутономије испољена је тежња за бржи привредни развој Србије којој је недостајала квалификациона и стручна радна снага, која се у то време могла обезбедити једино усељавањем из Аустрије и Мађарске. Да би подстакла становништво суседних земаља на масовније усељавање у Србију, српске власти дају бројне олакшице. Тако је у Србију досељено бројно становништво немачког, чешког, мађарског и аустријског порекла. Ови досељеници дошли су у Србију из чисто економских разлога, јер су им пореске олакшице пружале могућност бржег богаћења. Први оснивачи индустрије у Србији били су досељеници из Аустро-Угарске као што су: Немец, Бајлони, Вајферт и др.

Србија као аграрна и слабо развијена земља у XIX веку искључиво се ослањала на занатство и трговину. Неразвијена структура привреде утицала је на спору измену структуре становништва.

Развојем индустријске производње расте потреба за радном снагом, која се репродукује из редова сиромашног сеоског становништва које ради обезбеђења egzистенције себи и својим члановима прелази у градове и запошљава се као најамна радна снага код капитала и индустријалаца. Прелазак пољопривредног становништва у непољопривредна занимања до другог светског рата био је прилично успорен. Међутим, динамичан развој привреде после другог светског рата довео је до појачане потражње радне снаге која се једино могла обезбедити на селу. Бројно становништво из села прелази у градове и индустријске центре, што је довело до измене структуре становништва. Миграције становништва из наше земље у земље Западне Европе отвориле су ново поглавље економских миграција чиме се и наша земља укључила у међународну поделу рада. Повећан обим економске миграције из наше земље у земље Западне Европе био је изразит у периоду 1968. до 1973. године. Тек 1974. године дошло је до смиривања одласка наших грађана на привремен рад у иностранство. У наредном периоду спољне миграције ће се свести на минимум, док ће нов облик унутрашњих миграција од високонаталитетних и економски неразвијених рејона бити усмерен ка економски развијенијим центрима Републике.

Социјални фактори

Према подацима пописа из 1834. године број градског становништва у Србији био је изразито низак и износио је свега 41 хиљаду или 6,5% у односу на укупно становништво, док је на сеоско отпадало 93,5%. Слична ситуација била је и у Источној Србији. Структура становништва се споро мењала током XIX века. Градско становништво се поступно повећавало са развојем градске привреде и јачањем производних снага у граду. Године 1859. градско становништво учествује у укупном са 8,1%, 1866. са 9,5%, а 1874. са 10,2%. Десет година касније повећало се на 12,4%, а 1890. 13,3%. Крајем XIX века Србија је имала само пет градова са преко 10 хиљада становника, а 20 година касније само је десет градова имало преко 10 хиљада становника. У последњој деценији XIX века у градовима Србије живело је око 319 хиљада становника или 13,8%, пет година касније 351 хиљада, а 1905. године 408 хиљада или 15,2%. Пред почетак балканских ратова број градског становништва скоро да се није променио, али је због тога дошло до смањења удела градског у укупном становништву. Из напред изложеног види се да је трансформација сеоског у градско становништво била веома спора. Почетком XX века Србија је изразито аграрна земља, тако да се за 80 година од ослобођења од Турака удео градског становништва повећао за свега 6,6%, док се сеоско и поред релативног опадања у апсолутном погледу повећало за више од четири пута.

Занатство и трговина представљали су основне гране градске привреде. Брз пораст пољопривредног становништва и немогућност његовог одлива у градове довео је до великих промена у структури поседа на селу. Преоријентација са сточарства на ратарство пред-

ставља једну од манифестација аграрне пренасељености. Године 1900. на 100 ха пољопривредних површина живело је 142,4 пољопривредна становника, док је на 100 ха обрадивих површина живело 211,2 становника. Већ у првим годинама XX века осећа се аграрна пренасељеност, због чега осиромашено пољопривредно становништво из привредно заосталих рејона прелази у град и економски јаче центре покушавајући да на неки начин реши свој материјални положај. Фактори ове врсте имали су великог утицаја на миграције у првој половини XX века.

Психолошки фактори

Психолошки фактори имају велики значај на пресељавање становништва из једног места у друго. Општа политичка и економска несигурност подстицала је становништво на напуштање животне средине и прелазак у другу. Досељено становништво често се сукобљава са староседеоцима. Ако су ти сукоби настављани у неизвесност они су напуштали негостопримљиву средину и одлазили даље. Чести међусобни сукоби појединачни или племенски ако су поткрепљени страхом од крвне освете исељавали су становништво у друге крајеве како би се на тај начин избегло међусобно разрачунавање.

Досељено сточарско становништво наилази на отпор староседелаца, јер им наводно ови одузимају простор, утрине и ливаде. С обзиром да се у прошлости становништво бавило екстензивним сточарством и земљорадњом ти сукоби су добијали велике размере да су често морале интервенисати и локалне власти. Још у Милошево доба познати су антагонизми који су владали између досељеника и староседелаца. Да би се смањило психолошки отпор једних и других кнез Милош издаје наредбу локалним властима којом се староседеоцима налаже „да се са новосецима лепо понашају“. Исти се не смеју шиканирати нити прогањати, већ им треба земљу бесплатно дати, ослободити их од пореза и приреза док не среде своје домаћинство, дати им право на коришћење крчевина, сеоских утрина, заједничких шума, ливада итд. У случају да нема земље која се може доделити новосецу, иста се има одузети од староседеоца који располажу са више земље него што је могу обрадити. Сукоби и заваде су често доводиле до нетрпеливости да су годинама живели у суседству изоловани једни од других и међусобно се нису мешали. Ретко су склапани мешовити бракови, избегаване су посете, сарадња, мобе и томе слично. Староседеоци су досељеницима давали погрдна имена која су донекле карактерисала њихово социјално, етничко и друго обележје. Временом нестају навике донете из краја и у другој или трећој генерацији досељеници су прихватани као себи равни, што је довело до успостављања добросуседских односа.

Конфесионални фактори

Научној литератури познате су у прошлости миграције становништва из верских побуда. Приликом исељавања српског становни-

штва са Косова и Метохије под вођством Арсенија Ш и IV Чарнојевића 1690. и 1737. године опустеле крајеве населило је мухамеданско становништво, које се задржало скоро два века. Ослобађањем Србије од турског ропства, већи део мухамеданског становништва напушта српске градове, које насељавају Срби, Цинцари, Немци и Черкези. Берлинским конгресом 1878. године Србија је добила проширење према југу и југоистоку све до испод Врања, а 1912. године ослобођена је Македонија и јужна Србија. Велики број мухамеданског становништва напустило је Србију из чисто верских разлога и прешло у Турску. Ове крајеве населили су Срби и Црногорци, који беговску земљу добијају бесплатно и која је давана сваком мушком члану домаћинства. Поред обрадиве земље давана је селина или сеоска утрина као и део забрана, ради сече шума. Исељавања из верских разлога забележена су и после другог светског рата када се са Косова, Македоније и јужне Србије добровољно иселио већи број турских и арбанашких породица у Турску. Многи ови исељеници, данас се поново враћају у нашу земљу и родни крај, који су напустили из верских побуда.

Политички фактори

Крајем XIX и почетком XX века у Србији су вођене жестоке политичке борбе између радикала и других странака. У том периоду напредне снаге су прогоњене од стране владајућег режима који је по сваку цену хтео да угуши народне слободе. То је изазвало жестоке сукобе у Србији, који су нарочито добили широке размере на подручју Источне Србије познати под именом Тимочка буна. Сукоб између народа и стајаће војске 1883. године крвљу је угушен, а многи учесници и вође буне похватани, осуђени на смрт и погубљени на брду Краљевици изнад Зајечара. Велики број учесника осуђен је на дуже временске казне тешке робије, док је већи број у жељи да избегне казну пребегао у Бугарску и друге суседне земље док се мањи број становништва склонило из Источне Србије у Београд и градове широм Шумадије. Током првог и другог светског рата издајници народа који су се ставили у службу окупатора по ослобођењу земље побегли су заједно са окупатором у Немачку и друге земље западне Европе, где су се организовали као екстремна емиграција против наше земље, њеног друштвено-политичког уређења.

Развојем производних односа крајем XIX и почетком XX века у Србију је досељен већи број рударских породица немачког и чешког порекла и настанили се у Бору, Мајданпеку, Костолцу и другим рударским центрима где су скоро пола века остали да живе и раде као српски поданици. Међутим, за време другог светског рата многи од њих, као фолксдојчери, ставили су се у службу окупатора вршећи терор над српским становништвом. Ослобођењем земље, из страха од освете, напустили су Србију одводећи са собом и своје породице. По завршетку другог светског рата у Бору је формиран заробљенички логор у који су смештени немачки заробљеници. Након амнестије неки од њих остали су да живе и раде у нашој земљи, где су

засновали и породице. Породице немачких заробљеника углавном су напустиле нашу земљу око 1955. године када су се захваћене таласом миграција ка земљама Западне Европе иселиле у Немачку и Аустрију.

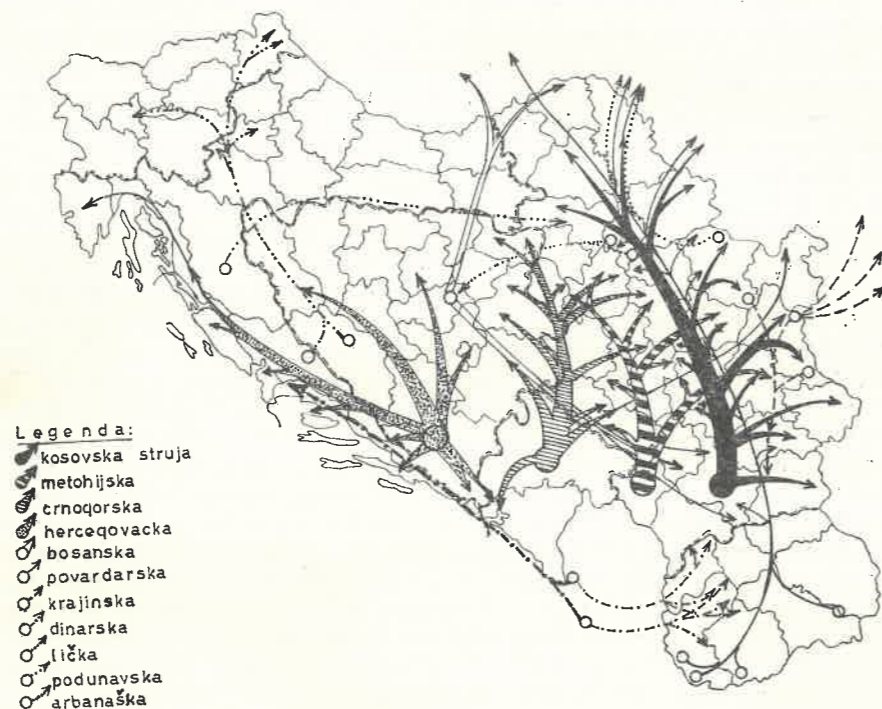
Случајни фактори

У стручној литератури познате су изненадне миграције становништва из једног места у друго. Такве миграције обично су присутне код сезонске радне снаге. Радници планинско-брдских предела у време косидбе ливада, кошње и бербе кукуруза, жетве пшенице и томе слично, одлазе у равничарске пределе где у сезони пољопривредних радова раде на имањима друштвеног сектора и код инокошних пољопривредника. У време обављања посла они успостављају контакте са мештанима од којих сазнају где се јефтино може купити земља или читаво пољопривредно газдинство. Сезонци, обично, капа-ришу земљу или салаш на који преводе један број чланова свога домаћинства или се коначно сви пресељавају у нову средину. Ови исељеници касније траже у ближој околини погодну парцелу или салаш на који би населили своје рођаке или пријатеље из старог краја. Проучавајући ову појаву открили смо да је неколико породица из Турије, Сене и Каоне (околина Кучева) на овај начин одсељено у Банат (околина Панчева, Ковачице, Баваништа и Омољице). Слична ситуација забележена је и у околини Неготина, Салаша и Јабучковца одакле произвођачи вина продајући своју робу по Словенији, а нарочито у околини Љубљане, Крања и других места ступају у привремени радни однос, па када им се укаже прилика заснивају сталан радни однос где се настањују, а касније са собом преводе и чланове ужет домаћинства. Има случајева из Источне Србије да су многи младићи служећи кадар у местима Словеније и Хрватске по одслужењу војног рока остали да стално живе у дотичном месту где су засновали радни однос и ступили у брачну заједницу.

Основни правци миграционих кретања од XVII до краја XIX века

Историјска збивања у Европи током XVII, XVIII и XIX века имала су одражаја на становништво и прилике на Балканском полуострву. Чести сукоби међу великим силама и смена власти у окупираним пределима довели су до великих покрета балканских народа који су се често премештали из једног места у друго. Честа сељакања из места у место највише су осетили становници динарског масива који су по неколико пута мењали станиште, напустили своја огњишта, кретали се у неизвесност док се коначно нису стабилизovali и зауставили у земљи колонизације, где су услови живота били нешто повољнији. Становништво које се сели тешко напушта свој дом, али када се одлучи на сеобу оно се не зауставља све док не пронађе pogodно место које ће му пружити сигурност и гаранцију

бољег живота. Долазећи у нову средину досељеници су наилазили на читав низ потешкоћа, морали су крчити шуме да би створили окућницу, градити куће, навикавати се на климу, воду и земљу. У новој средини морали су прихватити обичаје староседеоца уколико су их затекли и мењати навике живота, обичаје, ношњу, дијалект и томе слично. Једном речју, морали су мењати читаву институцију унутрашње организације живота да би се током времена сродили са затеченом унутрашњом организацијом живота и рада.

Ск. 1. — Метанастизичка кретања становништва од 17. до краја 19. века

Миграције становништва вековима су одржаване раније уходаним правцима. Углавном, снажније миграционе струје као што су: косовска, метохијска, црногорска, херцеговачка и вардарско-моравска биле су усмерене од југа ка северу (види картограм „Метанастизичка кретања становништва од XVII до краја XIX века“). Становништво није директно прелазило из земље матице у земљу колонизације, већ се на путу заустављало у привременим стаништима. Како су мигранти често били изложени разним епидемијама, које су их пратиле на путу до земље колонизације, многи су изгубивши ближе чланове домаћинства одлучили да се настане у близини гробова помрлих сродника. Међутим, поједине групе због појаве заразних болести, да би сачували децу и чланове своје породице, одвајали су се од главне масе миграната и кретали кроз непрегледна беспућа, док их умор и исцрпљеност није везао за једно место.

Међу најстарије миграционе струје спада косовско-метохијска, чије је становништво кроз читав XVI, XVII и XVIII век насељавало северне делове Србије. Ово становништво прешло је Саву и Дунав и расуло се по Војводини, Мађарској, Румунији, Молдавији и Украјини. Ова струја је 1690. и 1737. године превела у Аустро-Угарску бројне српске породице са Косова, Метохије и јужне Србије. Правци кретања косовско-метохијског становништва били су различити. Мање или веће групе одвајале су се од главног миграционог језгра и насељавале врањски крај, Јабланицу, Топлицу, нишки крај, Расину, Ниску Шумадију, Поморавље, Нишаву и пиротски крај. Једна већа скупина Косовара пребацила се преко Балканског планинског лука у Тимок и Крајину мешајући се са влашко-тимочким становништвом. Из моравске долине косовско становништво прелази у Млаву насељавајући Жагубичку котлину, Горњу и Средњу Млаву, Стиг и Брањичево. Косовско становништво склањајући се од турског зулума у два наврата прешло је Саву и Дунав. Први пут предвођено Арсенијем III Чарнојевићем 1690., а други пут 1737. године предвођени Арсенијем IV Чарнојевићем. Ови становници населили су Срем, северни и јужни Банат, јужну Бачку и продрли далеко према северу све до Будима и Сент Андреја. Један део ове струје прешао је Ердељ и даље преко Трансилванских алпа у Молдавију и Украјину.

Становништво косовске струје релативно се брзо асимиловало са затеченим становништвом примајући од њих обичаје и навике.

Метохијска струја¹² такође је усмерена према северу и преко планинских првоја Копаоника, Јавора и Голије кретала се долином Ибра продирући до Западне Мораве, насељава жупне котлине и простране планинске површи. Ово се становништво на више места укршта са косовском струјом, често спаја и даље наставља кретање као заружена косовско-метохијска струја. Ова струја ишла је старим караванским путевима рачвајући се у више праваца. На свом путу користи долине река, којим се становништво лакше креће из места у место. Одвојивши се од главне струје један крак ишао је долином Косанице и Топлице према истоку населивши Расину и нишки крај, док је главна струја населила долину Ибра, чачански крај, Поморавље, Ниску Шумадију, Колубару и Подриње. Метохијско становништво населило је простране области Санцака, Пештер и ужички крај. С обзиром да се лако прилагођавало новим условима ово становништво се брзо асимиловало са динарским досељеницима или староседеоцима затеченим у земљи колонизације.

Из охридског краја, Пелагоније и Повардарја кренуло је становништво према северу користећи долину Вардара и Мораве због чега је добила име повардарска струја.¹³ Становништво ове струје има велику моћ прилагођавања како новим условима живота, тако и брзу адаптацију друштвено-економским приликама, због чега су у новој средини мењали начин живота који су водили у земљи матици, оријентишући се у већем обиму на трговну и занатство. Ова струја је врло покретљива и најдаље је отишла од свог језгра због чега се брзо уклапала у нове животне услове кретајући везу са земљом матицом. Ово становништво населило је Косово, Топлицу, Јаб-

ланицу и Расину, Ниску Шумадију, Подунавље, Млаву и околину Београда. Најсевернији крак прешао је у Мађарску и Румунију, а са косовским становништвом допрли су чак до Молдавије и Украјине. И поред тога што поседују особине брзе асимилације они релативно дуго задржавају неке психичке црте, дијалект и акценат. Прва досељена генерација тешко се ослобађа донетих навика, крајње обазривости и тврдичлука. Доселили су се у Србију пре више од 200 до 250 година, тако да су се потпуно асимилovali са Шумадинцима да их је тешко данас разликовати. Због карактеристичних психичких особина староседеоци их зову Цинцарима.¹⁴

Црногорска струја¹⁵ по својим особинама спада у ред најстаријег становништва карсне Црне Горе. Ово становништво потиче из катунске, ријечке, љешке нахије и Црмнице, теже се прилагођава новим условима живота док се досељеници црногорских Брда и Херцеговине знатно лакше и брже прилагођавају новом начину живота. Основни правци кретања ове струје усмерени су према северу. Становништво се разлило по вишим површима и карсним деловима Сјеничко-пештерске површи, Санцаку, вишим деловима Шумадије, Поморављу, Колубари и Подрињу. Прешавши Дрину населили су Семберију, бирчански крај и Сутјеску. Једна снажна црногорска струја кренула је на југ и населила околину Боке, и Дубровника. Црногорско становништво продирући према северу користило је речне долине Пиве, Таре, Мораче и Дрине, трагајући за пределима где су природни услови слични напуштеном крају. Дуго задржавају обичаје и навике старога краја, тешко се прилагођавају земљорадњи па се радије баве сточарством. Од стоке обично гаје козе и овце, а ребе говеда. Средином XIX века једна снажна црногорска струја продире према северо-истоку и насељава Дунавски Кључ. Не могавши да се привикну на климу, земљорадњу и маларично подручје поред Дунава, повлаче се дубље у унутрашњост на пространу Мирочку површ, где оснивају Петрово Село. На крчевинама подижу куће разбијеног типа, баве се сточарством, производњом креча, а тек касније се прилагођавају на земљорадњу. И поред окружености влашким становништвом ови горштаци преко сто година одољевају асимилацији са домороцима. Они су до данашњих дана сачували све обичаје донете из Црне Горе, наречје, говор и ношњу. Одважни су, храбри и поносити. По традицији негују „чојство и јунаштво“, због чега се омладина радо опредељује на војне школе. Крвна освета одржала се до данас.**)

И после сто година боравка у овим крајевима црногорско становништво је остало изоловано од Влаха. Нерадо ступају са Власима у брачну заједницу. Забележена су само три случаја да су се Црногорци из Петрова Села оженили са Влахињама, због чега су били

**) Када сам вршио проучавања ових крајева, десило се убиство у Петровом Селу. Касније сам сазнао да је мотив убиства „крвна освета“ чиме је убица желео да освети стрица, који је на загонетан начин погинуо после другог светског рата. И поред позитивних законских прописа, који забрањују „крвну освету“, жеља за осветом била је јача од закона.

критиковани од стране својих сродника. Данас се све више жене невестама из Црне Горе и краја својих давно изумрлих предака.

Херцеговачка струја¹⁶ углавном је усмерена према западу и северозападу. Један део херцеговачког становништва населио је јужну Далмацију и далматинску Загору. Други део, северну Далмацију и Хрватско приморје, продирући на северозапад све до Истре. Трећи део населио је западну Босну, област Гламоча, северну Босну, озренски крај и Сарајево, док је четврти део населио Требиње и Црногорско приморје.

Један крак босанске струје населио је северну Бачку и околину Суботице, док је други крак населио Метохију, Звечан и Косово.

Из Источне Србије креће Крајинска струја која одводи становништво према југу населивши жупне делове Јабланице и врањски крај. Други крак ове струје креће на исток и североисток населивши доње Подунавље и делове око Видина.

Северозападним краком албанске струје насељена је далматинска Загора и околина Задра, а источним краком делови охридског, тетовског и шарског краја као и плодна Пелагонија. Снажнија сеоба албанског становништва била је после иселавања српског становништва из Косова, Метохије и Јужне Мораве 1690. односно 1737. године када су напуштена села населили Муслимани и Албанци. После сеобе српског становништва из Метохије, Косова и Јужне Мораве крајем XVII и почетком XVIII века опустеле крајеве населили су Албанци и Муслимани.

Подручје Источне Србије, а нарочито делови северно од Ртња, област Црне Реке, Тимока, Пека и Млаве има врло мало старинаца (потомака средњовековног тимочко-браничевског становништва). Ово становништво за време Турака било је изложено честом сељењу из места у место, прелазили су Дунав и поново се враћали у стари крај. Садашње становништво досељено је добрим делом из Баната и Јужне Русије. Старо становништво било је српско, јер је сва старија топонимастика српска и у крајевима где сада преовлађују Власи.¹⁷ Највећи део влашког становништва доселио се после Косовара из Алмаша, Баната и Ердеља, ове досељенике зову Унгуреани, док се досељеници из Румуније зову Царани. Унгуреани су се населавали поглавито на западу од Кучаја и Поречке Реке а Царини на истоку по Тимочкој Крајини, али су се доцније услед безбројних укрштања и унутрашњег сељакања јако измешали.¹⁸

Током минулих векова и деценија међусобна укрштања су била тако наглашена да су се Власи претапали у Србе, а Срби у Влахе.

У зони око Старе планине насељени су Торлаци из знепољског и трнског краја, затим из Загорја на источној страни Старе планине.¹⁹ Шопска односно торлачка струја расута је у источним деловима Србије, нарочито у околини Књажевца и Заглавка. Ова струја касније је населила слив Лепенице и околину Београда почетком XIX века. Ови становници дуго су очували свој дијалект и обичаје,

тако да се и данас код појединаца могу запазити извесне карактеристике Шопова.²⁰

Насељавање Источне Србије од XVII до краја XIX века

По пропасти средњовековне српске државе и њеног потпадања под турску управу Али бег Михал-оглу, војни заповедник Подунавља почео је насељавање Источне Србије према Угарској Власима колонистима. Испитујући порекло становништва Источне Србије Д. Јовановић²¹ је указао да су неке породице у црноречким селима Вражогрицу, Звездану и Рготини досељене у ове крајеве у време прве колонизације коју је спровео Али бег Михал-оглу. Међутим, историјска збивања на подручју Источне Србије током минулих векова у потпуности су изменили стариначко становништво и на место њих доселили су се Косовари, Црногорци, Власи као и друге етничке структуре.

Драгоцен прилог за познавање миграционих кретања и насељавања Источне Србије дао је М. Костић својом студијом „Порекло и композиција становништва у селима Источне Србије“²² у којој је дао синтезу досадашњих истраживања.

У структури становништва Источне Србије у највећем проценту заступљено је косовско становништво које се у ове крајеве почело досељавати средином XVII века. Косовари су населили околину Зајечера, Хомоље, Браничево и друге делове Источне Србије. Упоредо са досељавањем српског становништва из јужних делова наше земље, Источну Србију насељава и влашко становништво које долази са севера и североистока из Алмаша, Ердеља, Влашке и Молдавије. Сјеничани насељавају Криви Вир, Црноречку Јабланицу, Бучје, Близнак, Крупају као и нека хомољска села. Шопско становништво населило је источне и југоисточне делове Источне Србије и то околину Књажевца, Буцак и Заглавак. Ови досељеници прешли су у Источну Србију из Знепоља, Загорја, Видина и Лом-Паланке. Са собом су донели неке елементе бугарског менталитета.

Детаљније проучавање порекла становништва Источне Србије објавио је Ј. Цвијић у својим расправама „Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва“²³ и „Метанастазичка кретања њихови узроци и последице“²⁴ у којима истиче да је Источна Србија у другој половини XVII века била скоро опустела и да данашње становништво почело се досељавати у ове крајеве тек крајем XVII и током XVIII и XIX века. Цвијић закључује да су у влашким селима Источне Србије пре њих живели Срби на основу очуване српске топомастике.

Током XVIII века у област Заглавка доселило се становништво из пиротског краја и данашње Бугарске. Досељавања су била појединачна и усмерена су долином Трговишког Тимока, насељавајући равничарска села, док су се у планинско-брдском делу Заглавка одржало староседелачко становништво. И становништво Буцака пореклом је од досељеника из пиротских села, док је у подручју Сврлига

добрим делом заступљено стариначко становништво и једним делом досељеници из Нишавља и Знепоља.²⁵

Становништво Тимока од Књажевца до Вратарнице сличних је карактеристика са становништвом Заглавка. Досељени су из Загорја. Ово становништво досељавало се у мањим групама и појединачно долином Клисуре, преко чувеног балканског превоја Кадибогаза, преко кога је вршен саобраћај и за време Римљана између Тимока и Доње Мезије.²⁶

Црноречку котлину населило је становништво из разних крајева наше земље које је долазило у већим групама динарском, косовско-метохијском, моравско-вардарском и тимочко-браничевском струјом. Динарско и косовско-метохијско становништво населило је ове крајеве у време велике сеобе српског становништва под Арсенијем III Чарнојевићем, крајем XVII века. После њиховог досељавања у ове крајеве почели су се досељавати мораво-вардарци. Косовари су населили села Црноречке котлине као што је Сумраковац, Звездан, Вражогрнац, Рготина, Трнавац и Доња Бела Река. Мораво-вардарци населили су јужне и југозападне делове Црноречке котлине.²⁷ Почетком XVIII века из Бугарске околина Тетевска доселило се бугарско становништво које се сместило у узаном појасу између Зајечара и бугарске границе, ови досељеници заселили су делове Великог Извора, Грљана и Зајечар. Подручје Црноречке котлине населили су у мањим групама и Власи који су у ове крајеве дошли углавном из Ердеља и Алмаша.²⁸

Крајем XVII века скоро сва села Неготинске Крајине населило је косовско-метохијско становништво. Поред косовског и метохијског становништва Неготинску Крајину насељавају још и Власи и Шопови, као и досељеници из Браничева и Тимока, затим динарски досељеници и моравско-вардарски, али у знатно мањим групама и обиму.²⁹ Власи насељавају Крајину и Кључ и у ове крајеве дошли су из правца севера и североистока и одмах по преласку Дунава населили су низију поред Дунава и Тимока.³⁰

Опустела и проређена поречка села где су углавном живели староседеоци или старији досељеници из јужних и југозападних делова наше земље почели су насељавати Власи. Међу поречким Власима има и Срба који су ове пределе услед турског насиља напустили и пребегли у Банат. У периоду мира у новој средини примили су језик и обичаје. У време владе кнеза Милоша ово становништво се враћа у Србију на своја стара огњишта.³¹

У сливу Пека, у ниском и плодном Браничеву претежно су насељени Срби, док планинско-брдско подручје Звижда и Горњи Пек насељавају Власи. Овакав размештај Влаха и Срба условљен је у првом реду њиховим склоностима за обављање делатности. Власи су више сточари, а Срби земљорадници.³²

Стиг и Млаву населили су крајем XVII и почетком XVIII века, а нарочито у време аустријске окупације 1718—1738. године, затим у другој половини XVIII века, за време првог српског устанка и у времену од 1815. до 1870. године досељеници из Тимочке Крајине,

Црноречке котлине, Мораве, Старе Србије и Баната. Стиг је пре-тежно насељен српским становништвом, док је Млава поред српског насељена и Власима који су се доселили из Ердеља, почетком XVIII века.³³

Данашње становништво Хомоља пореклом је из Старе Србије из Рамне или Мале Сјенице „на Косову“. Срби су у већим скупинама населили Хомоље са Косова у време велике сеобе Срба 1690. године. Косовско становништво покренуто великом сеобом лутајући наишло је на пусто земљиште у Хомољу, где су одлучили да се настане. Тек после аустријске окупације 1718—1738. године почели су се насељавати Власи из Алмаша. Упоредо са Власима становништво суседних подручја Ресаве, Крајине и Црноречке котлине почело се досељавати у Хомоље.³⁴

Влашко становништво које је досељено из Баната и Алмаша почело се мешати са досељеницима из Крајине, Црне Реке и Румуније. Мешавина Влаха била је и са Србима досељеним са Косова, из околине Призрена, Сјенице, Пећи, Васојевића, као и са досељеницима из долине Мораве, Вардара и Тимока, као и досељеника из околине Битоља. Ова мешавина имала је међусобног дејства, тако да су се Власи претапали у Србе, а Срби у Влахе.³⁵

Од средине XVIII до половине XIX века насељена је Ресава косовским и тимочким становништвом, а тек после другог српског устанка почело је интензивније досељавање Влаха у долину Ресаве.³⁶

После пропасти првог српског устанка, а нарочито од 1833. године почело је интензивније насељавање Сокобањске котлине динарским, моравско-вардарским и косовско-метохијским становништвом. Међутим, у структури сокобањског становништва много већи утицај има оно које се досељавало из Бугарске, затим околине Пирота, Лујнице, Беле Паланке, Кратова, Свраџица и Заглавка.³⁷

Према истраживањима Д. Бојанић-Лукач,³⁸ непуну деценију после потпадања Браничева под турску управу извршен је попис 1467. године, том приликом је утврђено да је у овој области које је захватало: Браничево у ужом смислу, Звижд, Пек, Лучицу, Хомоље, Ждрело, Раваницу и Ресаву, живело само 179 влашких породица.³⁹ Нешто интензивније досељавање Влаха у ове крајеве било је у време друге колонизације после аустро-турског рата 1593—1606. године, када је у Влашкој завладала велика глад.⁴⁰ Сиромашно становништво у већим скупинама прешло је из Влашке преко Дунава и населило турско Подунавље.⁴¹

Д. Петровић у својим истраживањима наводи да је на подручју између Тимока и Велике Мораве у прошлости живело око 200.000 припадника етничке групе Влаха.⁴²

Према попису становништва из 1948. године 102.000 лица декларисало се као Власи. У наредним пописима број лица која су се декларисала као Власи био је знатно мањи (у 1953. години 36.728, 1961. години 9.434, а у 1971. години 14.131). Како је највећи број Влаха настањен у СР Србији (према резултатима пописа из 1948. године око 91% од свих Влаха у Југославији), то је највероватније да

су се они и у попису 1953., а нарочито 1961. и 1971. године декларисали као Срби. То, уосталом, показују и подаци о матерњем језику у комбинацији са подацима о народности, од 198.861 лице које говори влашки језик, у 1953. години 169.698 лица или 85,3% изјаснило се да су Срби.

Ако би смо желели да објаснимо промене у укупном броју Влаха у нашој земљи, а посебно у Источној Србији, била би потребна детаљнија истраживања. Власи представљају мешавину становништва са влашким оралним језиком, која је насељавала комуникационо неповезане и економски потпуно неразвијене, а културно-просветно савим заостале крајеве Источне Србије. Отуда није дошло до формирања сопственог књижевног језика, а ни прихватања румунског. Власи су се сами добровољно определили за језичну асимилацију у односу на српски (па и бугарски језик), а тиме и за српску културу. Интензиван комуникативни и економски развој Источне Србије и њено интегрисање у социјално-економске и образовно-културне процесе Србије, допринели су постепеном уклапању у српску нацију, без обзира што задржавају влашки као орални језик (углавном старије генерације). Пракса досадашњих пописа становништва показује да се Власи приликом пописа најчешће декларисају за влашки матерњи језик, али за српску народност, када су у пописници постављена оба питања. Међутим, у попису 1948. године, када је било постављено само питање о народности, они су као одговор уписивали „влашки“, јер су тим одговором желели да истакну свој матерњи језик. У наредним пописима су у погледу матерњег језика углавном задржали исти одговор, али су се на питање о народности, субјективно по свом слободном опредељењу изјасњавали за српску народност.^{42а}

У погледу композиције становништва Источна Србија заузима посебно место у СР Србији. У њој се одржао вековни континуитет насељености, са честим обнављањем и поновним засељавањем. Непрекидно у животу многих насеља, с мањим прекидима, траје од друге половине XV века па све до наших дана.⁴³

Алохтоно становништво и његова асимилација са аутохтоним

Позната је чињеница да се брже мењају навике и обичаји становништва које се пресељава из једног места у друго, него оних који се никада нису селили. Да би људи оставили своју кућу, њиву, и родни крај и одселили се у удаљену област морају постојати јаки разлози. Изучавајући ову појаву Јован Цвијић је указао да миграционо становништво треба да има доста смелости и незадрживе тежње за новим и бољим животним приликама, с обзиром да је изложено разним опасностима. Оно је спремно да прихвати све услове који му пружају већу сигурност од земље матице. Приликом сељења из места у место исељеници воде са собом не само породицу, већ и стоку као и остале домаће животиње; једном речју, све оно што

се зове покретном имовином. Долазећи у везу са аутохтоним становништвом покушавају да прихвате њихов начин живота и обичај. Међутим, често долази и до антагонизама између дошљака и староседеоца, тако да се испољава презир, понижавање, окрутност итд. Досељеници се на различите начине дочекују у појединим крајевима, али се углавном на исте гледа са потцењивањем тако да им нигде није лако за прилагођавање. Досељено становништво је у Србији током XIX века слободно могло заузимати земљу, али шумовиту, коју су морали крчити.⁴⁴ Насељавају се међу становништвом различите етничке припадности и порекла. Ово утиче да они, хтели или не, морају мењати начин живота, социјално и етничко порекло итд. Међутим, досељеници су често мењали и саму географску средину у којој су насељени, дајући нове топониме, стварају нове етничке и психичке групе које се не само разликују од староседеоца већ и од самих досељеника. Досељено становништво обично се пре сеобе бавило сточарством, док се у новој средини због саме природе земљишта морало оријентисати на земљорадњу. Нова средина утицала је не само на измену начина живота, већ и исхране, културе становања, ношње итд. Прилагођавање сточара новим условима живота није било ни брзо ни лако, а што се види најбоље код досељених Црногораца у Петровом Селу на Мирочу. Средином XIX века државни савет који се старао о колонистима настојао је да им олакша живот у новој средини. Сваком досељенику дат је по цванцик дневно, и дукат по глави за пут од Београда до места колонизације где је требало да се досељеници из Црне Горе и других крајева настане. Поред овога дато им је по 1000 гроша за пар волова, по 300 гроша за кућу и још по нешто за најпотребније алатке. Поред материјалне помоћи досељеници су три године били ослобођени плаћања пореза.⁴⁵

Село Криви Вир насељено је Сјеничанима⁴⁶ с обзиром да конфигурација терена и присуство карста подсећа на крај одакле су досељени. Са пресељавањем, они су са собом довели у ове крајеве познате сјеничке овце од којих се развила посебна пасмина позната као кривовирска овца. У жељи да наметну свој начин живота и топонимастику досељеници су у сталном сукобу са староседеоцима, јер исти по сваку цену су настојали да селу дају име села из којих су досељени,⁴⁷ чему су се ови оштро супростављали.

Временом досељеници се прилагођавају новом начину живота и обичајима који владају код староседелаца или раније досељеног становништва који су се прилагодили географској и социјалној средини тако да се више не разликују од старинаца.⁴⁸ Међутим, како досељеници сматрају себе нешто бољим од староседеоца они покушавају да наметну своје навике и обичаје, уколико су бројнији од староседеоца, тако да ови временом попусте и прилагоде се досељеницима.

Процес прилагођавања досељеника дуго траје и нимало није лак, јер се треба прилагодити начину живота, обичајима, манирима, начину облачења итд. Обично староседеоци се потсмевају начину говора досељеника, рада и томе слично, при чему дају надимке који

су одраз њихових карактерних особина. Временом разлике се постепено бришу и после више генерација оне се не могу уочити.

Досељеници који не одржавају везу са крајем из кога су досељени знатно брже губе карактеристике краја, него ако се та веза настави и после њиховог досељавања у нову средину. Цвијић је указао да су динарски досељеници по доласку у подрињски, ваљевски и старовлашки крај затекли староседеоце са патријархалним режимом, чврсте организације и високог морала. Но како су досељеници били бројно моћнији од староседеоца они су им наметнули свој начин живота и поред тога што су подрињски старинци дуго времена били изоловани од досељеника избегавајући чак и склапање бракова.⁴⁹ Слична ситуација била је и са динарским становништвом које је долазило у везу са торлачким досељеницима.

Тек у другој или трећој генерацији одлучују симпатије и наклоност једних према другима, када дошљаци почињу заснивање брачне заједнице са староседеоцима, тако да етнобиолошки процеси убрзавају асимилацију.

Слична ситуација запажа се и данас где постоје извесне диспропорције између староседеоца и досељеника. Међутим, оне нису изражене у структури односа, колико у разлици говора, разним манирима и понашању, а нарочито код досељеног становништва из јужних и југоисточних крајева. Насељавање Пожаревца, Зајечара, Бора, Књажевца и других места Источне Србије, у новије време, досељеницима из околине Пирота, Лесковца, Врања и Ниша, због говорних карактеристика, староседеоци их обично зову именом места одакле су досељени (Нишлије, Пироћанци итд.). Међутим, деца ових досељеника врло брзо напуштају говор својих родитеља прилагођавајући се новој средини, начину живота, култури облачења итд. Свакако да савремено друштво знатно брже брише постојеће разлике код младих који због достигнутог техничког прогреса, степена образовања, опште културе и средстава јавног комуницирања, мењају начин живота него што је то био случај са претходним генерацијама.

Структура поседа и његово раслојавање

Почетком XIX века на подручју Србије формиран су нови аграрни односи, а нарочито после 1833. године, када је донет пропис о укидању феудалног система. Тридесетих година XIX века Србија проширује границе према истоку, а 1878. године то чини према југу припрајањем нишког, пиротског, топличког и врањског округа, где су феудални односи укинати тек 1880. године. Према структури производње Србија је у то време била искључиво пољопривредна земља и ретко насељена.⁵⁰

Увођењем власништва над земљом сеоско становништво не само да мења начин производње већ се спушта с планине у равничарске пределе прелазећи са сточарства на земљорадњу. Увећањем становништва и досељавањем колониста освајају се нове обрадиве површине на крчевинама чиме се уве-

ћава индивидуални посед. Неконтролисано заузимање крчевина створило је разлике у поседовној структури. Да би се донекле ускладили имовински односи 1821. године донета је Одредба којом се запуштена и необрађена земља има одузети и дати у обраду „новоселцу“. Грађански законик 1844. године дефинитивно је регулисао питање власништва и заузимање лугова у циљу крчевња шуме. Увећавањем становништва створена је диференцијација имовинских односа, а продирањем новчане привреде на село дошло је до распадања партијархалне задруге и ситњења поседа.⁵¹ Да би се зауставило даље раслојавање поседа 1836. године донет је пропис о окућњу који је касније, 1871. године модификован, и са извесним изменама одржао се све до 1941. године. Међутим, ова законска одредба није зауставила ситњење поседа које је довело до аграрне пренасељености на селу. Оваква структура поседа иако није створила безземљаше, она је повећала број домаћинства са малим поседом, чиме је сељак сиромашнио и претварао се у паупере.⁵² Ипак пољопривредна домаћинства су се из године у годину увећавала. Према подацима пописа из 1897. године у Србији преовлађује посед од 2 до 5 хектара. Са поседом мањим од 5 ха било је 54,7% домаћинства, од 5—10 ха 27,6%, од 10—20 ха 13,9% и преко 20 ха 3,8% домаћинства. Посед мањи од једног хектара имало је 9,1% домаћинства, а од 1—2 ха 12%. Релативно велики проценат пољопривредних домаћинства био је без земље 11,3% и то су углавном били најамни радници, надничари или закупци земље,⁵³ или су као физички радници радили по оближњим паланкама и градовима, прерастајући у градски пролетаријат. Поред ситњења поседа пољопривредници су били без средстава за живот, телгеће стокe и пољопривредних оруђа. Овако стање на селу још више је погоршавало положај пољопривредника, који постају неповерљиви не само према другоме сељацима која разним махинацијама долази до земље. Поседе од 50—100 ха имало је 710 пољопривредника и 32 непољопривредна домаћинства, од 100—150 ха 54 пољопривредна и 4 непољопривредна домаћинства, од 150—200 ха 14 пољопривредних и 3 непољопривредна и преко 200 ха 6 пољопривредних и 2 непољопривредна домаћинства. Пролетаризација и осиромашавање сељака на једној и стварање средње богатих домаћинства на другој страни били су карактеристика аграрно-правних односа током XIX века.⁵⁴

У циљу сагледавања прилика на селу непосредно пред почетак балканских ратова спроведена је анкета у селима Србије. Резултати ове анкете указали су да две трећине домаћинства није имало довољно земље да би обезбедили нормалне услове живота. Приходи по јединици површине били су изразито ниски, тако да се у многим селима осећала аграрна пренасељеност што је стварало вишак радне снаге на селу, која се није могла запослити ни у граду с обзиром на слабо развијену индустрију.

Продирањем капиталистичких односа на село између два рата довело је до развијања нових поседовних односа. Завршетком првог светског рата спроведена је аграрна реформа која је требало да реши питање пролетаризације на селу, али иста није дала коначне резултате. Овом реформом обухваћено је 267 великих поседа у Војводини, док је на Косову колонизирано око 3 хиљаде породица којима је додељено 28 хиљада ха земље.⁵⁵

Структура поседа у Србији 1931. године била је слична оној крајем XIX века. И даље преовлађује посед од два до пет хектара, у Војводини до два хектара, на територији Републике ван покрајина од два до пет хектара нашта

отпада највећи проценат домаћинства 37,5%, од пет до десет ха 25,0%, од 10 до 20 ха 10,4%, а преко 20 ха 2,5% домаћинства.

Економски развој Србије још више је утицао на стицање поседа,⁵⁶ тако да се за 30 година двадесетог века број пољопривредних домаћинства скоро удвостручио. Број домаћинства са поседом до једног хектара повећао се од 26 хиљада у 1897. на 50 хиљада у 1931. години.⁵⁷ Од 1931. године до другог светског рата настављен је процес парцелизације, а самим тим и пауперизација села.

По ослобођењу земље спроведена је аграрна реформа. Велики комплекси напуштене земље у Војводини коју су насељавали Немци, подељен је колонијалистима досељеним из свих крајева наше земље. Под утицајем социјалистичког преображаја село мења своју физиономију. Мења се начин и структура производње, уводе се иновације у начину обраде земље, што доводи до новог прогреса на селу. Висок прираштај на селу у првим годинама после рата и недовољан развој привреде нису дозвољавали бржи одлив пољопривредног становништва у градове, што је довело до новог ситњења поседа и аграрне пренасељености. Непосредно после рата структура поседа од два до пет ха повећала се у односу на 1931. годину од 37,5 на 39,6%. Посед до два ха имало је 25,3% домаћинства, од пет до десет ха 23,5%. На територији Републике ван покрајина промене у структури поседа су сличне променама у Републици. Учешће поседа од два до пет ха повећано је на 39,3% док је због деоба смањено учешће од пет до десет ха на 24,8%, а до два ха на 23,4%. Непосредно пред спровођење друге аграрне реформе 1953. године, повећало се учешће поседа од два до пет и пет до десет ха, док се смањује учешће поседа до два ха на 20,1%.

Развојем производних снага дошло је до коренитих измена у читавој земљи па и у Источној Србији. Друштвено-економски преображај после рата осетио се у свим секторима друштвеног живота. Село се квалитативно мењало како у економском и социјално, тако и у културном погледу. Разлике између села и града постепено се ублажавају. Не само да се мења физиономија села већ и схватање људи, као и њихови погледи на живот. Револуционисан је начин обраде земље, уводе се техничко-технолошке иновације, одабирају семенске сорте, повећава принос по јединици површине и томе слично, што ствара погодну материјалну базу за још брже трансформације села у правцу његовог већег економског процвата и просперитета.

Да би се детаљније упознале прилике на подручју Источне Србије спроведена је анкета у 98 насеља. Испитујући поред узрока смањеног рабања и његове реперкусије на регрутовање радне снаге на селу, открили смо да многа домаћинства у Источној Србији желе да питање радне снаге у домаћинству реше удајом ћерке или женидбом сина, довођење зета или снахе у кућу. Од укупног броја анкетираних, 58% је одговорило да је удајом невеста отишла у кућу мужа, 17% да су довели зета у кућу, а 25% да су засновали ново домаћинство. Честа је појава у Источној Србији да се уз невесту или младића даје мираз што има за циљ да обезбеди економску и правну сигурност приликом склапања брачне заједнице. Једна трећина анкетираних изјавила је да је приликом склапања брака донела у мираз земљу, новац, дукате, намештај (собни и кухињски), машину за прање веша, трактор или камион. Свакако, да овако гледање на мираз по-

следица је велике раслојености поседа чиме се покушава ублажити ова појава. Међутим, посед се у Источној Србији и даље ситни, али он улази у завршну фазу што се могло закључити и из анкете. За последњих десет година, 88% анкетираних лица изјавило је да није вршена парцелизација поседа, 7% да је посед дељен на два дела, 3% на три и 2% на четири и више делова. Технички је неизводљива даља парцелизација пољопривредног земљишта, тако да судски органи нерado прихватају деобу имовине у селима Источне Србије.

Поседовна структура у Источној Србији врло је неповољна, село се бори са низом потешкоћа, па је јасно због чега многа домаћинства удајом односно женидбом покушавају да споје посед у једну целину, при чему прибегавају и законом недозвољеним радњама, као што је склапање малолетничких бракова. Ситњење поседа у Источној Србији, добрим делом, потпомажу и разводи брачних заједница. Разведени брачни другови, често из ината, деле све што је заједничко па чак и ону имовину која није погодна за деобу.

Према подацима пописа из 1971. године на подручју Источне Србије преовлађује ситан посед испод 3 ха, док је изнад 5 ха највише заступљен посед од 6—8 ха.

Општи темпо развоја и измена привредне структуре у прошлости

Србија је ослобођење од Турака дочекала са оскудно развијеним занатством и трговином и без икакве индустрије, док је пољопривреда била запуштена и уназађена. Поузданија грана занимања за време Турака било је сточарство, које је представљало основни капитал становништва. Оно је могло пред најездом освајача лако да се склони са становништвом у збегове. Село је живело на крајње примитиван начин, пољопривредници су своје потрепштине подмиривали кућном радиношћу производећи све што им је потребно за живот. Веза с градом одржавала се само због набавке соли и других нужних потреба. Поларизација између села и града огледала се и у диференцираности становништва. У градовима су углавном живели Турци, Грци, Цинцари и Јевреји, док су Срби представљали праву реткост. Оно мало Срба што је живело у градовима били су слуге, који су радили за турске господаре. Чак и у бројним хановима и механама Срби су били реткост.⁵⁸ Први и други српски устанак изнео је сељак на својим плећима, предвођен свињарским трговцима, који су у ствари били имућнији сељаци, и који представљају прву буржоазију која се издвојила из редова сељака.

Спољнотрговинска размена обављана је са Турском и Аустро-Угарском. После ослобођења од Турака Србија је извршила читав низ револуционарних захвата што ће имати утицаја на даљи развој привреде. Године 1833. сељаци су стекли власништво над земљом са којом су могли слободно располагати што је у оно време представљало велики прогрес.⁵⁹ Како је Србија била окружена са југа, истока и запада са Турском у којој је цвetaо примитиван феудални поре-

дак, она је једини ослонац у даљем развоју могла тражити од Аустро-Угарске, која је у то време била нешто напреднија. Крчећи пут ка економској стабилизацији она је до данас прошла кроз неколико етапа привредног развоја.

Прву етапу представља прелаз од натуралне ка новчаној привреди, која захвата период од ослобођења од Турака па до шездесетих година XIX века. У овом периоду дошло је до веће диференцијације становништва. Из слоја сељака издваја се слој занатлија и трговаца као претеча буржоазије и индустријског пролетаријата. Нешто већи значај у овом периоду имао је развој занатства. Српско становништво осваја и оне занате који му у доба Турака нису били доступни. Поред ових у Србију продиру западноевропски занати као што су: пекарски, кројачки, звоноливачки, штампарски, књиговезачки, кожарски и столарски.⁶⁰ Развој занатства у Србији у XIX веку најбоље илуструју статистички подаци из 1836. и 1900. године. Према овим подацима у Србији је 1836. године било око 58 врста заната са 5212 мајстора и 1490 помоћника, а 1900. године 126 врста заната са 33476 мајстора и 21940 помоћника.

Другу етапу развоја производних снага у Србији представља победа новчане привреде и зачетак фабричке индустрије. У овом периоду дошло је и до развоја индустрије у Источној Србији. Отварају се рудници који су експлоатисани још у XVIII веку од стране Аустро-Угарске, као што је Мајданпек, где се вадио бакар, а олово у Кучеву. Интензивнији развој индустрије и рударства везан је за другу половину XIX века. Ондашње власти чине бројне уступке домаћим и страним капиталистима који желе на лак начин да се обогате, због чега је експлоатација рудног блага и осталих природних богатстава вршена неплански. У Мајданпеку је 1847. године започета експлоатација гвожђа и пирита, а касније и бакра. Седамдесетих година XIX века Вајферт отвара велики број рудника у Србији међу којима и борски рудник. Продирањем страног капитала почиње интензивнија експлоатација рудног богатства, која је прекинута победом социјалистичке револуције, када је извршена национализација иностраног капитала. Богата житница Стита, Доњег Поморавља и Млаве привукла је пажњу још једног индустријалца страног порекла Бајлонија који 1869. године отвара млин у Малом Црнићу. Но, и поред добре сировинске базе индустрија у Источној Србији није имала веће размере, с обзиром да страни капитал није ни био заинтересован за финалну производњу, већ је руду и полупрерађевине одвозио у иностранство где се прерађивала и враћала натраг у земљу као готов производ. Бржи развој индустрије у Источној Србији везан је за веће градске центре који леже на магистралним путевима. Карактеристичан пример за то је Ниш, град који се током XIX и почетком XX века развио у главни индустријски центар Источне Србије. Економско снажење Ниша бацило је у засенак многе околне центре као што је Алексинац и др. На бази богате сировинске базе, у Средњем и Доњем Поморављу развила се прехрамбена индустрија. Развој млинске индустрије везан је за Параћин и Мало Црниће. Отварају се фабрике за прераду коже, кланице који су имале сезонски карактер као што је кланица у Доњем Милановцу.

Трећу етапу развоја представља стварање модерног капиталистичког друштва почетком XX века. Ова етапа развоја прекинута је због балканских ратова и првог светског рата. По завршетку рата настављена је изградња капиталистичког друштва све до почетка другог светског рата. Између два рата развој индустрије био је углавном под утицајем страног капитала. Овај период карактерише масовнија експлоатација радничке класе од стране буржоаског система, који се немилосрдно разрачунавао са прогресивним снагама друштва, које ће у току четворогодишње револуције срушити старо капиталистичко и почети са изградњом новог социјалистичког друштвеног уређења.

Четврта етапа почиње победом социјалистичке револуције која је на рушевинама ратом опустошене земље започела динамичну изградњу. У овом периоду не само градови, већ и села доживљавају препород на бази револуционисања и измене начина производње, брже електрификације и урбанизације села, развој индустријских центара итд. Први петогодишњи план ударио је темеље базичној индустрији, никле су нове фабрике, насеља и градови, израђена је путна и железничка мрежа која скраћује растојања између села и градова, произвођачких и потрошачких центара. Многе варошице израстају у градове са развијеном инфраструктуром. Динамичан развој привреде за последњих 30 година превазишао је све оно што је стварано за сто и више година капиталистичког друштвеног уређења. Свако веће место у нашој земљи поседује такве индустријске и друге потенцијале који су добра предиспозиција за даљи ток привредног и друштвеног развоја. Постојеће диспропорције између појединих региона су одраз наслеђа из прошлости, које општим прогресом развоја у наредних 15 до 20 година биће превазиђене на опште добро радног човека као основног фактора самоуправног друштва. У периоду социјалистичке изградње продукционих односа створени су произвођачки гиганти у нашој земљи. Највећи рударски-топионичарски и металуршки комбинат Бор обједињује експлоатацију бакарне руде у Мајданпеку и Бору и производњу суперфосфата у Прахову у једну целину. На бази сировина из Бора израђена је хемијска индустрија у Прахову за добијање суперфосфата и криолита важног производа за добијање алуминијума.

Захваљујући доброј сировинској бази у Источној Србији развила се прехрамбена индустрија, индустрија коже и обуће, трикотажа, индустрија пива и рударске опреме, пољопривредних машина итд. У свим градским центрима Источне Србије развија се индустрија грађевинског материјала и опреме, затим прерада дрвета и др.

Изгледни за даљи развој привреде у Источној Србији су повољни с обзиром да овај предео Републике располаже богатом, али још увек недовољно искоришћеном сировинском базом. У том правцу врше се напори за изналажење најбољих решења који ће вероватно ускоро бити решени, с обзиром да у Источној Србији поред постојећих енергетских потенцијала у Бердапу и Костоцу изградње се и „Бердап II“, који ће још више убрзати привредни развој ових крајева, па и читаве наше земље.

Демографске карактеристике Источне Србије

Подручје Источне Србије је простран и прилично богат предео у коме је концентрација становништва и насеља везана за сливно подручје Мораве, Млаве, Тимока и Пека. Њен централни планински део представља подручје анекумене, без сталних насеља изузев салиша где за време лета сточари бораве са стадима на Хомољским и Кучајским планинама, Бељаници, Ртњу, Тупижници и другим планинама Источне Србије. И поред тога што представља сировински богат предео где владају добри природни услови за већу концентрацију становништва, ово је слабо насељена област у којој се годинама осећа присуство депопулације у многим селима Источне Србије. Појава депопулације јавила се на почетку XX века али је нарочито дошла до изражаја после првог светског рата. Међутим, данас је она добила такве размере да је захватила не само Тимок и Крајину већ Стиг и Поморавље. Становништво се у већем броју села из године у годину бројно смањује, изузев градских насеља, где се низак наталитет надокнађује механичким прирастом становништва које се досељава из других региона и република. Наглашена контрола рађања у Источној Србији захватила је све етничке групе, док се смртност становништва повећава због неповољне старосне структуре. Здравствене прилике у Источној Србији нису најповољније, јер иста носи тешко наслеђе из прошлости — ендемски лус, који је раширен у овим крајевима. Због неповољне структуре становништва осећа се недостатак активног становништва на селу, због чега су многи комплекси необрађени са појавом парлога и напуштене земље. Процес старења је прилично одмакао тако да се јавља као друштвени проблем у многим општинама. Број старачких домаћинстава без храниоца све је већи и како нису у стању да сами обезбеде услове за живот представљају социјални проблем, са којим се срећу друштвено-политичке организације на терену. Бригу и старање о овим домаћинствима преузимају социјални центри при општинама, који покушавају да путем законске регулативе створе снашљивије услове живота овим немоћним старцима. Већина их је без деце, док је већи број потомака отишао у друге крајеве земље и у иностранство прекинувши сваки контакт са родитељима о којима су по закону дужни да се старају. Појава савремене миграције створила је нове проблеме, с обзиром да су из многих домаћинстава хранилац или оба родитеља отишли у иностранство оставивши небринуту децу и старе родитеље препуштене саме себи.

Промене наталитета

За последњих сто година на подручју Источне Србије десиле су се знатне промене које су се одразиле не само на друштвено-економском развоју већ и на прирасту и структури становништва. Тимочка Крајина и Кључ припојене су Србији тридесетих година XIX века. У новоослобођеним крајевима и целој Србији извршен је први попис становништва 1834. године, а први савременији попис тек 1866.

године. Између ова два пописа становништво се удвостручило и од 678 хиљада у 1834. повећало се на 1216 хиљада у 1866. години. Просечна стопа наталитета кретала се око 43‰, што је било знатно више него у многим земљама Европе.*) Висока стопа наталитета у Србији одржала се кроз цео XIX век. Она указује на регенеративну снагу српског народа који се борио са вековном заосталошћу како у економском, тако и у културном погледу. Развојем капиталистичких односа у Србији као и у осталим европским земљама повећавао се број становника, тако да је Европа крајем XIX века удвостручила своје становништво. Закаснила у привредном и културном развоју Србија је све до краја XIX века задржала искључиво сеоски карактер, са релативно високом стопом рабања. Слична ситуација била је и у Источној Србији која је и поред испољене тенденције опадања наталитета задржала до пред сам крај XIX века релативно висок наталитет.

Да бисмо лакше пратили промене наталитета у Источној Србији посматраћемо промене у пет демографских рејона. Рејон Млаве обухвата општине: Велико Градиште, Голубац, Жабаре, Жагубицу, Кучево, Мало Црнице, Пожаревац и Петровац; рејон Крајине обухвата: Кладово, Мајданпек и Неготин; рејон Тимока обухвата: Бор, Бољевац, Зајечар и Књажевац; рејон Поморавља обухвата: Деспотовач, Параћин, Буприју, Бићевац, Свилајнац и рејон нишки крај обухвата: Алексинац, Ниш, Ражањ, Сврљиг и Сокобању. Пошто рејон Нишаве периферно залази у Источну Србију и представљен је деловима општине Бела Паланка и Пирот и по демографски карактеристикама изразитије не одступа од нишког краја то исти није узет у посебно разматрање.

Сви делови Источне Србије током XIX века са изузетком ратних катаклизми, имали су релативно високу стопу наталитета што се одражавало и на кретање прираштаја становништва у појединим периодима. Стопе смртности биле су релативно високе, а нарочито код одојчади чему су допринеле разне епидемије (тифуса, колере, великих богиња, дезинтерије, туберкулозе и других инфективних болести) против којих се незаштићено становништво борило снагом рабања. Здравствене прилике на тлу Источне Србије у то време биле су врло критичне. Скоро у свакој деценији XIX века било је или епидемија или ратних сукоба које су потресале становништво. Политички преврати и буне, ратови 1876, Тимочка buna 1883, ита, а поред тога и епидемије имале су одражаја на плодност становништва, а нарочито оних крајева који су више или мање били захваћени овим немирима. Поред физичког уништавања становништва најактивнијет доба живота, било је и потреса у биолошкој репродукцији становништва. Многе младе жене које су остале без мужа са ситном децом, иако су се налазиле у генеративној фази престале су са рабањем и поред тога што су желеле још деце. Већи број удовица због одређе-

*) Стопа наталитета у многим европским земљама била је нижа него у Србији. Велика Британија имала је стопу наталитета 35‰, Пруска 38‰, Аустро-угарска 40‰, Шпанија и Италија по 37‰, Русија 41‰ и Француска 26‰.

них етичких норми средине, морале су прекинути са репродукцијом. Уколико се нису преудале оне су свако непланирано зачеће прекидале насилним путем код надрибабица уз примену крајње примитивне технике, о чему ће бити речи у овом раду. Промене у наталитету дате су у табели Т-1.

Т-1 Стопе наталитета у Источној Србији по демографским рејонима од 1865. до 1970. године*

Година	Млава	Крајина	Тимок	Поморавље	Нишки крај
1	2	3	4	5	6
1865.	44,5	47,6	41,4	50,9	—
1870.	43,8	42,6	41,0	48,2	—
1875.	48,4	48,0	40,0	46,4	—
1880.	36,7	41,5	35,3	39,6	41,7
1885.	45,0	49,7	44,1	54,1	46,8
1890.	39,7	42,6	36,0	42,4	41,0
1895.	40,5	39,5	43,5	43,5	42,4
1900.	36,3	38,5	31,7	40,0	40,0
1905.	31,2	37,3	27,1	37,4	35,6
1910.	31,9	34,3	28,1	39,5	38,3
1915.	15,2	12,1	12,3	14,1	23,4
1920.	29,3	31,1	29,0	45,1	51,0
1925.	25,9	29,8	26,4	29,9	34,6
1930.	23,9	25,7	23,1	29,9	27,5
1935.	17,6	21,1	14,6	26,3	26,2
1940.	15,8	16,0	13,2	20,6	19,2
1945.	13,8	17,6	10,0	16,1	15,8
1950.	23,8	22,2	19,0	25,8	25,2
1955.	17,3	18,2	13,7	21,2	21,0
1960.	12,7	14,8	12,5	15,9	16,1
1965.	11,9	12,8	10,8	12,4	14,9
1970.	12,9	15,2	11,5	12,4	13,3

Извор: РЗС, Природно кретање становништва Србије од 1863—1954.

У другој половини XIX века најнижи наталитет у Источној Србији забележен је у рејону Тимока 1900. године 31,7 живорођених на хиљаду становника. Тимок је подручје у коме је најнижа стопа наталитета забележена 1877. године када је износио једва 24‰, док су остали рејони Источне Србије имали за 9—13‰ већу стопу наталитета од Тимока. До краја XIX века наталитет се задржао на релативно високом нивоу обезбеђујући тиме апсолутно повећање становништва ових крајева.

На подручју Млаве за последњих сто година наталитет се смањило од 48‰ на 13‰, у Крајини од 50‰ на 15‰, Тимоку од 44‰ на 10‰, Поморављу од 54‰ на 12‰ и у нишком крају од 51‰ на 13‰. У протеклом периоду наталитет је имао осцилаторан ток, али је опадање наталитета дошло до изражаја тек развојем производних од-

*) С обзиром да само 21 насеље Беле Панаке, и 9 насеља Пирота улазе у састав Источне Србије, Нишава није приказана у овој као ни у надердним табелама.

носа на селу. После I светског рата наталитет је скоро двоструко смањен у односу на стопе наталитета седамдесетих година XIX века.

Изразитије смањење наталитета регистровано је у свим рејонима Источне Србије у ратној 1874. и 1876. години, али се ипак и поред тога задржао на релативно високом нивоу, с обзиром да ратне операције нису биле исцрпљујуће, па самим тим нису ни оставиле видљивих трагова на стопе наталитета, као што су се реперкутовале на морталитет. Међутим, балкански ратови, први и други светски рат са својим разарајућим последицама имали су одражаја и на стопе наталитета. Дугогодишњи исцрпљујући ратови од 1912—1918. године и 1941—1945. године оставили су далекосежне последице. Мобилисано мушко становништво одлази на бојишта широм Србије одакле се многи нису вратили својим кућама. Самохране жене лишене заштите домаћина, прихватају се најтежих послова, што је изазвало поремећаје у биолошкој функцији жене. Смањен је нупцијалитет, и многе генерације због опште несигурности морале су да одложе своје планове о оснивању породице за мирнија времена. По окончаним ратовима стабилизују се животне и економске прилике, када многи ратом ометени грађани заснивају брак што доводи до повећаног рађања. Послератне репризе у репродукцији становништва доводе до повећаног броја деце као компензације за оно што је у рату изгубљено.

Највећа стопа наталитета у рејону Млаве забележена је 1875. године (48,4‰). Како ова година представља годину почетка српско-турског рата, у 1878. години дошло је до опадања наталитета на 33,9‰. По завршеном рату стабилизовале су се прилике у Србији па самим тим и наталитет почиње поступно да се повећава достижући у 1884. години 46,4‰. Међутим, од 1884. године наталитет Млаве се стално смањује све до 1918. године, а у ратним годинама достиже најнижу вредност (1916. 10,8‰, 1917. 11,8‰ и 1918. 10,3‰). У овим годинама наталитет се налазио знатно испод морталитета.

После првог светског рата по повратку ратника и заробљеника, дошло је до повећаног нупцијалитета што се одразило на повећање броја живорођених. Међутим, ова реприза трајала је само 3—4 године и већ 1922. године наталитет у овим крајевима почиње нагло да опада. До овог долази услед све већег утицаја производних односа и продора капиталистичких односа како у градским тако и у сеоским срединама. Ова фаза производних односа на селу манифестује се појавом система једног детета, који се почео неговати скоро код свих етничких група Источне Србије. Између два рата најнижа стопа наталитета, у рејону Млаве забележена је 1938. године (15,0‰). Изразитији денаталитет на подручју Млаве регистрован је непосредно пред избијање Другог светског рата.

Од 1941—1945. године дошло је до изразитог денаталитета али због недостатка података нисмо у стању квантитативно да пратимо ову појаву. У завршној години рата стопа наталитета износила је 13,8‰. Велике ратне губитке у људству током рата требало је надокнадити у циљу бржег развоја производних односа. Стабилизовањем прилика генерације ометене ратом ступају у брачне односе што је

довело до повећаног рађања. Послератна реприза повећаног рађања трајала је до 1953. године док је највећа стопа наталитета забележена 1950. године (23,8‰). Од 1950. године настављено је опадање стопе наталитета у прво време спорије, а касније све брже и брже.

Ниска стопа рађања изражена је у Крајини и Тимоку, по чему ови рејони спадају у ред карактеристичних рејона не само у Србији већ и у Југославији.

Крајина је у првој половини XX века смањила стопу наталитета за више од 60% у односу на другу половину XIX века. Од 1863. до 1876. године наталитет се налазио на релативно високом нивоу. У овом периоду на сваких 1000 становника рођено је 40 нових. Међутим, у 1877. години због последица рата наталитет се спушта на 32,7‰. У поратним годинама дошло је до повећања и у 1883. и 1884. достиже изразито високе вредности, када је на сваких 1000 становника рођено више од 52 становника. Од 1884. године стопа наталитета постепено опада, достижући најнижу вредност у годинама I светског рата (1916. године 10,1‰, 1917. 10,5‰ и 1918. 10,2‰). Већ у првим годинама после рата наталитет Крајине достиже ниво од 31,1‰, који задржава све до 1928. године. Од 1928. до 1940. стопа наталитета има опадајући тренд, тако да се 1940. спушта на 16,0‰. Од 1946. до 1948. наталитет се повећао, али одмах после тога наступио је период лаганог опадања. Изузимајући ратне године када је дошло до поремећаја у нормалној репродукцији становништва, опадање наталитета је социјалне природе, због чега долази до пренаглашеног планирања породице.

За разлику од осталих рејона Источне Србије, рејон Тимока за последњих сто година одликује се великим осцилацијама у погледу наталитета. У овом региону наталитет се смањило за више од 50%. За време српско-турског рата линија фронта је ишла кроз ове крајеве, тако да је дошло до изразитијег опадања наталитета 1877. године у којој је на 1000 становника рођено свега 24 становника. Нормализовањем прилика стопа наталитета 1883. године достиже 45,4‰, да би у наредних деvedесет година стално опадала. Најнижа стопа наталитета у читавој Источној Србији забележена је баш у зони Тимока, који се нашао под окупацијом бугарских власти. Наталитет је 1917. године опао на 7,9‰, а 1918. године на 7,4‰. Одмах иза рата он је повећан на 29,0‰ задржавши овај ниво све до 1924. године од када почиње убрзано да опада. Ово опадање нешто је наглашеније од 1936. до 1940. године, када поприма карактеристике депопулације и надовезује се на депопулацију другог светског рата. Од 1945. до 1950. године дошло је до благог повећања наталитета, али одмах потом настављено је опадање које се задржало све до данас.

Слично претходним рејонима, Поморавље се за последњих сто година нашло више пута на ветрометини историјских збивања, који су доводили до промена начина живота. Због наглашеног денаталитета рејона Поморавља поприма карактеристике депопулације од 1873. до 1876. године. Најнижи наталитет забележен је крајем XIX века (32,8‰), а највиши 1885. године (54,1‰). Ова стопа наталитета

уједно је највиша забележена стопа на подручју Источне Србије за последњих сто година. Двадесети век карактеришу веће наталитетне промене. Од 1910. године наталитет у Поморављу имао је силазни тренд који 1916. достиже ниво од 10,7‰. Међутим, већ 1920. године наталитет у овом рејону достиже 45,1‰. Но, и поред, релативно ниске стопе наталитета Поморавље има нешто вишу стопу рабања у односу на Тимок, Крајину и Млаву. Контрола рабања захватила је овај рејон тек после II светског рата, када долази до изразитијег опадања стопе наталитета а нарочито после 1952. године, које је настављено до данас.

Опадање наталитета у нишком крају није тако наглашена појава као у напред изнетим подручјима. Депопулација захвата ове крајеве у ратовима од 1912—1918. године, али за разлику од осталих рејона где је наталитет у ратној 1916. био изразито низак, овде је он за преко 50% био виши од суседних рејона. Наталитет је у овом рејону 1920. године достигао ниво од 51‰, а већ 1921. године почео лагано да опада. Најнижи наталитет између два рата забележен је 1940. године 19,2‰. Повећање наталитета после рата трајало је до 1950. године када достиже 25,2‰, да би, као и код осталих рејона, почео лагано опадати.

На основу изложеног може се закључити да за последњих 100 година наталитет у свим рејонима Источне Србије имао тенденцију сталног опадања. Наглашена тежња за планирањем породице и укоренен систем једног детета тешко ће изменити стање до краја овог столећа. Поремећаји у старосној структури довешће до већих губитака у људству које се не обнавља, већ напротив поступно одумире, што доводи до гашења огњишта у многим селима Источне Србије.

Промене морталитета

У периоду од 1852. до 1874. просечна стопа морталитета у Србији износила је 29‰. Посматрано из данашње перспективе, она је изразито висока, али је ипак била нижа од неких западноевропских земаља.*) За последњих сто година морталитет је био у фази сталног опадања. Слична ситуација забележена је и у Источној Србији. Од 1874. до 1876. године, затим 1886, 1912. до 1918. и од 1941. до 1945. стопа смртности била је изразито висока због чега долази до депопулације. За разлику од наталитета, морталитет није испољио изразитије опадање, већ се стопа смртности, кроз цео XIX век, задржала на прилично високом нивоу. Овако висока стопа смртности утицала је на смањење природног прираштаја, који је био нешто нижи него што се могао очекивати.

Слично осталим подручјима Србије, разне епидемије и болештине харале су и овим подручјем, што је умногоме утицало на масов-

*) Стопа смртности у Аустро-Угарској износила је 32‰, Шпанији и Италији 30‰, Русији 37‰, Пруској 27‰, Француској 24‰ и Великој Британији 22‰.

није умирање становништва (види табелу 2). Тифус, куга, колера, туберкулоза, велике богиње и друге инфективне болести биле су током XIX века чести посетиоци ових крајева. Становништво Источне Србије масовно је умирало, с обзиром да здравствене прилике нису биле најповољније.

Т-2 Стопе морталитета у Источној Србији по демографским рејонима од 1865. до 1970. године

Година	Млава	Крајина	Тимок	Поморавље	Нишки крај
1865.	21,0	31,7	21,0	27,4	—
1870.	25,4	42,4	28,6	31,2	—
1875.	28,3	37,5	25,8	41,0	—
1880.	30,0	43,2	30,0	34,7	33,1
1885.	26,2	35,3	28,0	27,9	25,8
1890.	21,2	24,8	20,0	17,1	22,8
1895.	24,0	27,2	23,5	24,8	26,0
1900.	21,2	24,8	18,7	22,1	22,6
1905.	20,8	25,9	19,2	21,5	22,7
1910.	17,9	24,4	19,9	21,7	21,6
1915.	67,9	59,7	53,0	72,4	74,0
1920.	24,6	17,4	15,7	21,1	23,1
1925.	15,0	16,6	16,1	18,1	20,1
1930.	14,9	15,0	14,0	26,9	18,5
1935.	16,0	14,4	13,7	14,3	15,0
1940.	15,7	15,1	15,2	13,8	17,4
1945.	19,8	20,6	15,8	16,1	17,6
1950.	15,2	15,2	13,1	12,5	12,2
1955.	12,0	13,0	10,7	10,2	9,9
1960.	11,5	13,2	11,3	8,9	8,6
1965.	10,9	10,3	10,6	8,3	8,1
1970.	12,4	11,2	11,7	10,0	8,9

Извор: РЗС, Природно кретање становништва Србије од 1863—1954. г.

На овом подручју забележена је појава денаталитета од 1869. до 1877. године када је стопа смртности достигла релативно висок ниво, да би после незнатног смањења, у 1876. години достигла висок ниво када је на 1000 становника умрло или у рату погинуло 42,1 становник. Од 1878. до 1910. стопа морталитета се није битније мењала с тим што је 1892. године достигла ниво од 32,8‰.

Балкански ратови и први светски рат по својим димензијама били су разорни на овом подручју. Велики број становника изгубио је живот и због разних болештина и епидемија. Епидемије, било да су се јављале као претходнице ратних сукоба или његов наставак, оставиле су видне трагове у погледу смртности становништва. Појава тифуса и колере осетила се у овим крајевима још 1910. године. Испорпљујући ратови од 1912. до 1918. године још више су потпомогли ширење болештина на тлу Источне Србије, тако да су се губици у живој сили из дана у дан повећавали. Разноразне епидемије које су харале овим крајевима однеле су више живота него механичко уништење борбеним средствима. Смртност у Млави 1915. године због појаве тифуса добија невиђене размере,

када је на 1000 становника умрло 67,9 лица. Због изразито високе смртности и ниског наталитета природни прираштај има негативну тенденцију у периоду од 1912. до 1918. када је дошло до депопулације. Санирањем здравствених прилика и сузбијањем инфективних болести, дошло је до опадања смртности после првог светског рата. Стопа смртности у Источној Србији опала је за 10%. Међутим, како је у овом периоду дошло и до опадања наталитета настављено је опадање природног прираштаја. Битно се смањила смртност одојчади, што је утицало на смањење опште стопе смртности. Како је у многим селима Источне Србије неповољна старосна структура становништва, појава депопулације биће све распрострањенија. Стопа смртности између два рата се нагло смањила од 24,6‰ у 1920. на 16,4‰ у 1931. и 12,4‰ у 1970. години.

Рејон Крајине испољио је за последњих сто година брже опадање морталитета. Смртност у Крајини седамдесетих година XIX века смањена је на 26,5‰. Међутим, разне епидемије и ратни сукоби однели су велики број становника, тако да се смртност у 1886. години повећала на 47,1‰. Од 1876. до 1878. године дошло је до незнатног опадања морталитета да би се у 1880. години повећала на 43,2‰. Кроз цео XIX век присутне су осцилације у кретању морталитета. Од 1880. до 1890. наступа период лаганог опадања, али бурни догађаји пред крај XIX века на подручју Источне Србије и разне епидемије које су захватиле велико простарство, повећале су смртност. У 1892. години на 1000 становника умрло 50 лица. Ово је уједно и највећа стопа смртности у другој половини XIX века. Од 1892. до 1911. смртност остаје без већих промена задржавајући се на релативно високом нивоу.

Балканске ратове карактерише повећана смртност, а епидемија тифуса која је харала војску и цивилно становништво још више је повећала стопу смртности достижући ниво од 59,7‰. Од 1915. до 1917. године смртност је опала на 20,5‰, да би поново у 1918. години, при пробоју солунског фронта достигла екстремни максимум од 37,2‰. Период између два рата остаје без неких битнијих промена, са благом тенденцијом опадања до 1940. године. Други светски рат однео је велики број жртава у чему нису били поштеђени ни ови крајеви. Страдања, патње и прогони становништва немилосрдно су сејали смрт чије димензије нисмо у стању да пратимо због недостатка података. Сређивањем здравствених прилика у послератном периоду дошло је до опадања смртности, а самим тим и до смањења смртности одојчади. У периоду после рата смртност је опала на 10,0‰.

У рејону Поморавља смртност је осетније почела да опада тек после првог светског рата због побољшаних здравствених прилика и бољих хигијенских услова живота. Као и у осталим рејонима у ратним годинама смртност показује изразит пораст. Поморавље је имало изразито високу стопу смртности 1876. године 60,1‰, а 1915. године 72,4‰, да би 1931. опала на 7,6‰. Период после другог светског рата карактерише опадање смртности у овом подручју.

Нишки крај карактеришу слабије промене морталитета све до 1910. године који се креће од 20—36‰. Општа епидемија тифуса која захвата све крајеве Србије десетковала је становништво овог региона када је на 1000 становника умрло 74 лица што је уједно и највиша стопа смртности у читавој Источној Србији. У овом рејону после првог светског рата смртност се нагло смањила. Схватање о људским вредностима, боља здравствено-хигијенска заштита имале су утицаја на смањење не само опште стопе смртности већ и смртности одојчади. У овом рејону после Другог светског рата смртност је опала на испод 10‰.

Природни прираштај

У току минулог столећа природни прираштај је испољио тенденцију постепеног опадања. Како је у појединим годинама опадање наталитета било брже од морталитета, долазило је до неадекватне усклађености између основних компонената природног прираштаја, због чега се јавља депопулација. Кретање стопе природног прираштаја за последњих сто година дато је у табели Т-3.

Т-3 Стопе природног прираштаја у Источној Србији по демографским рејонима у периоду 1865—1970. године

Година	Млава	Крајина	Тимок	Поморавље	Нишки крај
1865.	23,5	15,9	20,4	23,5	—
1870.	18,4	0,2	12,4	17,0	—
1875.	20,1	10,5	14,2	5,4	—
1880.	6,7	-1,7	5,3	4,9	8,6
1885.	18,8	14,4	16,1	26,2	21,0
1890.	18,5	17,8	16,0	25,3	18,2
1895.	16,5	12,3	10,8	18,7	16,4
1900.	15,1	13,7	13,0	17,9	17,4
1905.	10,4	11,4	7,9	15,9	12,9
1910.	14,0	9,9	8,2	17,8	16,7
1915.	-52,7	-47,6	-41,5	-57,8	-50,6
1920.	4,7	13,7	13,3	24,0	27,9
1925.	10,9	13,2	10,3	11,8	14,5
1930.	9,0	10,7	9,1	13,0	9,0
1935.	1,6	6,7	0,9	12,0	11,2
1940.	0,0	0,9	-2,0	6,8	1,8
1945.	-6,0	-3,0	-5,8	0,0	-1,8
1950.	8,6	7,0	5,9	12,3	13,0
1955.	5,3	5,2	3,0	11,0	11,1
1960.	1,2	1,6	1,2	7,0	7,5
1965.	1,0	2,5	0,2	4,1	6,8
1970.	0,5	4,0	-0,2	2,4	4,4

Извор: РЗС, Природно кретање становништва Србије од 1863—1954. г.

У периоду 1837. до 1874. Србију карактерише релативно висок природни прираштај становништва 14‰, који у том периоду је био

знатно виши од многих земаља Европе.*) Висок прираштај у Србији привлачи пажњу многих страних демографа током XIX века, јер је Србија у то време била једина земља у Европи са изразито високим прираштајем. Приближно исте стопе имала је Грчка и Румунија, али су ипак заостајале иза Србије.

Многе земље Европе које су у првој половини XIX века имале високу стопу прираштаја, у другој половини нашле су се на граници депопулације као што је Енглеска, Пруска и Француска са годишњим прираштајем од 2‰. Србија је између 1871. и 1880. године прошла кроз један критичан период смањеног природног прираштаја. Овоме су допринели ратови између Србије и Турске од 1876. до 1878. године. Карактеристично је напоменути да је у годинама пре и после рата забележен низак прираштај. Опадање прираштаја у XIX веку било је више условљено повећањем смртности, него смањењем рађања.⁶¹ Од 1880. до 1910. становништво Србије увећало се за 68,9‰, док је Француска у истом периоду повећала своје становништво за 4‰. Чак и Холандија као водећа западноевропска земља са 45,9‰ заостајала је иза Србије за више од 23 процентна поена.

У другој половини XIX века природни прираштај не прелази 20‰, изузев у 1883. години када достиже 24,2‰, али исто тако стопа прираштаја није била нижа од 10‰, изузев у 1892. години. Прираштај у Србији у другој половини XIX века креће се од 14—18‰, док североисточна Србија, а нарочито околина Зајечара и Неготина испољиле су знаке нижег прираштаја.⁶²

Подручје Млаве региструје знатније опадање природног прираштаја у периоду од 1872. до 1882. године. Наглашен наталитет и повећана смртност у српско-турском рату довели су ово подручје у фазу депопулације. У ратним годинама стопа морталитета изједначаје се са стопом наталитета. Међутим, од 1882. природни прираштај поступно опада достигавши други минимум 1892. (6,4‰). Почетком XX века наставља се даље смањење прираштаја због нешто већег денатитета и још увек високе смртности. Прозлазећи кроз демографске поремећаје Србија се тешко опорављала, јер су одмах иза ових долазили нови потреси који су је из основа уздрмали. У ратовима 1912. до 1918. губици у људству били су огромни. Разне епидемије проређивали су становништво, док је војска крварила на бојишту против Аустро-Угарске. Године 1915. природни прираштај се спушта на —52,7‰. У периоду од 1932. до 1940. године дошло је до опадања прираштаја због смањеног рађања и задржавања смртности на релативно високом нивоу. Становништво Млаве се није ни опоравило, после ове депресије, а већ је почео други светски рат са катастрофалним последицама које су довеле до смањења становништва не само у Источној Србији већ на читавом подручју наше земље. По завршеном рату дошло је до незнатног повећања прираштаја, да би одмах потом, дошло до лаганог опадања које је настављено до данас.

*) Средином XIX века природни прираштај у Великој Британији износио је 13‰, Прусској 11‰, Аустро-Угарској 8‰, Шпанији и Италији 7‰, Русији 4‰ и Француској 2‰.

Крајина је још у XIX веку прошла кроз фазу депопулације због ратова вођених између Србије и Турске. У овом периоду становништво се смањивало, а нарочито у 1877. години када се стопа природног прираштаја спустила на —12,3‰. Већ крајем XIX века у Крајини се уводи систем једног детета, што још више утиче на спору репродукцију становништва. Неколико година касније Крајина поново улази у фазу депопулације, а тек 1881. дошло је до стабилности прираштаја, због повећаног нулцијалитета и нешто веће стопе рађања. У завршној деценији XIX века прираштај се у Крајини спушта на 12,8‰, да би са извесним осцилацијама стопа достигла и 13‰. У ратовима од 1912. до 1918. Крајина је такође дала велики број жртава, достижући минимум прираштаја од —47,6‰ у ратној 1915. години. И између два рата прираштај стално опада достижући 1940. стопу од 0,9‰. Други светски рат оставио је катастрофалне последице на становништво Крајине. У поратном периоду прираштај се нешто повећао, али је остао на релативно ниском нивоу.

Наглашена контрола рађања у рејону Тимока довела је до редукције природног прираштаја који се у XIX веку кретао од 5,3 до 20,4‰, док у XX веку има опадајућу тенденцију. Слично осталим рејонима и рејон Тимока прошао је кроз депопулационе фазе у ратовима између Србије и Турске. Тимочка буна такође је утицала на повећање смртности и појаву денаталитета, а нарочито после немилосрдног разрачунавања владајућег режима са учесницима буне. Изразитија депопулација јавља се у првом и другом светском рату када је забележен прираштај 1915. године од —41,5‰. Опадање прираштаја јавља се и после 1930. године, када скоро читаву деценију, непосредно пред избијање другог светског рата, овај рејон пролази кроз фазу депопулације. Непосредно после другог светског рата прираштај се незнатно повећао задржавајући се на релативно ниском нивоу.

Рејон Поморавља прошао је кроз сличне фазе, које су пролазили и остали рејони Источне Србије. После појаве депопулације у српско-турском рату, осамдесетих година XIX века и 1898. године било је највеће опадање прираштаја али он свој минимум достиже 1915. године (—57,8‰), због изразито високих губитака који су били поражавајући. Период између два рата карактерише даље опадање прираштаја, а 1940. године спушта се на 6,8‰. У послератном периоду због повећаног рађања и смањене смртности природни прираштај се незнатно повећао али није прелазио 20‰.

После припајања нишког краја Србији становништво се у првој фази повећавало више под утицајем механичког досељавања, него због повећане стопе рађања. Озбиљније опадање становништва регистровано је у ратним годинама од 1912. до 1918. а нарочито 1915. године када се спушта на —50,6‰. У годинама између два рата природни прираштај спушта се на 1,8‰ 1940. године, што означава почетак депопулације која ће доћи до изражаја у другом светском рату.

Због назначених промена у кретању наталитета и морталитета, становништво Источне Србије споро се увећавало. Осамдесетих го-

дина XIX века износило је 623 хиљаде становника, 1910. године 950 хиљада, што значи да се за 30 година увећало за око 300 хиљада или просечно годишње за 10 хиљада нових становника, што је знатно спорије у односу на остале рејоне Србије. Због исцрпљујућих ратова 1912. до 1918. становништво Источне Србије смањило се, тако да је 1920. године за сто хиљада било мање него у 1910. Између два рата становништво се споро увећавало, а 1948. године достигло је ниво од 909 хиљада, 1953. 966 хиљада, 1961. 1001 хиљада, а 1971. 1053 хиљаде становника, што значи да се од 1948. до 1971. године повећало за 144 хиљаде или за 115,8 индексних поена.

Према попису 1971. године повећан је број становника у односу на 1961. годину у општини: Алексинац, Бор, Велико Градиште, Зајечар, Кладово, Мајданпек, Параћин, Пожаревац, Свилајнац и Ђуприја. Највеће релативно повећање остварено је у општини Бор 121,6%, затим Кладову 117,5% и Мајданпеку 113,6%. Остале општине смањиле су број становника у односу на 1961. годину, а нарочито општина Сврљиг, Књажевац и Бољевац (види картограм Индекс пораста становништва 1961—1971. и 1948—1971. године).

У 1971. години смањен је број становника у односу на 1948. у општини: Бела Паланка, Бољевац, Голубац, Жабари, Жагубица, Књажевац, Мало Црниће, Петровац, Ражањ, Сврљиг, Сокобања и Бићевац. Ове општине имају наглашено опадање становништва због чега се поступно празне (види картограм). Поједина насеља у овим општинама имају знатно изразитије опадање становништва, тако да су нека од њих потпуно напуштена као што је Ртањ, Благојев Камен, Дол и др.

Старосно-полна структура

Старосно-полну структуру у Источној Србији између два задња пописа карактерише опадање учешћа младог становништва од 0—19 година и средњег од 20—59 година старости. Повећано је учешће старог становништва преко 60 година.

Број младог становништва смањен је у 1971. у односу на 1961. за 22 хиљаде или за 6,8%, средовечног за 68,1 хиљада или за 11,4%, док се број старог становништва повећао за 46,3 хиљаде лица или за 32,8%. С обзиром да је процес старења у Србији прилично одмакао у наредном периоду треба очекивати повећање опште смртности.

У последњих десет година удео деце од 0—4, 5—9 и 10—14 година нешто је нижи у односу на 1961. годину, што указује да је наталитет у последњих 15 година од 1955. до 1970. био у сталном опадању као појачан облик контроле рађања у Источној Србији, што је условљено бржим темпом урбанизације и већом оријентацијом младог становништва на градски начин живота, чиме се мења схватање младих генерација о величини породице. Ове три старосне групе у последњих десет година смањиле су број становника за више од 50 хиљада, што се одразило на удео ових група у укупном становништву. Старосна група од 0—4 године смањила је удео од 6,8 на 6,1%, група од 5—9

година од 8,8 на 6,0%, а група од 10—14 година од 8,6 на 6,6%. На овакво кретање становништва по старосним групама утицало је смањење наталитета као последица смањеног уласка у брачну заједницу генерација рођених у време другог светског рата. Очекује се да ће у наредних неколико година доћи до незнатног повећања наталитета, због ступања у брак бројнијих генерација рођених после рата, до 1955. године. Међутим, како и ове генерације носе нове погледе о браку и породици, а самим тим и о броју деце,⁶³ зацело да и оне неће утицати на осетније повећање наталитета.

Т-4 Становништво Источне Србије по групама старости и полу 1961. и 1971. године*)

	31. III 1961.			31. III 1971.		
	Укупно	Мушко	Женско	Укупно	Мушко	Женско
Укупно	1068,0	521,7	546,3	1114,2	546,7	567,6
0—4	72,8	37,3	35,5	68,0	34,4	33,6
5—9	93,6	47,7	45,9	66,4	33,8	32,6
10—14	92,3	47,3	45,0	73,8	38,0	35,8
15—19	67,4	34,0	33,4	95,9	48,8	47,1
20—24	75,2	37,7	37,5	93,7	48,0	45,7
25—29	93,2	46,8	46,4	68,7	34,3	34,4
30—34	101,3	49,9	51,4	77,6	38,6	39,0
35—39	90,1	42,6	47,5	94,2	47,2	47,0
40—44	48,8	23,2	25,6	100,1	49,2	50,9
45—49	57,7	27,3	30,4	87,5	41,2	46,3
50—54	70,1	35,0	35,1	46,9	22,2	24,7
55—59	64,4	32,1	32,3	54,0	25,1	28,9
60—64	51,1	23,7	27,4	62,7	30,6	32,2
65 и више	90,0	37,1	52,9	124,7	55,3	69,4

Група од 15—19 година старости у попису 1961. године била је релативно слабо заступљена, с обзиром да се ради о годиштима рођеним у току другог светског рата (од 1940. до 1945. године). Међутим, ова група је знатно јача у попису 1971. (8,6%), јер обухвата генерације рођене у компензационом периоду од 1950. до 1955. године.

Група од 20—24 године у попису 1961. године обухвата генерације рођене непосредно пред други светски рат (од 1935. до 1940.) када је стопа наталитета у већем делу Источне Србије била ниска. Ова група је бројно јача у 1971. јер обухвата генерације рођене непосредно после рата од 1946. до 1950. године.

Група од 25—29 година у попису 1961. године обухвата генерације рођене од 1930. до 1935. године, када је наталитет у Источној Србији био знатно већи, тако да је њено учешће износило 8,7%. У попису 1971. ова група је смањила своје учешће на 6,2%, јер се ради о годиштима рођеним у време другог светског рата када је због опште несигурности било смањено рађање.

*) Обухваћено и становништво општине Алексинац, Ниш и Бела Паланка, а не само део који лежи на подручју Источне Србије.

Група од 30—34 године је најбројнија у попису 1961., јер обухвата генерације рођене од 1925. до 1930. године, у време појачаног наталитета на свим подручјима, а које у другом светском рату нису страдале као претходна годишта. У попису 1971. ова група је знатно слабија јер обухвата годишта рођена непосредно пред други светски рат када је депопулација захватила поједина подручја Источне Србије.

Група од 35—39 година у попису 1961. знатно је слабија него у 1971. године из разлога што обухвата годишта рођена непосредно после првог светског рата у периоду 1920. до 1925. године, али и ова генерација је у току другог светског рата знатно ослабљена због масавног укључивања у ратне операције. Међутим, овога су била поштеђена годишта од 1930. до 1935. године због чега је ова група у попису 1971. знатно бројнија. Колико су били велики губици мушког становништва рођеног од 1920. до 1925. године види се не само по укупном броју лица, већ и по вишковима жена у овој добној старости.

Група од 40—44 године у попису 1961. изразито је слаба, јер обухвата генерације рођене у време првог светског рата од 1915. до 1920., када је наталитет био изразито низак, а ова годишта су у другом светском рату због масовног уништења јако ослабљена. Од укупно 48,8 хиљада становника у овој добној старости само 23 хиљаде отпада на мушкарце, што указује на њихове масовније губитке за време рата. У попису 1971. ова група је бројна и учествује са 90%. Она обухвата генерације рођене од 1925. до 1930. године када је стопа наталитета била нешто већа, а њихови губици у току револуције незнатни.

Група од 45—49 година у 1961. години обухвата генерације рођене од 1910. до 1915., у време када је стопа наталитета почела поступно да опада док се смртност одојчади осетно повећала, а нарочито у ратним годинама због разних епидемија које су харале Источном Србијом. И ова годишта имала су велике губитке у другом светском рату, тако да је њихово учешће износило свега 5,4%, док у 1971. ова група учествује са 7,9%. Међутим, њихове губитке илуструје масовније учешће жена као одраз поремећене равнотеже између мушког и женског становништва.

Старосна група од 50—54 године у 1961. години нешто је бројнија него у 1971. години јер обухвата годишта рођена од 1905. до 1910. и 1915. до 1920. године, из разлога што је стопа наталитета од 1905 до 1910. била знатно виша од оне у 1915. до 1920. године. Слична карактеристика је и за старосну групу од 55—59 година која у 1961. години учествује са 6,0 а у 1971. са 4,8%.

Све старосне групе изнад 60 година 1961. године учествују са 13,2%, а у 1971. са 16,8%. До осетнијег повећања учешћа ових старосних група, дошло је и због продуженог средњег трајања живота.

Ратни губици у људству и смањен наталитет у појединим периодима довели су до крупних поремећаја у биолошком развоју становништва. Репродукција становништва била је неравномерна

и скоковита. Такво кретање имало је озбиљне последице у свим областима друштвеног живота, што се одразило и на старосне групе које су се осетно мењале,⁶⁴ а што ће се одразити у наредном периоду.

Т-5 Структура становништва по општинама и великим старосним групама

Општине	Младо станов. од 0—19 год.		Средње становн. од 20—59 година		Старо становн. 60 и више година	
	1961.	1971.	1961.	1971.	1961.	1971.
1	2	3	4	5	6	7
Источна Србија	30,5	27,3	56,3	55,9	13,2	16,8
Алексинач	30,3	26,8	56,6	55,4	13,1	17,8
Бела Паланка	34,5	28,0	52,6	50,7	12,9	21,3
Бољевац	26,6	23,9	56,3	54,1	16,1	22,0
Бор	30,5	29,0	59,1	59,7	10,4	11,3
Велико Градиште	27,1	24,5	56,4	55,3	16,5	20,2
Голубац	29,9	26,8	54,9	53,3	15,2	19,9
Деспотовац	33,1	28,9	57,1	56,4	9,8	14,7
Жабари	27,0	24,3	56,3	52,2	16,7	22,5
Жагубица	31,7	28,1	54,1	52,2	14,2	19,7
Зајечар	52,2	18,1	57,1	61,4	17,7	20,5
Кладово	36,6	32,0	52,3	54,6	11,1	13,4
Књажевац	25,2	19,7	57,1	54,4	17,7	24,9
Кучево	31,0	27,5	56,0	54,2	13,0	18,3
Мајданпек	40,3	34,4	58,8	54,4	9,4	11,2
Мало Црниће	28,2	25,6	55,5	53,5	16,3	20,9
Неготин	26,1	23,6	58,3	55,7	15,6	20,7
Н и ш	34,9	30,9	56,6	58,1	8,5	10,0
Параћин	34,0	29,7	55,6	56,3	10,4	14,0
Петровац	29,3	20,9	55,2	58,8	15,5	20,3
Пожаревац	31,5	28,7	56,3	56,5	12,2	14,8
Ражањ	29,3	23,2	56,3	55,2	14,4	22,6
Свилајнац	29,2	26,2	55,5	54,3	15,3	19,5
Сврљиг	32,2	24,6	55,2	55,6	12,6	19,8
Сокобања	25,4	21,1	57,8	56,8	16,8	22,1
Пићевац	30,0	26,7	56,1	54,0	13,9	19,3
Буприја	32,3	28,7	56,6	56,6	11,1	14,7

Како се види старосна група изнад 60 година у свим општинама повећала је учешће, што указује да је процес старења у Источној Србији знатно одмакао, па би требало очекивати повећање опште смртности старог становништва у наредном периоду.

Удео женског становништва у 1961. години бројнији је од мушкараца изузев у општини Бор и Деспотовац. Веће учешће мушкараца у 1971. години, у овим општинама, је због повећане ангажованости мушке радне снаге у рударству.

Радни континент и активно становништво

Према економско-демографској класификацији радни континент обухвата мушко становништво од 15—64 и женско од 15—59 година старости. У стручној литератури поред „радног континента,”

среће се термин „становништво у радном периоду“ живота.⁶⁵ Делтерминанте старости представљају теоретски оквир, док се у пракси у радном периоду живота срећу и лица млађа од 15 и старија од 59 односно 64 године.

Радни контингент у привредном развоју земље игра важну улогу, јер се из њега регрутује активна радна снага која је основни носилац привредног прогреса. Активно становништво обухвата део радног контингента, дакле становништво које непосредно ствара материјална добра за обезбеђење животне егзистенције себи и издржаваним члановима домаћинства. Другим речима у „активно становништво“ сврстана су лица која обављају неко занимање, затим лица која привремено не обављају своје занимање јер су незапослена, лица која се налазе на одслужењу војне обавезе и лица лишена слободе.⁶⁶ Разграничење активних од издржаваних лица лакше је извршити код непољопривредног него код пољопривредног становништва. Ово из разлога, јер су диференцијације јасније изузев код помажућих чланова у индивидуалном сектору (власници радњи који запошљавају као помажуће чланове брачног друга и децу). У индивидуалном сектору пољопривреде преплићу се врсте и обим послова. Диференцирање посла домаћице је врло тешко, јер иста у току дана не само да проводи време на обављању послова у кући, већ и на пољопривредном поседу, око стоке, живине, у пољу на обради земље, скупљању пољопривредних плодова итд. Методолошки овај проблем је решен, на начин, што се опредељење између активног и издржаваног становништва вршило на основу дужине времена које проводи на обављању одређене врсте посла.*) Исто тако није одређен статус домаћице па су оне сврстане у „издржавано становништво“, без обзира што послови које она обавља спадају у део стваралачких послова, али које друштво на данашњем степену развоја не вреднује као активан допринос. Свакако, да ће у будућности на вишем степену развоја материјалне производње изменити положај домаћице и иста ће се сврстати у категорију активног становништва, утолико пре, што оне нису само везане за домазлук, већ активно учествују у изградњи социјалистичког друштва као друштвено-политички радници, васпитачи деце, опслуживачи породице итд.

У пољопривреди Источне Србије запослена је велика маса активног становништва као последица екстензивног коришћења радне снаге због уситњености посела и ниске производности рада.⁶⁷ Број активног становништва на једном подручју условљава однос старосних група у радном контингенту, обухватом деце и омладине у школама II и III ступња, као и могућностима већег ангажовања издржа-

*) Приликом пописа 1971. године, пописивачи су у неким пописним круговима на Косову сврстали жене — пољопривредне произвођаче у „издржавано становништво“, због чега је стопа активности на Косову у 1971. години изражено ниска и износи 26%. По сређивању пописних материјала грешка је уочена, али се иста није могла отклонити, па је потребно да се сачека наредни попис 1981. године, који ће свакако оценити величину грешке која се јавила 1971. године.

ваног становништва пре свега домаћица. Прираштај радног контингента зависи у првом реду од бројности генерација које улазе у радни период и бројности генерација које излазе из радног периода.⁶⁸

Према подацима из последња два пописа у Источној Србији повећан је радни контингент за 57 хиљада или просечно годишње око 6 хиљада лица, чиме је достигнут ниво у 1971. години од 749 хиљада.*) Но, и поред повећања укупног броја радног контингента многе општине су имале смањење у односу на 1961. годину што се види из табеле Т-6.

Т-6 Радни контингент и активно становништво у Источној Србији по општинама у пописима 1961. и 1971. године

Општине	Радни контингент			Активно становништво		
	1961.	1971.	Индекс 1971/1961.	1961.	1971.	Индекс 1971/1961.
Источ. Србија	691,9	749,1	108,3	613,6	656,6	107,0
Алексинач	43,4	44,0	101,5	36,2	36,3	100,4
Бела Паланка	15,7	13,5	86,2	14,2	12,3	86,5
Бољевац	17,2	15,0	87,2	16,8	15,3	90,6
Бор	29,0	34,7	119,7	25,4	27,8	109,8
Вел. Градиште	15,9	18,2	114,8	17,2	18,5	107,2
Голубац	9,8	8,1	82,8	9,6	8,8	91,1
Деспотовац	25,3	24,7	97,7	23,5	22,3	94,9
Жабари	16,2	12,9	80,1	15,7	17,1	109,0
Жагубица	14,3	13,4	94,0	14,1	14,8	105,0
Зајечар	44,7	48,5	108,5	42,8	44,2	103,3
Кладово	17,4	21,8	125,0	16,2	19,5	120,3
Књажевац	38,9	34,1	87,7	36,6	35,9	98,0
Кучево	19,6	19,1	97,4	17,7	18,4	103,8
Мајданпек	14,2	17,1	119,9	12,3	15,0	122,9
Мало Црниће	15,5	15,0	96,9	13,7	16,9	123,0
Неготин	43,7	39,9	91,3	44,4	44,3	99,8
Ниш	95,2	135,2	142,0	64,8	84,2	129,8
Параћин	38,3	43,0	112,2	33,3	37,4	112,4
Петровац	33,1	32,7	99,1	33,0	35,0	106,1
Пожаревац	42,2	50,0	118,4	33,0	37,3	112,9
Ражањ	12,3	11,5	93,7	13,2	12,5	94,8
Свилајнац	21,5	22,6	105,0	20,2	23,6	117,0
Сврљиг	19,6	17,7	90,7	19,0	17,7	93,1
Сокобања	16,7	15,9	95,4	15,9	16,4	103,3
Бијевац	8,2	8,1	99,3	7,2	6,4	89,4
Буприја	22,0	24,9	113,1	17,6	17,9	101,4

У 1971. у односу на 1961. годину радни контингент је смањен у 15 општина, док је активно становништво смањено у 9 општина. Већ је речено да на радни контингент утиче прилив улазећих генерација у радно доба живота, као и броја излазећих генерација из радног периода. Искоришћеност радног контингента била је нешто већа 1961. у

*) Општине Алексинач, Ниш и Бела Паланка узете су у целини, а не само делови који леже на територији Источне Србије.

односу на 1971. годину и износила је 88,7 према 87,6%. Према томе, требало је очекивати смањење стопе активности што није случај, јер је стопа активности у Источној Србији повећана од 57,4 у 1961. на 60,9 у 1971. години. Учешће мушког активног становништва у укупном мушком становништву смањено је од 70,9 на 67,6%. Интересантно је напоменути да је број активног становништва био већи у Велико Градишту, Неготину и Ражњу као последица веће укључености у радно доба живота деце до 15 година и старих лица изнад 59 односно 64 године. У 1961. години општина Велико Градиште имала је 1300 лица мимо теоретских оквира у активно стваралачком добу живота, а 1971. само 300 лица, Неготин 1961. 700, а 1971. 4400 лица као одраз масовнијег одласка активне радне снаге на рад у иностранство коју у већем обиму замењују старци и деца на многим индивидуалним пољопривредним газдинствима. Ражањ је 1961. имао око 900 лица укључених у активно становништво старијих од 59 односно 64 године и млађих од 15 година, а 1971. овај број се повећао на 1000 лица. Масовнији одлазак продуктивне радне снаге на рад у иностранство наметнуо је потребу већег укључивања деце и старих лица у радни процес, што указује попис из 1971. године. Општина Бољевац имала је 300 старца и деце укључених у активно доба живота, Голубац 700, Жабари 4200 лица, с обзиром да је из ове поморавске општине отишло на рад у иностранство 2500 лица. Жагубица је у активно доба живота укључила 1400 старца и деце, Књажевац 1800, Мало Црниће 1900, Петровац 2300, Свилајнац 1000 и Сокобања 500. Ово указује да општине са аграрном структуром имају у већем проценту искоришћеност радног контингента у односу на општине где је развијенија мрежа образовања и где омладина завршетком основне школе продужава школовање у школама другог ступња. Повећање радног контингента зависи и од продужетка људског живота, али доминантнији утицај имају улазеће генерације које су условљене стопом наталитета, што може позитивно утицати ако се он устали на довољно високом нивоу, међутим, ако су ослабљене генерације он се може негативно одразити на даља кретања,⁶⁹ и у том случају структуру би требало поправљати досељавањем радне снаге из високонаталитетних рејона.

Школообавезни контингент

Овај контингент обухвата децу у старости од 7—14 година за које према законским прописима заједница мора обезбедити материјалну базу за целокупним обухватом ове деце обавезним основним школовањем. Број деце која улазе у школообавезни контингент зависи од јачине наталитета у годинама из којих деца потичу, а исто тако и од смртности деце до уласка у контингент и у току самог школовања.⁷⁰ У подручјима где наталитет годинама опада смањује се удео школообавезног контингента, док у подручјима где он расте и где се врши освежавање становништва већим механичким усељавањем из високонаталитетних региона долази до повећања броја деце која улазе у школообавезни контингент. Самим тим расту и потребе зајед-

нице за већим инвестиционим улагањима у изградњу школа, дечјих установа, обданишта, забавишта и томе слично.

Контингент школообавезне деце у Источној Србији у 1961. износио је 14,2%, док је у 1971. години опао на 10,2%, што зависи од старосне структуре становништва, односно од смањеног прилива деце рођене од 1957. до 1964. године. Генерације рођене од 1947. до 1954. припадају периоду повишеног наталитета због ступања у брачну заједницу закаснелих годишта ометених ратом, тако да је у Источној Србији број школообавезне деце износио 152 хиљаде дечака и девојчица. Међутим, од 1955. године наталитет постепено опада а самим тим смањује се број рођених у периоду од 1957. до 1964. године, тако да је број школообавезне деце у 1971. износио 114 хиљада, што је за 25 индексних поена мање него у 1961. години.

Т-7 Контингент школообавезне деце према попису 1961. и 1971. године*)

Општине	1961.	1971.	Индекс 1971/1961	% школообавезне деце од укупног становништва	
				1961.	1971.
Источна Србија	151986	113772	74,9	14,2	10,2
Алексинац	9568	6776	70,8	14,2	10,2
Бела Паланка	3620	2449	67,6	14,5	11,4
Бољевац	2868	2151	75,0	10,9	9,2
Бор	6063	5798	95,6	13,9	11,0
Велико Градиште	3620	2361	65,6	13,0	8,4
Голубац	2102	1329	61,3	13,7	9,4
Деспотовац	5315	4121	77,5	13,8	11,3
Жабари	3344	2072	62,0	13,3	8,9
Жагубица	3118	2142	68,7	13,8	10,2
Зајечар	8231	6367	77,4	12,0	8,7
Кладово	4656	3876	83,2	16,5	11,7
Књажевац	6943	3784	54,5	11,7	7,3
Кучево	3799	2808	73,9	12,5	9,7
Мајданпек	3619	3506	96,9	15,7	13,4
Мало Црниће	3343	2052	61,4	13,7	8,9
Неготин	7900	5331	67,5	12,1	8,4
Ниш	25617	22753	88,8	17,5	11,8
Параћин	9287	7412	79,8	15,5	11,7
Петровац	7150	4765	66,6	13,9	9,4
Пожаревац	10596	7684	72,5	16,0	10,4
Ражањ	2528	1381	54,6	13,4	8,1
Свилајнац	4673	3265	69,9	13,9	9,5
Сврљиг	4297	2483	57,8	14,2	9,4
Сокобања	2842	1857	65,3	11,7	7,8
Гићевац	1726	1292	74,8	13,6	10,4
Буприја	5161	3957	76,7	15,2	10,8

Период од 1961. до 1971. године карактерише опадање броја деце у школообавезном добу живота у свим општинама Источне Србије, док је у појединим општинама испољено изразито смањење. У многим насељима због недостатка деце школског узраста затварају се основне школе. Изразито низак удео школообавезне деце

*) Општине Алексинац, Ниш и Бела Паланка узете су у целини, а не њихови делови који леже на подручју Источне Србије.

забележен је у општинама: Књажевац, Сокобања, Ражањ, Неготин, Велико Градиште, Зајечар и Мало Црниће, док остале општине такође бележе опадање али нешто блажег интензитета.

Економска структура становништва

Од укупно 2 милиона становника колико је Србија имала крајем XIX века око 200 хиљада живело је у градовима. Само су у то време Београд и Ниш имали преко 20 хиљада становника док је шест градова имало мање од 20 хиљада становника. Због неразвијене привреде градови су имали више административну улогу него што су имали значаја као привредни центри. У то време због добијања олакшица за отварање сеоских дућана, многа села су проглашена за варошице иако је у структури насеља преовлађивало сеоско становништво. Већ 1900. године учешће градског становништва повећано је на 15,8%. Промене у економској структури биле су релативно брзе не само у граду већ и на селу. Поседована структура на селу било је врло неповољна, јер је 11% сеоског становништва било без земље, 6% располагало је са поседом до једног хектара, а 52% од 1—5 ха. Само 16% имало је посед између 5—10 ха. Закон о окућњу донет 1836. и допуњен 1871. године још више је допринео стварању ситнопоседничке пољопривреде. Немајући услова за живот многи пољопривредници одлазе у печалбу у удаљеније крајеве. У то време годишње је на рад у Румунију одлазило 6—8 хиљада печалбара који су радили на великим пољопривредним имањима. Ови печалбари не потичу само из планинско-брдских предела Источне и југаоисточне Србије, већ и плодних делова Тимока, Стига, Поморавља и Млаве. С обзиром да велики број сеоског пролетаријата није могао да реши питање егзистенције у пољопривреди, због чега се орјентисао на прелаз у градове где се стварао градски пролетаријат. Како многи нису могли решити свој социјални положај преласком у градове, они су таворили између села и града живећи у беди и сиромаштву.

Развој градова у Источној Србији до другог светског рата манифестује њихов економски прогрес, што се види из повећања броја становништва приказаног у табели Т-8.

Неки градови не само да нису повећали, већ су у појединим етапама и смањили број становника као што су: Ниш од 1900—1905, Пожаревац 1900—1921, Пирот од 1890—1895, и 1900—1905, Зајечар од 1900—1905. и 1921—1931, Параћин од 1895—1921. и Неготин од 1890—1895, 1900—1905. и 1931—1948. године. У послератном периоду сви градови Источне Србије бележе осетно повећање броја становника чиме се мења њихова функција и физиономија како привредног развоја тако и структуре становништва. За последњих десет година највећи пораст градског становништва имао је Пирот 158,7 индексних поена, Бор 157,0 индексних поени и Ниш 156,5. Да бисмо сагледали промене у економској структури становништва потребно је пратити трансформацију пољопривредног у непољопривредно станов-

Т-8 Развој градова Источне Србије од 1890. до 1971.

Градови	1890.	1895.	1900.	1905.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.
Ниш	19877	21056	24573	21946	28625	35465	49332	58656	81250	127654
Пожаревац	11134	11450	12980	12162	11500	14042	15474	18529	24269	32828
Пирот	9930	9896	10395	10000	10534	11215	11868	13175	18415	29298
Зајечар	5858	6966	8280	7827	12000	10633	11861	14489	18690	27599
Бор	705	736	775	1113	1633	4749	10823	14244	18496	29118
Параћин	5486	5965	5595	5425	5191	7192	10110	11175	15648	21511
Неготин	5386	5347	6267	5561	6200	6217	6143	6982	8635	11376

Извор: Производне снаге НР Србије, Бгд. 1953. стр. 80 и РЗС, Билтен бр. 131.

ништво по општинама. Нисмо у могућности да проучавамо ове промене у прошлости, због чега ћемо се задржати само на пописима из 1961. и 1971. године.

Т-9 Економска структура становништва у пописима 1961. и 1971. године — у процентима —

Општине	Укупно	Пољопривредно		Активно становништво	Активно пољопривредно	
		1961.	1971.		1961	1971.
1	2	3	4	5	6	7
Источна Србија	100,0	66,1	55,4	100,0	73,0	66,8
Алексинач	100,0	63,0	56,2	100,0	74,2	71,6
Бела Паланка	100,0	66,3	56,4	100,0	78,1	72,7
Бољевац	100,0	66,7	67,2	100,0	77,1	80,2
Бор	100,0	38,6	24,3	100,0	52,3	37,3
Велико Градиште	100,0	82,7	79,9	100,0	88,4	87,3
Голубац	100,0	81,4	75,6	100,0	86,4	84,8
Деспотовац	100,0	58,9	56,5	100,0	69,6	69,9
Жабари	100,0	88,2	89,2	100,0	91,1	93,0
Жагубица	100,0	85,9	83,4	100,0	90,6	90,3
Зајечар	100,0	57,1	46,8	100,0	71,6	62,5
Кладово	100,0	78,1	56,6	100,0	86,7	70,0
Књажевац	100,0	68,6	63,9	100,0	78,7	76,8
Кучево	100,0	71,6	66,2	100,0	79,2	77,5
Мајданпек	100,0	65,3	47,1	100,0	75,9	60,5
Мало Црниће	100,0	88,9	87,6	100,0	91,9	92,4
Неготин	100,0	80,7	75,4	100,0	87,3	85,7
Ниш	100,0	25,9	15,1	100,0	35,0	23,6
Параћин	100,0	53,1	47,0	100,0	63,9	61,3
Петровац	100,0	82,9	81,6	100,0	88,8	89,6
Пожаревац	100,0	49,2	40,6	100,0	60,9	54,6
Ражањ	100,0	82,1	79,2	100,0	88,2	86,4
Свилајнац	100,0	77,8	73,9	100,0	84,3	84,2
Сврљиг	100,0	83,4	75,4	100,0	87,6	81,6
Сокобања	100,0	76,2	69,3	100,0	84,1	81,5
Бићевац	100,0	59,9	48,0	100,0	71,9	63,5
Буприја	100,0	50,6	41,6	100,0	63,4	55,2

Удео пољопривредног у укупном становништву у свим општинама је релативно висок како у попису 1961. тако и у 1971. години са изузетком Бора где и поред ниског учешћа и даље се смањује удео пољопривредног становништва од 38,6% на 24,3%, Ниша од 25,9 на 15,1%, Пожареваца од 49,2 на 40,6% и Буприје од 50,6 на 41,6%. Са изузетком Бољевца и Жабара све општине смањиле су удео пољопривредног становништва у 1971. у односу на 1961. годину, тако да је учешће пољопривредног становништва за последњих 10 година мање од 50% још у Зајечару, Мајданпеку, Параћину и Бићевицу.

Удео активног пољопривредног у укупном активном становништву је релативно висок у Источној Србији, тако да и поред смањења у односу на 1961. годину износи 66,8% у 1971. Због развијене индустрије у Бору и Нишу удео активног пољопривредног становништва у 1971. опао је на 37,3% у Бору, и Нишу на 23,6, док се у осталим општинама креће од 54,6 до 93,0%, што указује на изразито

повећан удео пољопривредног становништва у економској структури Источне Србије.

И поред осетног смањења удела пољопривредног становништва за последњих сто година још увек је релативно висок удео у укупном становништву с обзиром да у Источној Србији 1971. године износи 55,4%.

Писменост и културни преображај

Ослобођење од Турака Србија је дочекала без основних школа, а о средњим и вишим није било ни говора. Овакве прилике на подручју Србије биле су поражавајуће, због чега ондашње власти све већу пажњу посвећују образовању и васпитању младог нараштаја. Културни преображај Србије био је релативно брз, проширена је мрежа основних школа, а упоредо са њима оснивају се гимназије, ниже пољопривредне школе, а 1864. отвара се велика школа. Источна Србија се такође релативно брзо укључила у образовни процес. На њеном подручју међу првим средњим школама основана је гимназија у Нишу, Пожаревцу, Алексинцу, Зајечару и Књажевицу. Развој образовних институција утицао је на смањење процента неписмених, а нарочито на селу где се почела масовније укључивати деца и омладина у основне и средње школе, а нарочито мушко становништво, док се женска младеж због одређеног конзервативног схватања укључивала у основне и средње школе у мањем проценту. Према статистичким подацима из 1931. године Србија је имала нешто мање од 50% неписменог становништва. Убрзан развој образовања за протеклих 40 година смањио је проценат неписмених за више од 25%.⁷¹ Године 1961. проценат неписменог становништва у Србији сведен је на 23%, а у Источној Србији на 28%. Међутим, проценат неписмених по општинама је различит и креће се од 15,5% до 38,5%, што је условљено развојем образовних институција и народног дохотка по глави становника.

Према попису из 1961. релативно висок проценат неписмених има Жагубица, Кучево, Сокобања, Мајданпек, Књажевац и Кладово. Насупрот њима Ниш, Пожаревац и Зајечар су општине са нешто развијенијом мрежом основних и средњих школа и са релативно ниским процентом неписмених. Процент неписмених у последњих десет година опао је за 8%, што се позитивно одразило на измену образовног нивоа становништва. Све општине у Источној Србији осетно су смањиле проценат неписмених. Број ученика на 1000 становника смањен је у свим општинама изузев Кучева и Алексинца. Смањење броја ученика по општинама дошло је као резултат смањеног natalитета што је довело до масовнијег затварања основних школа у многим селима Источне Србије.

Знатнија измена структуре образовања везана је за послератни период, када се омладина бројније опредељује за наставања школовања у средњим школама и на факултетима. С друге стране на измену образовног нивоа становништва утичу средства јавног информисања (радио, телевизија, јавне приредбе, штампа и сл.). Све

Т-10 Број ученика на хиљаду становника и проценат неписмених у 1961. и 1971. години по општинама

О п ш т и н а	Број ученика на 1000 становника		% неписмених	
	1961.	1971.	1961.	1971.
Алексинач	154,1	235,9	25,1	22,8
Бела Паланка	163,1	130,2	27,7	26,0
Бољевац	103,8	87,6	26,6	22,3
Б о р	159,7	149,4	22,4	15,5
Велико Градиште	108,7	82,0	25,5	20,6
Голубац	121,0	89,1	29,3	25,2
Деспотовац	132,0	112,8	28,7	24,3
Жабари	120,2	84,5	27,6	24,6
Жагубица	124,1	87,4	38,5	31,3
Зајечар	174,0	127,3	17,7	15,2
Кладово	135,8	112,3	30,1	23,9
Књажевац	115,4	88,3	30,1	26,1
Кучево	102,2	106,8	36,1	29,7
Мајданпек	138,1	124,2	30,2	21,8
Мало Црниће	120,8	82,9	25,4	19,5
Неготин	120,6	93,1	25,7	21,8
Н и ш	251,2	184,0	15,5	12,6
Параћин	186,4	169,1	24,1	19,7
Петровац	121,8	97,7	29,0	23,3
Пожаревац	207,5	149,1	17,3	13,2
Ражањ	107,9	79,6	29,1	18,2
Свилајнац	132,6	100,8	25,7	19,7
Сврљиг	129,2	88,9	29,4	27,1
Сокобања	105,8	80,3	31,7	25,3
Бићевац	—	139,6	—	23,1
Буприја	190,0	163,9	25,4	20,9

ово има великог значаја на брисању постојећих разлика између села и града, а што се огледа не само у начину облачења већ и у манирима као и начину опхођења омладине на селу и граду. До овог доводи тешке контактирање омладине под утицајем миграторних кретања које у знатној мери утичу на измену начина живота као и схватања о људским вредностима.

Анализа етничких група и њихов размештај

На подручју Источне Србије углавном живе Срби, чије учешће за последњих десет година показује тенденције лаганог смањења. Учешће Срба у укупном становништву Источне Србије износило је 97,8% у 1961. и 94,5% у 1971. години. После Срба најбројнији су Власи који насељавају ове крајеве још од средњег века. С обзиром да су се Власи у неким ранијим пописима изјашњавали као Срби, нисмо у стању да пратимо њихово кретање у прошлости. Према попису из 1971. године на територији Источне Србије живи 14.131 Влаха, свакако да би требало очекивати знатно већи број, с обзиром да је на овој територији 1948. године живело 36.000 Влада.

Црногорци су се досељавали у Источну Србију још крајем XVII века, али масовније досељавање извршено је средином XIX века. После другог светског рата досељен је већи број Црногораца

који се запослио у привредним и непривредним делатностима у градовима Источне Србије, где живи око 6.600 лица према попису од 1971. године. Према овом попису евидентирано је у Источној Србији и 4.600 Рома. У ранијим пописима, Власи и Роми су се обично изјашњавали као Срби, што карактерише њихову националну неопредељеност, па је тешко утврдити право бројно стање ових етничких група. Остале народности су врло мало заступљене. Срби, као најбројнија националност, заступљени су у свим општинама Источне Србије. Њихово учешће је релативно високо и креће се од 83,6 до 99,3%. Заправо, најнижи удео Срба је у Бору 83,6%, а највиши у Сврљигу 99,3%.

Остале етничке групе расуте су по свим местима Источне Србије. Иако малобројне, ове етничке групе имају великог значаја на пољу међусобног зближавања и националног јединства на подручју Источне Србије.

Малолетнички бракови

Више од једног столећа у Источној Србији је присутан проблем малолетничких бракова. Свакако да је овај проблем био распрострањен и пре 1837. године када је донета Одредба о давању дозволе за склапање брака. Овом Одредбом регулисано је питање старости супражника при склапању брака „Ниједан мушкарац пре навршене 17 и девојака пре навршене 14 године не могу засновати брачну заједницу“. Грађанским законом из 1844. године замењена је ова Одредба, с тим што најмања старост мушкараца при ступању у брак остаје 17 година а девојчица се помера на 15 година, осим у изузетним случајевима дозволе архијереја. Ово указује да су се у Србији пре доношења грађанског закона бракови склапали између дечака и девојчица млађих од 17 односно 14 година. Вероватно да се донети законски прописи нису поштовали у свим крајевима, због чега је Архијерејски сабор одржан 1857. године „озбиљно опоменуо свештенство, да нико не дрзне, ни испитати ни венчати женика испод 17, а невесту испод 15 година“.⁷²

Тихомир Борђевић прикупљајући грађу за етнологију указао је на проблем малолетничких бракова, као проблем који се уврежио код Срба још у XVIII и током XIX века. Он наводи да је основни разлог раних бракова обезбеђење радне снаге, или мираза. Он даље наводи да су поред осталих дажбина Турци узимали данак у крви и децу млађу од 12 година одводили у Цариград где су припремана за јаничаре. Да би сачували децу од најтежег данка, родитељи су се довијали на разно разне начине, они су често женили и удавали своју децу, јер Турци нису кварили српске бракове, ма како они бил закључени. Овим су Турци били онемогућени да узимају мушку децу из породице за будуће јаничаре, а здраву женску децу за њихове ханове.⁷³

Борђевић наводи да се по народним појмовима девојчице могу удавати сасвим младе „народ мисли... да је женско дете зрело за удају чим му је чарапа толико широка да се у њу може увући песница, или чим је толико јака да кад се габа капом од

удара не падне".⁷⁴ Свакако да овакво схватање о зрелости женске деце представља одраз заосталости и примитивизма. Проверавајући ову појаву у Источној Србији открили смо да се ово схватање задржало и данас код Влаха.

Склапањем малолетних бракова распрострањена је појава скоро у свим селима Источне Србије и код свих етничких група. Испитујући узроке ове појаве дошли смо до закључка да се малолетнички бракови склапају не само из економских разлога већ и због погрешног схватања и васпитања младих од стране њихових родитеља и староца. Девојчице и дечасти врло рано се усмеравају на брак, на то их подстичу и сами родитељи, јер наводно немају довољно радне снаге за обраду земље. Некада многочлана сеоска задруга честим деобама распала се а самим тим и осиромашила. Да би на лак начин дошли до радне снаге родитељи на недозвољен начин манипулишу са малолетном децом и за недорасле синове доводе још млађе невесте које удајом доносе мираз у новцу, дукатима или земљи. Честа је појава да младићи приликом женидбе одлазе невестама у кућу носећи такође са собом мираз ради бољег третмана у новом домаћинству. Ожењени младићи и удате невесте без мираза имају неповољан третман, због чега супруга домазета сматра малтене као слугу. У том случају обично је жена старешина домаћинства, она одлучује о важнијим стварима истичући да је она власник имовине. Због оваквих односа често долази до сукоба међу супружницима који добијају епилог на суду. Због учесталих дивљих бракова после првог светског рата у Тимочкој Крајини донет је законски пропис којим се најстрожије забрањује склапање дивљих малолетничких бракова. Године 1922. предвиђена је казна затвора до годину дана за пунолетно лице које се ожени малолетном невестом или њихове родитеље уколико су малолетни супружници. Закон је предвидео могућност замене временске казне у новчану што је подстакло многе на кршење законских прописа. С обзиром да примена Закона из 1922. године није имала већег утицаја на сузбијање малолетничких бракова црквене власти су 1923. године издале препоруку о предузимању енергичнијих мера у гоњењу дивљих малолетничких бракова. Године 1924. поново је обновљена одлука из 1922. уз примену строжијих санкција. Не само ови, већ и касније донети прописи нису успели искоренити малолетничке бракове у Источној Србији, који су се одржали до данас. Наш Кривични закон предвиђа казну затвора од три месеца до пет година строгог затвора за пунолетно лице које заснује брачну заједницу са малолетним лицем, као и за родитеље или староце малолетног лица.*)

*) У току изучавања ове појаве у Источној Србији вођен је разговор са већим бројем осуђених лица која издржавају казну затвора у Казнено поправном дому у Пожаревцу због кривичног дела почињеног чланом 193 КЗ. Упитани како схватају дело које су починили и за које се сада налазе на издржавању казне, многи су одговорили „да поштују закон, али сматрају да су невино осуђени, јер се такав обичај у њиховом крају примењује од памтивека, и ако се девојчица не уда до своје 14 године, а младић не ожени до 16 или 17 године, тешко ће се оженили или удати касније, јер се сматрају да су престарели за брак“.

Заснивање малолетничких бракова има у првом реду материјалну основу која се продирањем капиталистичких односа на село крајем XIX века дубоко укоренила у психу људи ових крајева. Посматрајући сељака, његов менталитет и однос према материјалним вредностима видећемо да је он прилично похлепан на земљу и капитал. Преокупиран тежњом за увећањем поседа испољава грамзивост. Тврдоглав је и бескомпромисан у чувању свог поседа. Многа кривична дела против живота и тела извршења су у Источној Србији баш због имовинских сукоба. Није редак случај да су извршена умишљана убиства и тешке телесне повреде међу најближим сродницима (браћа, очеви и деца и сл.).

Предрасуде о малолетничким браковима постале су традиција у овим крајевима и преносе се из генерације на генерацију. Ова појава до данас није довољно изучена, мада је још током XIX века указано на последице које носе рани бракови, рабање дегенерика и томе слично. За становнике Источне Србије ово је престала нормална појава. Приликом анкетирања по овом питању, многи су давали унапред припремљене одговоре „да им је потребна радна снага“, „да се момак или девојка ако пропусте прилику неће оженили односно удати“ итд., што је покушај да се закамуфлира прави разлог. Из овога се може закључити да се овде пре ради о слабом поштовању људских врлина и вредности него што су наведени разлози оправдани из економских и других побуда, јер родитељи покушавају да се ослободе моралне преокупације у односу на своју децу, а у првом реду према женском детету. Основни разлог је незајаљива глад за увећањем поседа и грамзљива жеља за власништвом над земљом. Економска моћ је у овим крајевима мерило етике и морала. Богатом човеку је све „дозвољено“ и ништа му се не „замера“. Сиромаш је „нико и ништа“, он нема моралног права за истицање својих квалитета, него људи са потцењивањем примају у своје друштво, он је „слуга“ који „вреди само док може да ради“, а када престане да привређује онда не вреди више ни себи ни другима. Малолетнички бракови неодољиво су везани за материјалну добит, мада је важан и углед породице са којом се склапа пријатељство. Свакако да на ране бракове утиче и систем једног детета. Једно дете, по мишљењу родитеља, треба да се добро удоми, при том одлучује земља, да ли су њихови поседи у суседству и постоји ли могућност њиховог спајања. Оваква прилика ни по какву цену не сме се пропустити, праве се закулисне игре разних проводација и томе слично. Супротно овоме породице са више деце не воде рачуна када ће се које дете оженили или удати. Увек се настоји да се дете што пре уда или ожени када се за то „укаже повољна прилика“.

Прогресивне промене у преображају села за време социјалистичке изградње и стварање бољих услова живота требало би да утичу на искорењење ове појаве. Међутим, статистички, анкетни и други подаци прикупљени на подручју Источне Србије указују на присуство ове појаве и данас када је знатно више побољшан материјални положај села. Схватања да се девојка или младић не могу удати односно оженили ако престаре подстиче децу на размишљање

о браку док се налазе у основној школи. Нарочито женско дете још у дванаестој години обузето је страхом да ће остати „уседелица“. Многе малолетнице по наговору родитеља побегну за момка. Мајке подржаване од осталих укућана главни су иницијатори прераног закључивања бракова. Обично главну реч у погледу склапања брака воде родитељи момка и девојке, млади се скоро и не питају за сагласност, или ако се то тражи од њих, представља пуку формалност. Невеста се удаје за момка кога јој родитељи изаберу. Без обзира на материјални положај невесте или младића, родитељи теже да децу у dome у још имућнију породицу.

Тежња родитеља је да стабилизацијом брака своје деце осигурају себе и обезбеде мирну и сигурну старост. Родитељи врло рано почињу да припремају децу за брак „јер су наводно дорасли за то“, што утиче да се девојчице и дечади прерађу „за девојче“ и „за момке“.. Посебно девојчице почињу рано да се кинђуре, а родитељи их у свакој прилици истичу као кандидате за женидбу и удају. Да би их увели у ред одраслих по влашким селима се укоренио обичај „стрицања“, поред чега се младеж окупља на седељке и „вражала“. Мајке будно прате своје ћерке са којим ће младићем изаћи на „љубавни састанак“. По укореној традицији младићима је допуштено да одабрану девојку одводе у страну где јој се удварају. Већег угледа имају оне девојчице које чешће одлазе на такав састанак. Богатије, лепше и стаситије девојчице чешће су одвођене на страну од више младића, због чега су мајке тих девојака поноситије јер им ћерка има више „кандидата за удају“. При томе мајке помажу ћеркама да изаберу младића, тако да избор будућих супружника зависи од трећег лица.*) С обзиром да је овде одсутна љубав партнера, често долази до растурања брачне заједнице.

Родитељско туторство над малолетном децом иде толико далеко да код њих гуши слободу личности, ради чега се развијају у безвољне и апатичне личности. Деца обично напуштају школу и све више „размишљају о браку“, „девојачкој спреми“, и „свадебним даровима“ као сопственом делу мираза. Овакво размишљање негативно се одражава на успех ученика у вишим разредима основне школе, а нарочито код девојчица. Многим родитељима то не смета, јер ће им се дете раније удати. Младићи такође журе у брак. Њихов „дванаести час“ је уочи одласка на одслужење војног рока, јер наводно треба обезбедити замену у радној снази док се син налази у војсци. Овакви бракови имају неславан завршетак. Невеста која је ступила у брак има више могућности да скрене у моралном погледу и да се упусти у авантуру. С друге стране тешко је угодити родитељима момка који је на одслужењу војног рока. Искрпљујући рад и физички напор ствара код младих лошу представу о браку. Ако не-

*) Није редак случај да је мајка у трци за имовином верила ћерку од 12 година и дала је веренику у кућу, а када се указала боља прилика повукла је из куће првог вереника и верила је за другог, а потом трећег и четвртог. Свакако да овакви поступци несавесних родитеља представљају дискриминацију према младима који формирају погрешно схватање о браку и породици.

веста у првој години брака не остане гравидна родитељи ће је отерати из куће са мотивацијом да је нероткиња и да је неспособна за рад. Често иду толико далеко да се замера невести што није родила мушко дете, као да она сама о томе одлучује.

Ни у једном крају наше земље не размеће се са миразом као у Источној Србији. Девојачка спрема се показује читавом селу. Домазет без мираза мора да буде слепо покоран и послушан. Ништа бољи положај није ни код невесте без мираза; њима се често пребацује од стране укућана да су „гоље“, укућани их прогањају до испрпљености, а када малаксају и оболе онда их враћају родитељима, јер су наводно удали болесну ћерку или болесног сина. Организација свадбеног обреда има за циљ да се „газда“ представи пред светом као добар и угледан домаћин. Он због тога немиле троши новац, тако да свадбе често коштају и по неколико милиона старих динара. Надалеко су познате свадбе у Стигу, Поморављу, Крајини и Тимоку са богатим пиром.

Систем једног детета

Појава система једног детета стара је колико један људски век. Међутим, ова појава постала је наглашенија тек после првог светског рата распадањем патријархалних задруга на селу Источне Србије и све интензивнијим слабљењем економске снаге домаћинства. Промена социо-економске природе релеркутовале су се на измену начина живота, на схватање о људским вредностима, а самим тим и на наглашенију контролу рабања. Анализирајући ову појаву у прошлости, када су здравствене прилике на селу биле изразито лоше и када се нега болесника поверовала надрилекарима, за опстанак потомства, становништво се борило искључиво повећаним наталитетом, због чега су жене, просечно рабале по петнаесторо до двадесеторо деце. Почетком овога века присутна је тенденција смањеног рабања, тако да су кћери рабале скоро увек мањи број деце у односу на мајке или баке. Ову појаву у Источној Србији проучавали су још крајем XIX и почетком XX века Н. Ристић,⁷⁵ М. Костић,⁷⁶ М. Јовановић — Батуџ,⁷⁷ и др. Међутим, новија истраживања обавио је Татомир П. Вукановић⁷⁸ током 1953, 1954. и 1955. године и резултате својих истраживања изнео у студији „Депопулација у Источној Србији“, док је овом проблему посебну пажњу посветио аутор овог рада, испитујући ову појаву од 1963. до 1966. у већем броју насељених места Источне Србије. Резултате својих истраживања изнео је у магистарској тези „Контрола рабања и појава депопулације у Источној Србији.“⁷⁹ При анкетирању жена фертилног доба прикупљени су подаци о броју порођаја не само анкетираних већ и њихових мајки и свекрва. Анализа је показала да жене у другој половини XX века рабају знатно мањи број деце него што је био случај непосредно после првог светског рата. Истраживања су вршена у разним социјалним структурама и установљено је да међу њима нема битнијих разлика. Међу анкетираним није нађена ни једна жена са више од седморо деце, док је у претходној генерацији било и оних које су родиле по деветнаесторо деце.

Вршећи поређења садашњих и претходних генерација резултати анкете су показали да више од 46% анкетираних жена има само једно дете док је у претходној генерацији са једним дететом било свега 9%. Двоје деце имало је 38% анкетираних а у претходној генерацији 22%, са три детета 10% у претходној генерацији 23%, са четири детета 4% у претходној 19%, са петоро деце 0,7% у претходној 12%, са шесторо 1,5% у претходној 7%, седморо деце 0,2% у претходној 6%. Данас је тешко међу Српкињама и Влахињама срести жену са више од шесторо деце, ова појава обично је присутна у ромској етничкој групи, али и оне у односу на претходне генерације осетно су смањиле број рођене деце. У претходној генерацији око 30% породица имало је до два детета, а 70% троје и више деце. Другим речима, преко 70% породица обезбеђивало је проширену репродукцију док данашња генерација са више од 85% не задовољава ни просту репродукцију, а само 15% породица је са више од троје деце. Све више је присутна појава стерилитета међу супружницима. Испитујући схватање младих брачних парова о величини породице, многи анкетирани изјаснили су се за једно дете. Разлози леже у економским факторима, мада би се пре могло рећи да су ови мотиви социјалне природе, поткрепљени жељом за безбрижним начином живота и избегавањем обавеза према деци и њиховом одгоју и васпитању. Мајке се изговарају да је „тешко“ данас извести на пут и једно дете. Њихова преокупација везана је за обезбеђење бољих услова живота како се, наводно, деца не би мучила, већ да у материјалној сигурности проживе свој век. Питање је више социо-психолошке природе, и представља својеврстан проблем на репродукцију становништва у овом региону.

Здравствене прилике у Источној Србији

Подручје Источне Србије карактерише појава ендемског луеса, који се у овим крајевима укорењено већ скоро два столећа. Луес је пренет у Европу из Америке крајем XV века. На Балканско полуострво донели су га Грци и Албанци који су као војници ратовали у многим крајевима света.⁸⁰ Према мишљењу неких истраживача, луес је у Источну Србију пренет из Авганистана, Персије, Турске и Јужне Русије преко Румуније током XVI века. Међутим, поузданији подаци о раширености ове болести у Источној Србији потичу с краја XVIII века. Ширење луеса у Источној Србији у тесној је вези са миграцијама. С обзиром да се становништво у ове крајеве усељавало из Румуније, Бугарске, са Косова, из Санџака и Црне Горе тешко се може рећи одакле је луес пренет у Источну Србију. У другој половини XVIII века дошло је до великих сеоба становништва из Румуније у Трансилванију, Србију, Банат и Бугарску нашта су утицале тешке прилике под влашћу бојара. С обзиром да је луес у другој половини XVIII века пустио многе крајеве Румуније,⁸¹ може се рећи да је у Источну Србију пренет са миграцијама које су дошле из Румуније. Стационирање великог броја војника на подручју Источне Србије убрзало је његово ширење током XVIII и XIX века,

чему су допринели чести ратови, миграције становништва, економска беда и сиромаштво, разне заблуде, прстодушност, празноверје итд.

Због велике распрострањености луеса у Источној Србији 1836. до 1838. године предузете су мере лечења луетичара. Према сачуваним подацима у гургусовачком округу било је око 500 оболелих. Организовањем санитетске службе епидемија се почела стишавати, али не и искорењавати, тако да се ова болест одржала до данас. У Књажевцу је 1852. године основана болница за лечење оболелих луетичара. Међутим, иако је болница за оне прилике била модерно опремљена прстодушан и заостао народ нерадо се лечио у болницама, а још мање обраћао лекарима. Лечење се углавном, ако се то може рећи, обављало код надрилекара на примитиван начин уз коришћење разних трава — велебиља уз бајање и гашење угљевља. На ширем здравственом просвећивању у Источној Србији радио је истакнути лекар страног порекла др Стеван Мачај, који је дао значајан допринос развоју здравства и мењања начина живота са раскидањем укорењених навика и обичаја. За време српско-турског рата 1876. до 1878. луес се нагло шири међу становништвом Источне Србије. Ово је био разлог да се на I Конгресу лекара и природњака у Београду поведе озбиљна расправа о заштити народног здравља и предузимању опсежнијих мера у лечењу луетичара. Одмах после Конгреса предузета је широка акција лечења у болницама у Књажевцу, Сокобањи и Пожаревцу, док су формиране мобилне болнице чији је задатак био да обилазе села и да лече болеснике код њихових кућа. Ово је било отежано због недостатка здравствених радника, јер је у то време, 1877. године у читавој Србији било свега 64 лекара и 41 лекарски помоћник, док се лечење вршило доста примитивно, са живином машћу и солима јода.

Почетком овога века луес се нагло шири од бугарске и румунске границе па све до Мораве и преко ње.⁸² Акција која је вођена против епидемије прекинута је балканским и I светским ратом. После рата учињени су велики напори у лечењу ове болести. Формиране су венеричне амбуланте у Бољевцу, Злоту, Зајечару, Салашу, Књажевцу, Сврљигу, Пожаревцу, Петровцу и другим местима, док је у многим селима основана привремена амбуланта са сталним болничаром, које обилазе срески лекари, врше прегледе и дају упутства. У времену од 1931. до 1937. године прегледано је око 21% укупног становништва Источне Србије и утврђено да близу једна петина прегледаних болује од ове опаке болести. Становништво се због слабе просвећености и ниског културног нивоа нерадо на време обраћа лекару за савет и помоћ, због чега се болест шири. Од 80% лечених само је 18% излечено с обзиром да су многи прекинули лечење или су то чинили нередовно.

Други светски рат прекинуо је започету акцију на сузбијању луеса, док је лечење настављено у Зајечару, Злоту и Пожаревцу и још неким среским амбулантама. Ценећи на основу утрошка калијевог јодида и живине масти сеоско становништво се самоиницијативно лечило по својим кућама.

Светска здравствена организација OMS под руководством професора др Клајна покренула је акцију за испитивање ове болести у Источној Србији и утврдила да се ради о ендемском луесу у резидуалном стадијуму. Истраживања вршена у Злоту, Голубињу, Брестовцу, Рудној Глави, Пожаревцу и другим местима потврдила су присуство луеса у знатно већем обиму него што се мислило. Министарство народног здравља НРС преко Хигијенског завода почело је да врши систематске прегледе целокупног становништва и да предузима мере лечења. Започета су серолошка и клиничка дијагностицирања, пописана су сва домаћинства, у одређене листе унета су имена свих чланова и почела је акција евидентирања оболелих и предузете су мере лечења са прокаин пеницилином.

Иако је била добро организована антилеутична акција, иста је прекинута због недостатка кредита, тако да се данас тачно не зна да ли је и у којој мери ова болест сузбијена у Источној Србији. Истраживања вршена од 1949. до 1957. године показала су да је проценат оболелих по бившим срезовима различит. У бољевачком срезу проценат оболелих од луеса износио је 3,8%, борском 7,2%, зајечарском 3,4%, кључком 9,7%, крајинском 5,5%, поречком 9,1%, тимочком 2,4%, пожаревачком 3,5%, млавском 3,8%, хомољском 4,2% итд. У појединим селима проценат оболелих достиже и 21%, у чему предњаче села Костол и Кладушница у кључком срезу. Висок проценат оболелих од луеса је у Клокочевцу, Мирочу, Рудној Глави, Слатини, Дупљану, Уровици, Јасеници, Глоговици итд. Истраживања су показала да је знатно већи проценат оболелих жена, док је нешто мањи код мушкараца. Утврђено је да је болест прилично запуштена, због заосталости средине и слабе хигијене на селу.⁸³

И поред развијене мреже медицинских установа у Пожаревцу, Зајечару, Књажевицу, Бору, Неготину, Кладову, Великом Градишту, Петровцу, Кучеву, Свилајнцу, Деспотовцу, Буприји, Параћину, Алексинцу, Нишу, Сокобањи и другим местима, још увек простодушне жене за прекид трудноће обраћају се за помоћ надрибабицама, чиме доводе у опасности свој живот, а многе и поред интервенције лекара завршавају смрћу. Народне лекарије и употреба разних трава — велебиља је честа појава у лечењу многих болести. Да би избегли служење војске мушкарци су засећали палац десне руке или ноге, у рану стављали корен кукурека и после бурних реакција палац је отпадао (околина Доњег Милановца). Да би жене изазвале присилан побачај лисну дршку кукурека, ребе корен, завлаче у грлић материце чиме изазивају бурну реакцију која се завршава упалом а често и наступом интоксикације.⁸⁴ За лечење осталих болести употребљавају беладону, дигиталис, бунику, одолеон итд.

Оно што издваја Источну Србију од осталих крајева наше земље јесте у прошлости примена обичаја убијања старих и изнемоглих људи и жена. Према предању, то су обично чинили ближи чланови домаћинства да би се ослободили слабих и изнемоглих. Предање говори да је овај обичај упражњаван у Осаници, Крепољину, Сигама, Приковцу, Лалинцу, Присјану и другим местима. У хомољском срезу старе су убијали када напуне 50 година ста-

Т-10а Број умрлих према узроку смрти у 1972. години по општинама

Општине	Узрок смрти										
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Источна Србија	13617	229	1173	433	2564	781	6483	1208	746	1645	
Алексинац	885	11	86	39	125	38	449	89	48	2333	
Бела Паланка	235	7	16	8	45	27	108	14	10	2300	
Бољевац	331	3	22	7	70	8	182	17	22	856	
Бор	496	20	42	9	91	29	212	52	41	2545	
Велико Градиште	423	3	24	8	45	11	288	26	18	2820	
Голубац	205	1	15	4	31	7	116	20	11	1911	
Деспотовец	387	8	39	11	89	23	162	30	25	3300	
Жабари	363	11	41	5	93	11	156	36	10	3000	
Жагубица	288	6	24	25	115	22	66	18	12	814	
Зајечар	1020	9	85	23	170	45	575	61	52	2100	
Кладово	274	7	27	9	46	15	138	18	14	1645	
Књажевац	742	11	57	8	146	45	401	42	32	1205	
Кучево	424	5	25	7	46	19	268	40	14	7667	
Мајданпек	241	6	18	6	45	6	125	19	16	1862	
Мало Црниће	349	3	19	15	20	12	243	27	10	411	
Неготин	851	9	62	15	109	45	520	57	34	1621	
Н и ц	1461	33	184	80	392	94	359	201	118	1927	
Параћин	601	9	54	22	131	33	245	68	38	2817	
Петровац	712	18	56	21	118	81	352	63	31	2858	
Пирот	774	10	67	27	129	52	345	68	47	3743	
Пожаревац	881	15	85	31	115	52	413	115	55	598	
Ражањ	292	2	17	17	105	20	17	11	13	3075	
Свилајнац	391	6	38	4	49	24	234	24	12	556	
Сврљиг	288	3	13	10	40	8	187	12	15		
Сокобања	299	4	17	7	50	13	183	19	6		
Бићевац	127	4	14	3	64	13	7	11	11		
Буприја	367	5	26	12	84	27	132	50	31		

рости.⁸⁵ Простодушност и културна заосталост вековима су ове крајеве држали у мрачњаштву из које се покушавају извући садашње генерације које започињу живот без предрасуда.

У наредној табели дата су најчешћа обољења која владају на подручју Источне Србије из чега се види њихова фреквенција као и интензитет по општинама.

Услови живота и веза са спољним светом

Источна Србија је прошла кроз посебне специфичности које нису биле својствене осталим крајевима наше земље.

Становништво Тимока и Крајине скоро две деценије касније доживело је своје национално и социјално ослобођење, због чега им је робовање под Турцима било теже, јер су били одсечени од осталих крајева новоослобођене Србије. Уместо да доживе свој препород, становништво доживљава нов облик експлоатације од стране домаће буржоазије која се развија упоредо са развојем производних снага. Експлоатација широких народних слојева успорава динамику развоја привредног и културног живота, тако да становништво ових крајева пролази кроз фазу беде и немаштине. Ово утиче на споро мењање услова живота, не само на селу већ и у граду. Хигијенске прилике задржавају се на ниском нивоу, отворена огњишта су у употреби и данас у многим селима Источне Србије, а начин исхране је углавном стереотипан. Притиснути разним дажбинама, село тавори у беди и сиромаштву, док њихове прогресивне идеје гуши владајућа класа. У другој половини XIX века отварају се многи рудници који обезбеђују јефтину радну снагу из околних села. Напоран рад у јами и слаба исхрана доводи до масовних обољења респираторног тракта. Рудари да би поправили материјални положај раде на својим имањима. Двојни рад их још више исцрпљује и они брзо онемоћају. Нигде у свету радник није доведен у тежи положај него што је био у то време рударски радник у Иочној Србији. Француске, енглеске и немачке компаније обилато користе природна богатства не водећи рачуна о друштвено-економском развоју ових крајева. И уместо да дође до економског прогреса ови крајеви се све више уназађују и експлоатишу. Израбљивано становништво стоички подноси експлоатацију страних и домаћих капиталиста коју прекида револуција 1941. до 1945. године када је извојевана победа не само над окупатором већ и над буржоаском класом. Извршена је национализација свих рудника и фабрика који су предати на управљање радним људима, тако да су се почели развијати нови хуманитарни односи не само у земљи већ и на пољу међународне сарадње уз поштовање интегритета и суверенитета.

Измена начина живота и жеља за променом средине

Ослобођењем од турског ропства становништво Источне Србије убрзано је почело да мења начин живота, а самим тим све више долази до изражаја и жеља за променом средине у којој живе и раде.

Измењени услови живота, извојевано национално и социјално ослобођење, претворило је сточаре у ратаре, који на крчевинама освајају нове обрадиве површине. И поред стицања власништва над земљом земљорадња није била најуносније занимање, због неразвијене технике, примитивног начина обраде и зависности од климатских фактора. Развој трговине и занатства у градовима био је знатно привлачнији јер се из ових редова регрутује прва буржоазија која се издаваја из слоја имућних сељака. У жељи за бржим стицањем богатства многи напуштају село и прелазе у град. У граду се поред буржоазије раба пролетаријат, а поред њих и слој чиновника који прераста у бирократију. То је довело до продубљавања јаза између села и града, јер је село кроз разне видове експлоатисано од стране зеленаша, високом порезом, кулучењем и томе слично. Изгубивши иметак многи осиромашени сељаци прелазе у градове и као лумпен-пролетери раде најтеже послове. Зеленашке закулисне игре довеле су многе пољопривреднике до просјачког штапа. Тешко подносићи беду и сиромаштво многи напуштају село и одлазе у непознате крајеве покушавајући да се на неки начин опораве и рехабилитују.

Несношљиве економске и друштвене прилике које су владале осамдесетих година XIX века, високе порезе, прирези и кулуци распљују бунт међу становништвом и радништвом које предвођено правцима радикалне странке подиже 1883. године чувену Тимочку буну која се муњевитом брзином проширила у Иочној Србији. Талас буне пламсао је не само у селима већ и у градовима, али је ипак револуционарни дух народа крвљу угушен. Многи су пали као жртве злогласног режима док је већи број пребегао у Бугарску и друге крајеве наше земље. Нови терор и отежане прилике после буне у Иочној Србији покренули су масе становништва на иселење. Мучни догађаји из 1883. бацили су становништво ових крајева у тешку апатију која је трајала неколико деценија. Живећи на ивици рентабилитета они једини излаз налазе у самоуништењу кроз просту репродукцију увећењем система једног детета. Појачана контрола рабања довела је до опадања снаге народа што доводи до депопулације. Образовање омладине у средњим, вишим и високим школама утиче на њихово одсељавање у градове и друга места. На селу остају само старци који изумирањем гасе огњишта пошто се млади нерадо враћају на село. Они ретко одржавају контакт са родним крајем, а и ако га одржавају то чине ради наслеђа, а не ради унапређења пољопривредне производње. Села се лагано претварају у руине која напуштена без становништва постају станишта дивљачи, птица итд. Млади који остају на селу не чувају традицију краја већ и они постепено напуштају село, прелазе у градове где почињу нов живот. Масован одлазак на привремен рад у иностранство захватио је многа села Источне Србије, а нарочито богата поморавска, крајинска, тимочка и стишка села где су услови живота врло повољни, али због недостатка радне снаге некада плодне равнице претворене су у парлог.

Преображај насеља у периоду социјалистичке изградње са оценом демографских реперкусија

За последњих тридесет година под утицајем динамичног развоја привреде мењала се физиономија урбаних и руралних целина. Снажан темпо и динамичан развој привукли су велики број становника из села у градове, који су у новој седини мењали услове и начин живота. Притисак сеоског становништва на градске и индустријске центре утицао је на просторну и социјалну измену града. Доскорашње паланке, под утицајем привредног развоја, просторно су израсле у градове. Градска насеља излазе из својих оквира, све више се шире њихова језгра која у себе увлаче суседна села која постепено урастају у град. Многа сеоска насеља у непосредној близини града изгубила су физиономију села и постала саставни део града. Урастајући у град многа су изгубила своје име док је становништво преоријентисано на градски начин живота и од ратара постали су индустријски радници. Некадашња пољопривредна имања прекриве су фабрике, стамбени блокови, а породична изградња досељеног становништва створила је читаве прстенове око града. Сам темпо привредног развоја мењао је и архитектуру градова. Просторне приземљуше, ћеримидаре и чатмаре уступиле су место савременој архитектури, модерних вишеспратница које дају нов изглед и димензију градње, замењујући просторну вертикалном компонентом. У релативно кратком периоду нестале су патријархалне паланке са кривудајим и блатњавим сокацима које замењују солитери и пространи булевари. Старо градско језгро заменили су модерни булевари са модерном техником савремене градње, са фонтанама, цветним алејама и модерним трговима. Градови су знатно изменили свој изглед и начин живота. Талас насељавања сеоског становништва убрзао је породичну градњу која је окружила стара градска језгра. На некадашњим утринама и ораницама, тако рећи преко ноћи, никле су просторне приземљуше модерног стила са светлим просторијама, широким прозора, лепих фасада које окружују мала дворишта ограђена гвозденим или бетонским оргадама. Дуж главних комуникација никла су низна насеља као продужетак градског језера које иде и по неколико километара од центра града. Под утицајем социјалистичког развоја савремена архитектура у градовима, одбачен је традиционални начин изградње станова и оријентисала се на вертикалну блоковску градњу типичну за градску архитектуру.⁸⁶ Развојем урбаних центара намеће се потреба за изградњу функционалних објеката не само стамбених, већ и пословно-административних. Новоизграђене школске зграде прилагођене су васпитно-образовном систему, болнице модерним захтевима медицине, фибричке хале новим условима рада при чему се води рачуна и о психолошкој компоненти. Стари дућани замењени су модерним робним кућама. Пројектовањем станова све више се води рачуна о потребама становништва, величини и структури породице као основној ћелији друштва. Индустријализација је извршила снажан заокрет на измени не само начина живота радних људи, већ је створила потребу

за обезбеђењем новог амбијента у стану где ће се радни човека рекреирати.

Жеља за подизањем образовног нивоа довела је до снажног развоја школске мреже на подручју Источне Србије. Многе варошице, које до рата изузев четвороразредне основне школе нису имале никакву другу, данас имају и по неколико средњих школа. Привредни развој захватио је све средине Источне Србије, а не само веће градске и индустријске центре већ и мале варошице па и села. Електрификација села спроведена је на скоро целом подручју Источне Србије, изузев најудаљенијих планских и пограничних села на Старој планини и у Хомољу. У догледно време развоју пограничних села поклатиће се већа пажња из стратегијских разлога. Многа села и варошице израсла су у градска језгра са развијеном инфраструктуром и савременом архитектуром, случај Новог Костолца, Кучева, Мајданпека, Калне, Деспотовца, Свилајнца, што је довело до повећања броја становника, као и измене економски структуре становништва. Већа градска насеља су више него удвостручила своје становништво као што је Пожаревац, Бор, Зајечар, Петровац, Неготин, Кладово, Књажевац, Алексинац, Буприја, Параћин и Ниш са врло развијеном инфраструктуром. Ниш је не само главни град Источне Србије већ читавог региона Источне и Југоисточне Србије, он је уједно снажан привредно-административни, образовни, медицински и културни центар коме гравитира читаво источно подручје наше Републике. Село такође мења своју физиономију, оно је свој препород доживело нарочито електрификацијом и изградњом путне мреже, чиме је извршен продор културног преображаја појавом телевизије. Модернизација пољопривреде утицала је на измену структуре производње, али недовољан пласман и гарантоване цене озбиљна су кочица бржег преображаја села у правцу повећане производње прехрамбених артикала, због чега омладина напушта село и прелази у непољопривредна занимања не само кроз облик редовног школовања већ и преквалификацијом уз рад. Ово је један од разлога што села у Источној Србији захвата процес бржег старења, док градски центри имају подмлађену структуру становништва. Повећава се удео градског, а опада сеоског становништва. Стопа активности у градовима се смањује под утицајем обухвата омладине школовањем у средњим, вишим и високим школама, док се на другој страни у пољопривреди због недостатка радне снаге у активно доба живота све више укључују изнемогли старци и деца.

МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА И ЊЕГОВ РАЗМЕШТАЈ

Анализа досељеног становништва

Директним подацима о миграцијама становништва у нашој земљи, не располаже се. Међутим, подаци пописа становништва и виталне статистике,⁸⁷ омогућују да се посредним путем израчуна салдо миграције, као и миграциони токови. Овако посредно израчунавање носи у себи свакако и извесне грешке, које могу бити веће или мање зависно од избора метода који је примењен.

Може се рећи да углавном постоје три метода помоћу којих се могу израчунати салдо миграције или миграциони токови, а то су:

1. Витално-статистички метод
2. Метод родног краја
3. Метод места одакле се лице доселило.

Јасно је да су и резултати различити зависно од тога који се метод употребио приликом ових израчунавања. Многи наши аутори који су се бавили овом проблематиком, сматрају да су подаци о миграцијама који се добијају на основу података о родном крају најпоузданији, па врло често користе овај метод. Међутим, не ретко користе и метод места одакле се лице доселило, па чак и витално-статистички метод. Ми ћемо у овом раду користити сва три метода.

На основу података добијених из питања „одакле сте се доселили“ имамо следеће информације. Према попису 1961. године проценат досељеног становништва у Источној Србији износио је 33,5%, а 1971. године 38,2%, што значи да је више од једне трећине становништва Источне Србије променило место боравка. Попис нам омогућује праћење само последње промене места боравка, док кретање становништва из места у место између два пописа није могуће пратити. Од укупног броја досељеног становништва највећи проценат досељен је из сеоских насеља и у 1961. години износио је 76%, да би у 1971. опао на 72%. Из мешовитих насеља проценат досељавања у 1961. био је око 4%, а у 1971. близу 6%. Досељено становништво у Источној Србији из градских насеља у 1961. години учествовало је са 20%, а у 1971. са 22%.

Динамика пресељавања у Источној Србији у последњој деценији била је прилично наглашена с обзиром да је близу 39% укупног становништва у 1971. години било обухваћено миграцијама на дужи или краће дистанце.

Упоређујући миграционе токове у ранијим пописима може се закључити да су миграциона кретања између два рата била нешто слабија по интензитету, заправо становништво је теже напуштало место рођења, што указују и подаци из 1931. године. У периоду обнове и изградње ратом опустошене земље јавила се потреба за индустријским радницима због чега је био наглашен прелаз из примарних у секундарне и терцијарне делатности.

Ск. 6. — Миграције становништва Млаве по рејонима I ступња 1961.

— усељење —

Ск. 7. Миграције становништва Поморавља по рејонима I ступња 1961.
— усељење —

Ск. 8. — Миграције становништва Крајине по рејонима I ступња 1961. год.
— усељење —

Ск. 9. — Миграције становништва Тимока по рејонима I ступња 1961. год.
— усељење —

Пописи становништва представљају данас главни и још увек најпоузданији извор обавештења о унутрашњој миграцији. Укрштањем података о сталним становницима датог места са подацима о њиховом родном крају добија се структура становништва тога места по родном крају, тј. контингент рођених у месту становања, број рођених у другом месту исте општине, исте републике или у другој републици.⁸⁸

Подручје Источне Србије према подацима из 1961. године примило је из рејона Топлице 8869 становника. Досељени Топличани у Источну Србију населили су углавном Ниш и његову околину где се настанило 6,5 хиљада, док је у рејон Тимока насељено 1189 Топличана, а у Крајини 162. Нишава је рејон који нема могућности за већу апсорпцију радне снаге па се њено становништво одсељава у друге крајеве. Из Нишаве је у Источну Србију пресељено 15794 становника, од чега се око 50% настанило у Нишу, 30% у Тимоку и свега 3,5% становника прешло је у Крајину.

Планинско-брдски рејони усмеравају своје становништво и на дуже дистанце, тамо где су повољни услови за запошљавање и обезбеђење бољих услова живота. Из рејона Јабланице прешло је у Источну Србију 10,5 хиљада становника који су се углавном населили у Нишу 6,5 хиљада. Из врањског краја досељено је 6,6 хиљада становника од чега 3145 насељено је у Нишу као најатрактивнијем подручју Источне и југоисточне Србије. Поморавље је привукло око 1570 становника овог краја, а Тимок 1187. Иако је Косово високо-натуралитетно подручје са наглашеном аграрном пренасељеношћу, а Источна Србија са недовољном насељеношћу, ипак пресељавање Косовара није наглашено, јер се становништво када мења место боравка рађе одлучује на прелаз у непољопривредне делатности него у пољопривредне. Из рејона Косово се доселило 2895 становника који су углавном населили Ниш и Бор, а мање остале делове Источне Србије. Из осталих рејона САП Косова досељено је знатно мање становника, тако је из Звечана досељено 751, из шарског краја 1325, а из Метохије 874 становника. Ово становништво углавном се насељавало у градске или индустријске центре Источне Србије док су села и даље остала полупразна и ненасељена.

Досељавање из САП Војводине било је наглашеније него из САП Косова. Само из јужног Баната досељено је 2549 становника, северног Баната 1123, јужне Бачке 1699, северне Бачке 689, западне Бачке 1072 и Срема 1144.

Из осталих крајева наше земље досељавало се становништво у Источну Србију али у знатно мањем обиму. Из СР Хрватске досељено је 5445 становника и то из: јужне Славоније 399, североисточне Славоније 382 и Подравске Славоније 471 који су се населили углавном у Пожаревцу и његовој околини. Затим, из Билоторе 269, Међумурја и Вараждинског краја 183, Хрватског Загорја 64, Горње Посавине 195, Загреба 640, Покупља и Баније 342, Горског Котара и Лике 554, Хрватског приморја 196, Истре 258, Далматинске Загоре 475, северне Далмације 258 и јужне Далмације 304.

СР Словенија је Источној Србији дала 1540 становника и то из: Лубљане 285, Словеначког Приморја и Нотрањске 146, Горењске

175, корушко-штајерског краја 221, подравско-помурског краја 111, засавско-савињског краја 312 и Долењске 290.

СР Босна и Херцеговина дала је Источној Србији 3995 становника и то из: Грмеча 257, Козаре 470, јајачког краја 110, бањалучког краја 392, озренског краја 100, средње Посавине 114, Украине 209, Семберије 177, Мајевице 227, зеничког краја 193, височког краја 144, Сарајева 671, бирчанског краја 196, Сутјеске 212, Требиња 200, Неретве 243 и ливањског краја 80.

СР Македонија дала је релативно велики број становника Источној Србији 7972 и то из: Пелагоније 821, кумановског краја 1429, охридског краја 647, Скопља 3267 становника. Становништво Скопља углавном се насељавало у области Ниша. Из штипског краја досељено је 600 становника, тетовског краја 668 и Повардарја 549. Из СР Црне Горе досељено је свега 1294 становника и то: 622 из северне Црне Горе и 672 из Црногорског приморја са залеђем.

Становништво према месту рођења

Послератни развој земље утицао је на велико премештање становништва из села у градове, из села у индустријске центре и из града у град, па чак и из града у село што је наметао динамичан развој пољопривредне производње, школства и здравства на селу. Праћење свих тих покрета је врло тешко због чега ћемо се на овом месту задржати на миграцијама становништва од места рођења до места сталног боравка у моменту пописа 1961. године.

Ради боље прегледности у табели Т-11 даћемо податке о становништву према месту рођења за пет демографских рејона I ступња и то за: Крајину, Млаву, Поморавље, Тимок и нишки крај из чега се види одакле се досељавало становништво у Источну Србију. Иако је ово снимак у једном моменту, у стању смо да пратимо и динамику досељавања из рејона II ступња као и њихов размештај по рејонима I ступња у Источној Србији.

Миграције село-град су карактеристичне за краће дистанце којима је обухваћено око 225 хиљада у Источној Србији, док је миграцијама на дуже дистанце обухваћено око 150 хиљада становника који су по потреби службе прелазили у Источну Србију. То су углавном квалификована и стручна лица или удате жене које су се са својим мужевима досељавале у ове крајеве.

Према подацима 1961. године (табела Т-11) у највећем броју аутохтоно је становништво Крајине, јер се 79% није селило, већ од рођења живи у месту боравка, у Млави 72%, Поморављу 67%, Тимоку 66% и нишком крају 61%. Имајући у виду функције Ниша који израста као модеран индустријско-привредни и културно-образовни центар читавог региона могло се очекивати да ће становништво нишког краја бити најпокретљивије, а Крајине као заклоњеног рејона најнепокретљивије. Према анализи рођених у другом месту исте општине нишки крај са 14% заузима прво место, Млава и Поморавље са по 11%, Тимок са 10% и Крајина са 8%. Нормална је чињеница да је бројнији прелаз из села у град био у околини Ниша, јер је овај град са снажним развојем индустрије привукао велики број становника из сеоске средине.

Т-11 Досељено становништво према месту рођења 1961. године

Рејони II ступња	Крајина	Млава	Поморавље	Тимок	Нишки крај
Укупно становништво	127045	263225	254521	187389	332836
Станује у место од рођења	100478	190817	171270	123584	204428
Рођени у другом месту исте општине	11065	29369	29414	20320	47669
Рођени у другој општини истог рејона I степена	6126	19569	22412	13114	25613
У рејонима II степена					
Босанска Крајина	170	557	425	540	663
Босанска Посавина	96	237	183	188	251
Херцеговина	66	243	223	152	351
Источна Босна	67	129	148	137	165
Средња Босна	67	194	192	150	344
Црна Гора	186	536	572	353	957
Далмација	110	425	322	340	474
Лика и Северно Приморје	117	433	348	365	627
Славонија	175	524	525	413	547
Средња Хрватска	135	524	488	362	728
Македонија	351	776	1083	1576	3172
Источна Словенија	60	269	203	326	382
Западна Словенија	39	128	98	129	259
Источна Србија	2716	3086	2786	5040	4502
Јужна Морава	2388	4401	6988	14163	27544
Старовлашки крај	496	1811	7427	1498	5355
Шумадија	995	5576	5838	1759	3591
Банат	260	1321	495	427	628
Срем и Бачка	298	934	758	520	1169
Косова и Метохија	262	641	1244	1177	2352
Иностранство	294	568	452	527	665
Непознато	28	157	599	229	400

Извор: СЗС, Попис становништва, књ. I. Витална, етничка и миграциона обележја, Бгд., 1970. стр. 95—97.

Највећи проценат рођених у другим рејонима другог ступња такође је имао нишки крај 18%, од чега у Нишу живи 27544 становника рођених у Јужној Морави и 5355 у Старовлашком крају. Рејон Тимок има 17% рођених ван свога рејона од чега из Јужне Мораве 14163, осталих делова Источне Србије 5040 и Шумадије 1759 становника.

Поморавље са 14% рођених у другим рејонима другог ступња указује да је из Старог Влаха досељено 7427, Јужне Мораве 6988 и Шумадије 5838 становника, а Млава са 9% рођених ван свог подручја највише је примила из Шумадије 5576, Јужне Мораве 4401 и осталих делова Источне Србије 3086. Крајина је рејон у који се релативно мало досељавало становништво других рејона. Из других делова Источне Србије досељено је 2716, Јужне Мораве 2388 и Шумадије 995 становника.

За 1971. годину изложићемо податке о аутохтоном становништву Источне Србије по општинама, имајући у виду да је то последњи попис становништва, и да су ови подаци по мањим територијалним јединицама можда још значајнији (табела Т-12) за изучавање миграције у Источној Србији.

Т-12 Становништво Источне Србије према миграционом обележју 1971. године по општинама

Општина	Укупно	Досељено у насеље сталног становања са подручја			
		Од рођења станује у истом месту	исте општине	друге општине исте СР	из друге СР
Алексинач	65.964	36.348	15.372	13.044	999
Бела Паланка	21.313	13.172	5.682	2.374	105
Бољевац	23.321	17.864	2.857	2.274	305
Б о р	52.814	27.576	3.455	18.894	2.639
Вел. Градиште	28.025	19.394	3.291	4.999	249
Голубац	14.184	10.248	1.927	1.885	99
Деспотовац	36.545	25.268	6.295	4.494	463
Жабари	23.268	18.517	2.236	2.386	113
Жагубица	21.051	18.571	1.740	686	48
Зајечар	73.107	41.985	8.780	20.793	1.378
Кладово	33.16	23.450	4.796	3.936	890
Књажевац	51.924	32.755	13.858	4.824	522
Кучево	29.080	22.590	3.789	2.438	228
Мајданпек	26.154	17.058	3.080	5.059	889
Мало Црниће	23.156	17.556	2.850	2.637	85
Неготин	63.839	47.575	8.166	7.132	612
Н и ш	193.320	84.273	26.238	70.909	10.739
Параћин	63.006	39.813	10.847	11.113	1.168
Петровац	50.393	38.081	7.637	4.267	380
Пожаревац	73.947	38.562	8.814	23.257	2.581
Ражањ	17.106	11.534	3.545	1.944	65
Свилајнац	34.185	24.172	4.565	5.099	334
Сврљиг	26.502	18.748	6.357	1.318	63
Сокобања	23.699	15.874	4.589	3.159	264
Бићевац	12.345	8.336	889	3.024	85
Буприја	36.433	21.830	3.379	10.423	795
Укупно	1.117.847	691.105	165.030	232.368	26.098

Извор: СЗС, Попис становништва и станова 1971. књ. IX, Бгд., 1973.

Из ових података видимо да је висок проценат становништва које од рођења станује у месту становања, код свих општина изузев Ниша где 43,3% становника ове општине од рођења станује у месту где су затечени у време пописа 1971. године. Најаутохтоније становништво је општине Бољевац, Велико Градиште, Голубац, Деспотовац, Жабари, Жагубица, Кладово, Кучево, Мало Црниће, Неготин, Петровац, Ражањ, Свилајнац, Сврљиг, Сокобања и Бићевац, с обзиром да више од 2/3 њиховог становништва није се селило из места рођења.

Упоредујући податке из пописа 1961. и 1971. године видимо да је број аутохтоног становништва у 1971. у односу на 1961. годину, смањен 19.165 или за 2,7%. Посматрано по општинама аутохтоно становништво смањено је у 1971. години у односу на 1961. годину у свим општинама Источне Србије изузев општине: Бор, Кладово, Књажевац, Ниш, Параћин, Пожаревац и Буприја. Највеће апсолутно смањење аутохтоног становништва бележи општина Неготин 10.834, Алексинач 4950, Сврљиг 4118 и Бела Паланка 4067 становника.

Локална пресељавања у Источној Србији прилично су наглашена у 1971. години тако да је обим локалног пресељавања у односу на 1961. годину био већи за 33.889 или за 25,8%. Већи обим локалног пресељавања је у развијенијим општинама Источне Србије као што су: Алексинач, Зајечар, Књажевац, Ниш и Параћин.

Међурегионална пресељавања су такође у порасту, тако да је њихов удео у односу на укупно становништво порастао од 16,8% у 1961. на 20,8% у 1971. години. Пресељавање становништва у Источну Србију из других општина СР Србије повећано је у 1971. години у односу на 1961. годину за 52.814 или за 22,7%. Досељавање становништва из других општина СР Србије углавном је усмерено ка индустријски развијеним општинама Источне Србије као што је општина: Бор, Ниш, Пожаревац, Зајечар, Кладово и Мајданпек.

У последњој деценији смањен је број досељених у Источну Србију из других република. Док је према попису 1961. године Источна Србија из других република примила око 32.609 становника, она је у 1971. години примила свега 26.098 што је за 20% мање у односу на 1961. годину. У просеку, удео досељеника из других република износио је 1961. године 3,1%, а у 1971. години 2,3%. Ако апстрахујемо принудно-политичка пресељавања у доба рата, можемо рећи да је међурегионална миграција у СР Србију, па према томе и Источну Србију, одређена углавном економским и донекле административним моментима.⁸⁹ Највећи удео досељеног становништва из других република у односу на Источну Србију имају општине: Ниш, Пожаревац и Бор, што је и оправдано у односу на могућности запошљавања у индустрији ових градова.

Становништво по типу насеља из којег се доселило

Анализирајући становништво по типу насеља из којег су се доселили у место сталног становања види се да је на подручју Источне Србије знатно већи удео у укупном становништву имало становништво које се досељавало из сеоских насеља, затим градских и на крају мешовитих насеља. Опште је запажање да удео досељеног становништва у 1971. години из сеоских насеља већи је за 2,9%, градских за 1,6% и мешовитих за 0,9% у односу на 1961. годину.

Према попису 1961. године удео досељеног становништва из сеоских насеља износио је 264.383 становника, он се у 1971. години повећао на 308.618, из мешовитих насеља број досељеног становништва повећан је од 13.009 на 23.120, а из градских насеља од 70211 на 91750. Подаци по општинама изложени су у табели Т-13.

Анализирајући досељено становништво из сеоских насеља у насеље сталног становања по општинама у попису 1961. и 1971. године видимо да је опао број досељених у 1971. години у односу на досељено становништво из сеоских насеља у 1961. години у општинама Бољевац, Деспотовац, Голубац, Жабари, Мало Црниће, Ражањ и Бићевац, док је у свим осталим општинама Источне Србије

Т-13 Досељено становништво Источне Србије према типу насеља у 1971. години по општинама

О п ш т и н а	Досељено у насеље сталног станов. из		
	сеоског насеља	мешовитог насеља	градског насеља
Алексинац	23.831	1.364	4.191
Бела Паланка	7.172	162	821
Бољевац	4.006	675	744
Б о р	17.187	1.366	6.391
Велико Градиште	7.301	347	891
Голубац	3.391	137	382
Деспотовац	8.612	1.148	1.478
Жабари	4.301	86	351
Жагубица	2.189	27	256
Зајечар	23.630	1.652	5.663
Кладово	6.472	959	2.180
Књажевац	16.469	711	2.012
Кучево	5.310	159	979
Мајданпек	5.450	724	2.854
Мало Црниће	5.207	49	314
Неготин	12.419	778	2.696
Н и ш	63.721	6.558	37.877
Параћин	16.848	2.012	4.258
Петровац	10.539	261	1.478
Пожаревац	24.085	1.532	8.965
Ражањ	5.120	117	317
Свилајнац	8.243	379	1.366
Сврљиг	7.330	68	337
Сокобања	6.672	243	1.092
Бићевац	3.065	371	562
Буприја	10.048	1.235	3.295
У к у п н о :	308.618	23.120	91.750

Извор: СЗС, Попис становништва и станова 1971. књ. IX, Бгд., 1973.

повећан број досељеног становништва из сеоских насеља. Опадање досељеног сеоског становништва у поменутим општинама у последњој деценији условљено је у првом реду ограниченим могућностима запошљавања у непољопривредним делатностима, због слабо развијене привреде ових општина.

Досељавање становништва из мешовитих насеља смањено је у 1971. години у односу на 1961. годину у општини Жабари, Жагубица и Кучево, док остале општине бележе повећање досељених из ових насеља у односу на 1961. годину.

Смањено досељавање градског становништва у 1971. годину у односу на 1961. годину бележе општине Бољевац, Велико Градиште, Жагубица, Књажевац, Мало Црниће, Неготин, Ражањ и Бићевац. И овде се запажа опадање досељеног становништва из градских насеља у привредно неразвијеним општинама, па је и нормално очекивати мањи притисак градског становништва на подручју ових општина. Израито повећање досељеног становништва из градских насеља у 1971. години у односу на 1961. годину, бележе општине Ниш 14.645 становника, Бор 2.185, Алексинац 1.634, Кладово 1.455, Мајданпек 1.633 и Пожаревац 1.363.

Гледано по типу насеља, највише миграната Источне Србије потиче из насеља сеоског карактера. Сеоско становништво које се селило, чини, у ствари, преко две трећине укупних миграција.⁹⁰ Становништво се претежно сели из мање развијених у развијеније рејоне; из планинских области у котлине, низијске пределе и равничарске крајеве. Ова кретања са планине у низију углавном су међу-сеоске миграције, заправо пресељавање становништва у оквиру пољопривреде — ради организовања живота и рада у повољнијим условима, на подручју са развијенијом пољопривредом, са бољим саобраћајем, трговином итд.⁹¹ Такве су миграције становништва Источне Србије из рејона Заглавка, Буцака, обронка Старе планине, Хомоља, Кучаја и других крајева који силазе у равничарске делове око Тимока, Мораве и Стига и насељавају их.

Правци и карактеристике миграционих струја показују да су оне биле условљене друштвено-економским развојем, као што је селективност миграната била у зависности од степена привредног, културног, образовног и социјалног развоја, од популационе структуре емиграционог и имиграционог подручја. У повезаном деловању економских, природних, демографских и других фактора на миграције, истицао се утицај развоја саобраћаја и привлачности индустријских центара и већих градова, нарочито што се тиче удаљености на коју су се пресељавања вршила и времена на које се домицил напушта.⁹²

Једна врста миграција јавља се, међутим, у знатној мери и код пољопривредног становништва запосленог ван газдинства, која не значи миграцију село-град у смислу дефинитивног напуштања села. Живећи и даље на свом газдинству, уколико им превоз од места рада до места становања дозвољава, та лица свакодневно одлазе на посао и враћају се у место становања.⁹³

После другог светског рата главни облик пресељавања постала је миграција село-град, што је са привредним развојем допринело убрзаној урбанизацији, мењајући величину и карактер градских насеља, уз истовремене промене демографске и економске структуре и градских и сеоских подручја.⁹⁴ Досељавали су се већином становници из мањих насеља, у којима није било услова за развијенију поделу рада, тј. могућности да се вишак пољопривредног становништва запошљава у непривредним делатностима. Становништво емигрира из планинског у равничарско подручје, затим из удаљених места у приградска, из приградских у градове или директно из села у град. Што су растојања била већа, мигранти су се лакше одлучивали за пресељавање у веће индустријске центре или градове. Миграције из сеоских у граска насеља чешћа су појава него пресељавања између насеља градског карактера.⁹⁵

Већи индустријски центри Источне Србије апсорбовали су радну снагу одређеног нивоа образовања и квалификације, те се у њих сливало становништво — најпре са околног подручја, а потом и из удаљенијих места. Тако је у етапама струјала маса емиграната, а смањивало се растојање између подручја емиграције и места имиграције. Због свега овога функције и делатности градова расле су брже него што су својим физичким могућностима могли да прате

овакав развој, па је повремено долазило до несташице станова и преоптерећености градских комуналних фондова. Градска привреда није могла да продуктивно апсорбује сву радну снагу која је у послератном периоду непрекидно долазила са села и из мањих насеља мешовитог и градског карактера. Све ово утицало је да су миграције село-град имале стихијни карактер, тако да је на пораст градског становништва јаче утицала имиграција него његов природни прираштај.⁹⁶

Развој терцијарних делатности у Нишу, Бору, Зајечару, Пожаревцу и другим градовима Источне Србије утицали су на обим миграција село-град и на пораст градског становништва. Ови градови су били атрактивни посебно за радну снагу са оних подручја којима је недостајала „терцијарна привлачност“ и која, зато, нису могла да задрже „најбољи“ део свог становништва. У скоро свим општинама Источне Србије промене које је изазвао трансфер млађег аграрног становништва у непољопривредне делатности и његова емиграција у градове, почеле су се, између осталог, одражавати и на старосну структуру активног пољопривредног становништва.⁹⁷ Оне имају утицаја и на репродукцију радне снаге на селу, тако да су многа села Источне Србије остала без продуктивне радне снаге, због чега су све више распрострањена старачка домаћинства на селу Источне Србије. Ово није карактеристика само Источне Србије, слична ситуација је готово и на осталим деловима Србије.

Миграциони салдо Источне Србије

С обзиром да располажемо подацима пописа становништва по општинама у 1961. и 1971. години, као и подацима о природном прираштају у периоду од 1961. до 1971. године покушаћемо да и применом витално-статистичког метода утврдимо нето миграцију за подручје Источне Србије по општинама. Витално-статистичка метода⁹⁸ за утврђивање миграционог салда присутна је готово у свим анализама развита малих подручја.⁹⁹

Користећи поменути метод испитали смо миграциони салдо за све општине Источне Србије у раздобљу 1961—1971. године.

Само десет општина у Источној Србији имало је позитиван салдо пресељавања, од којих четири минималан (Велико Градиште, Мајданпек, Параћин и Свилајнац), просечно годишње мање од сто становника, док су нешто већи салдо миграције имале општине Бор, Зајечар, Кладово, Пожаревац и Бутрија. Релативно висок салдо миграције имала је општина Ниш. Међутим, и код становништва општине Ниш утицај природне компоненте кретања на пораст становништва био је прилично значајан, мада је утицај механичке компоненте био знатно јачи.

Општине са негативним салдом пресељавања такође се међусобно разликују у знатној мери у погледу нивоа стопе миграционог салда.

Упоређујући укупне стопе миграционог салда за Источну Србију према витално-статистичком методу указује на релативно висок степен сагласности, што дозвољава да се донесу релативно поуздане оцене о утицају миграционе компоненте на пораст, односно опадање становништва по општинама Источне Србије. (табела Т—14).

Подаци у овој табели указују да изразито високу стопу миграционог салда имају општине Бор и Ниш, док изразито ниску стопу миграционог салда имају општине Бела Паланка и Сврљиг.

Подаци о природном прираштају у периоду од 1961. до 1971. године по општинама Источне Србије указују да 50% општина Источне Србије има негативан природни прираштај. Највеће опадање природног прираштаја бележи општина Књажевац, док релативно висок природни прираштај имају општине Ниш, Бор, Пожаревац и Кладово. Имајући у виду чињеницу да је подручје Источне Србије изразитије подручје са смањеним наталитетом у СР Србији, као и чињеницу да су миграциона кретања у Источној Србији прилично наглашена, онда није изненађујућа чињеница да је од 26 општина 16 општина за последњих десет година смањило своје становништво од 364 до 7521 становника.

Када би се извршила анализа природних и механичких компоненти по насељима овај проблем би био знатно наглашенији. Све ово указује на потребу планирања не само друштвено-економског развоја Источне Србије, већ и примену такве популационе политике која ће у наредном периоду решити проблем насељености, а нарочито приграничних подручја и насеља које је талас исељавања у знатном степену захватио.

Полна структура досељеног становништва

Анализирајући полну структуру у Крајини, Млави, Поморављу и Тимоку видимо да на аутохтоно становништво отпада 70%, а на алохтоно 30% становништва Источне Србије. Од 710 хиљада становника који од рођења живе у месту боравка 383 хиљаде или 54% су мушкарци, а 327 хиљада су жене. Другим речима аутохтонији су мушкарци од жена јер исте при склапању бракова обично промене и место становања.

Променама места боравка у оквиру исте општине обухваћено је 11% становника од чега 74% отпада на жене; овде се јасно уочава дејство удадбених миграција, с обзиром да девојке склапањем брака прелазе у домаћинство мужа. Међутим, нису ретки случајеви домазетства где имамо обрнуте процесе да због потребе за радном снагом муж прелази у домаћинство невесте.

Пресељавање становништва на веће дистанце може такође да буде подстакнуто удадбено-женидбеним миграцијама, али у првом реду становништво се на веће дистанце пресељава због запоглења. Пресељавања из општине у општину у оквиру истог региона није толико наглашено. Укупно је овом миграцијом обухваћено 131 хиљада становника од чега 34% отпада на мушкарце, а 66% на жене.

Т—14 Становништво Источне Србије 1961. и 1971. године и природни прираштај за раздобље 1961—1971. по општинама

Општина	Број становника		Пораст становника 1961—1971	Природни прираштај 1961—1971	Салдо пресељавања (С) год. прос.	Просечан број становника (П)	Просечана стопа (с)
	1961.	1971.					
Укупно	1.068.618	1.117.847	49.229	26.206	2.302	1.093.233	+ 2,11
Алексинац	67.200	65.964	-1.236	156	-139	66.582	- 2,09
Бела Паланка	24.982	21.313	-3.669	- 60	-361	23.147	-15,60
Бољевац	26.277	23.321	-2.956	-735	-223	24.799	- 8,99
Бор	43.448	52.814	9.366	3.830	554	48.131	+11,51
Вел. Градиште	27.819	28.025	206	-190	40	27.922	+ 1,43
Голубац	15.320	14.184	-1.136	- 68	-107	14.725	- 7,25
Деспотовац	38.389	36.545	-1.844	1.510	-335	37.467	- 8,94
Жабари	25.144	23.268	-1.876	-836	-104	24.206	- 4,30
Жагубица	22.602	21.051	-1.551	410	-196	21.826	- 8,98
Зајечар	68.616	73.107	4.491	-921	541	70.862	+ 7,63
Кладово	28.217	33.166	4.949	2.695	230	30.692	+ 7,49
Књажевац	59.445	51.924	-7.521	2.614	-491	55.684	- 8,82
Кучево	30.452	29.080	-1.372	432	-180	29.766	- 6,05
Мајданпек	23.022	26.154	3.132	2.478	65	24.588	+ 2,64
Мало Црниће	24.347	23.156	-1.191	-493	- 70	23.752	- 2,95
Неготин	65.409	63.839	-1.570	-441	-113	64.624	- 1,75
Ниш	146.524	193.320	46.796	15.800	3.100	169.922	+18,24
Параћин	59.957	63.006	3.049	2.265	78	61.482	+ 1,27
Петровац	51.613	50.393	-1.220	-397	- 82	51.003	- 1,61
Пожаревац	66.047	73.947	7.900	2.816	508	69.997	+ 7,26
Ражањ	18.829	17.106	-1.723	-370	135	17.968	- 7,51
Свилајнац	33.677	34.185	508	116	39	33.931	+ 1,15
Сврљиг	30.260	26.502	-3.758	-134	-362	28.381	-12,76
Сокобања	24.285	23.699	- 586	-425	- 16	23.992	- 0,67
Бићевац	12.709	12.345	- 364	16	- 38	12.527	- 3,03
Буприја	34.028	36.433	2.405	1.366	104	35.230	+ 2,95

Извор: РЗС, Саопштење бр. 75/1971. Бгд., и Општинска статистичка документација бр. 51, 66, 70, 81, 90, 98, 105, 110 и 118

Чињеница је да је пресељавање жена на краће односно дуже дистанце знатно наглашеније од мушкараца. Апсорпција женске радне снаге није наглашена, па се и у овом случају образложење за веће миграције женског становништва може дати на бази удабених миграција.

Анализа досељавања становништва из осталих демографских рејона II ступња у Источну Србију показала је да се и на дужим дистанцама више селило женско становништво. Свакако да ово треба довести у везу са наглашеном жељом за удајом која одводи женско становништво на веће удаљености с обзиром да се жена лакше мигрира са променом места боравка него мушкарац. Њој је то утолико лакше ако је нашла вољеног човека са којим заснива брак и породицу.

У наредној табели приказано је досељено становништво по полу и демографским рејонима одакле се досељавало у Источну Србију. Чињеница је да су се многи младићи из Источне Србије, слу-

жећи војни рок у разним местима Југославије, женили док су још били на одслужењу војног рока и доводили са собом невесте.

Т—15 Досељено становништво у Источну Србију по полу према попису 1961. године

Демографски рејони II ступња	Укупно	Мушко	Женско
1	2	3	4
Босанке Крајине	840	372	468
Босанске Посавине	433	193	240
Херцеговине	304	160	144
Источне Босне	296	132	164
Средње Босне	689	382	307
Црне Горе	836	409	427
Далмације	681	305	376
Лике и северног Приморја	654	292	362
Славоније	1305	524	781
Средње Хрватске	1061	475	586
Македоније	3528	1984	1544
Источне Словеније	617	302	315
Западне Словеније	326	175	151
Источне Србије	15293	6865	8398
Јужне Мораве	23882	12556	11326
Старовлашког краја	10318	4098	6220
Шумадије	17139	7210	9929
Баната	2937	1342	1595
Срема и Бачке	3052	1397	1655
Косова и Метохије	3218	1797	1421
Из иностранства	1030	386	644

Извор: СЗС, Попис становништва 1961. књ. I, Бгд., 1970.

Масовније досељавање женског становништва у Источну Србију узроковано је и чињеницом да многе младе девојке уколико потичу из сиромашних породица прелазе ради запослења или школовања у средњим школама код ближних или даљих рођака који су од раније настањени у Источној Србији. Многе по завршеној школи остају у месту где су досељене, ту се запошљавају или удају и тако прекидају везу са родним крајем. У склопу овога вредно је напоменути и чисто психолошки моменат који је пресудан код младих у избору новог места боравка. Млади људи, а у првом реду девојке које су једанпут напустиле место боравка тешко се враћају натраг, оне то чине само као гости, јер их је стид од средине да се врате, а да нису успеле у животу. Стога су њихове преокупације везане за сталним лутањем и тражењем бољих услова живота и рада.

Досељено становништво до 1940. године

Миграције становништва до другог светског рата условљене су економским факторима. Проширивањем и отварањем рударско-топионичарских центара у Бору, Мајданпеку и развојем индустрије у Ни-

пљу и Зајечару дошло је до миграња произвођачког дела становништва из разних крајева наше земље. Расположиви подаци о броју досељених у Источну Србију су непотпуни, јер приказују стање на дан 31. III 1961. године. Међутим, од момента досељења па до дана пописа на мигранте ове врсте деловао је морталитет који није узет у обзир, а он је утолико већи уколико смо се више удаљили од године пописа.

Према попису 1961. године у Источну Србију до 1940. године досељено је 108 хиљада становника, од чега 23 хиљаде мушкараца и 85 хиљада жена. Упоредбујући ове податке са пописом 1971. видимо да је број досељених смањен на око 75 хиљада или за 31% мање него у претходном попису. Ово се може објаснити чињеницом да је за протеклих 10 година због старости досељених миграната пре II светског рата умрло или одсељено у друге крајеве око 33 хиљаде лица.

У рејон Крајине према попису 1961. године досељено је 8337, од чега 1905 мушкараца, а у 1971. било их је 5159 становника. Брже смањење броја мушкараца условљено је због минулог рата када су мушкарци били десетковани. Досељено становништво у подручје Источне Србије до 1940. године масовније се иселило са овог подручја у периоду отварања могућности за веће запошљавање наше радне снаге у земљама Западне Европе. Међу првим исељеницима нашле су се породице немачко-чешког порекла које су досељене у ове крајеве још крајем XIX и почетком XX века запошљавајући се као рударски радници и стручњаци у Бору, Мајданпеку, Вршкој Чуки, Благојевом Камену, Ртњу и другим местима.

Рејон Млаве у попису 1961. имао је 21151 становник досељен пре 1940. године, од чега на мушкарце отпада 23% а жене 77%. У 1971. број је смањен за 18% што значи да је у међувремену умрло или одсељено 3704 становника.

Рејон Поморавља имао је 25461 становник досељен пре 1940. са високим уделом жена 83%, а у 1971. тај број је опао за 57% у односу на 1961. годину. Ово указује на изразито високу смртност досељеника у овом рејону који су насељени до 1940. године.

Рејон Тимока имао је 15542 досељена становника 1961. године у чему женско становништво учествује са више од 70% док је 1971. број ових досељеника опао на 12205 или за 22% мање него у претходном попису.

Нишки крај у попису 1961. имао је 37644 становника досељена до другог светског рата, од чега висок удео имају жене 78%, док је удео мушкараца знатно нижи.

Други светски рат по својим разарањима и уништењу људских живота достигао је невиђене размере, па се претпоставља да је несклад између досељеног мушког и женског становништва настао углавном из ових разлога.

Досељено становништво од 1941. до 1945. године

Због опште несигурности, становништво у току другог светског рата нерадо је напуштало своје домове. Међутим, и поред тога дошло је до већег померања. Чести прогони, гоњење илегалца, окупација и анектирање појединих делова наше земље од стране окупатора довели су до масовног исељавања Словенаца из Похорја и других делова Словеније који су нашли уточиште у Србији. Граница према Бугарској померена је на запад све до Беле Паланке чиме су делови наше земље ушли у састав бугарске окупационе силе. Чести прогони становништва српске националности у Хрватској и Босни од стране Немаца и усташа преселили су већи број ових становника у Србију, а слични прогони били су и са Косова одакле се српско становништво склањало испред балистичке освете. Избегло становништво настанило се по селима и градовима Шумадије, Поморавља, Стига и Тимока. Многе избеглице склањале су се у Србију код својих рођака, док је већи број распоређиван по местима где су им били обезбеђени минимални услови живота о чему су водили бригу и старање месне власти. И поред тешких услова живота, многи су се укључили у живот аутохтоног становништва запошљавајући се у новој средини.

По завршетку рата прогнано становништво напушта Србију и враћа се у своје домове. Појединци се нису враћали на стара огњишта већ су остали да живе у новој средини где су провели најтеже дане рата. Нарочито су остајали млади који су се склапањем брака још више везали за средину у коју су присиљено досељени.

Према подацима пописа из 1961. у периоду од 1941. до 1945. године досељено је у Источну Србију 25804 становника од чега 8296 мушкараца и 17508 жена. У попису 1971. смањен је број досељених за време рата на 19160 становника што указује на чињеницу да су се многи ови досељеници вратили у родни крај као и деловање смртности на ову досељеничку групу која се за десет година смањила за 6644 становника.

Крајина је примила 1728 становника од чега 545 мушкараца и 1183 жене, док у попису 1971. године укупан број досељених опао је на 1281 становника. Млава је примила 4984 становника, од чега 31% су мушкарци а 69% жене. Овај број у 1971. смањен је на 4170 или за 16% у односу на 1961. годину. Рејон Поморавља у попису 1961. примило је 5682 становника од чега 29% мушкараца и 71% жене. У 1971. смањен је број досељених за време рата на 4700 што је за 17% мање него у претходном попису. Тимок је примио 3993 лица од чега 40% мушкараца и 60% жена. У попису 1971. овај број је смањен на 3312 или за 17% мање него у 1961. години.

У нишки крај досељено је за време рата 9417 становника од чега 32% су мушкарци и 68% жене. Многи од њих су се вратили у свој родни крај, па је у попису 1971. године осетно смањен број досељених за време рата у односу на попис 1961. године, тако да их је било свега 7200 становника или 23% мање него у 1961. години.

Већи удео жена у групи досељених од 1941. до 1945. може се објаснити једино масовнијем уништењем мушког становништва за време рата и повећане смртности код мушког становништва у односу на женско.

Досељено становништво у периоду 1946. до 1952. године

Ослобођење је наша земља дочекала у хаотичном стању. Ратна разарања оставила су видне трагове у свим порам друштвеног живота. Да би се што пре нормализовале прилике у земљи отворен је широк фронт рада. Ника су многа радилишта, почела је нова револуција, револуција изградње и обнове ратом опустошене земље. Будући да је за ове подухвате била потребна бројна радна снага која је у другом светском рату била десеткована једини ослонац и извор радника за потребе секундарног и терцијарног сектора било је село. С друге стране, осећала се потреба за стручном и квалификованом радном снагом која се није могла лако обезбедити. Пред младим људима и читавом социјалистичком заједницом стајали су сложени задаци. Изградња земље могла се успешно спроводити културним преображајем друштва. Отворене су школе, разни курсеви и семинари као и високошколске установе у којима се припремала омладина за обављање сложених задатака у фабрикама и другим производним центрима. Омладинске радне акције постале су школе живота, где се сеоска омладина припремала за нов животни позив индустријског радника, произвођача и самоуправљача.

У годинама обнове, према попису 1961. на подручје Источне Србије досељено је 74256 становника од чега 27836 мушкараца и 46420 жена. Ови досељеници углавном су прешли из села у градове. То су, углавном, релативно млади људи који су тек ступили у живот. Према подацима из 1971. године број досељених непосредно после рата смањен је на 55244 становника или за 30% у односу на 1961. годину. Свакако да смртност у последњој деценији није могла да делује у овако великом обиму, па се пре може закључити да се већи број овог становништва иселио са подручја Источне Србије у друге крајеве земље. Према попису 1961., било је досељено у Крајину 4090 становника, Млаву 13430, Поморавље 15688, Тимок 13324 и нишки крај 27724 становника. Међутим, овде се запажа бројније досељавање женског у односу на мушко становништво. Према подацима пописа 1971. године регистровано је у Крајини знатно мање досељеника у овом периоду него што их је било према попису 1961. и то: 2813, у Млави 10515, у Поморавље 12406, у Тимоку 11031 и нишком крају 22710. Свакако да на ово смањење досељених од 1946. до 1952. у попису 1971. у односу на 1961. годину проузроковано је новим таласом миграционих кретања која су усмерена ка привредно-развијенијим регионима као и према иностранству које је привукло око милион Југословена.

Досељено становништво од 1953. до 1961. године

Развој градске привреде, а нарочито пораст терцијарних делатности деловао је на обим миграција село-град. Упоредо са тим ницале су нове фабрике, а крај њих радничке колоније које прерастају у нове градове. Градови постају атрактивна подручја за радну снагу оних рејона у којима недостаје развијена привреда. Потреба за бржом изменом привредне структуре трансформисало је сеоско становништво у индустријске раднике чиме се мењала физиономија и изглед. Осетно се смањило удео пољопривредног становништва због преласка у непољопривредна занимања. Отварањем већег броја средњих, виших и високих школа повећан је интерес сеоске омладине за школовањем, а самим тим и настављањем природног одлива из села у град.

Динамичан развој привреде и прерастање земље од аграрно заостале ка индустријски развијеној довео је до крупних промена у структури становништва. Док је у 1953. години у Источној Србији удео пољопривредног становништва износио 78%, у 1961. смањен је на 73%, а у 1971. на 62%. Ово указује на релативно убрзано преструктурирање становништва у непољопривредне делатности и занимања.

Према попису 1961. године, у периоду од 1953. до 1961. године досељено је у Источну Србију 134 хиљаде становника од чега 42% отпада на мушкарце и 58% на жене. Већи број ових досељеника у новој средини нашао је боље услове живота, међутим, било их је који су ради помодарства оставили село и прешли у градове. Иако су се у новој средини сукобили са низом потешкоћа, недостатак стамбеног простора, ниске зараде, nestaшица посла и томе слично присили су досељенике да насељавају периферне делове града настајујући се у импровизованим баракама и осталим нехигијенским стаништима, чиме је створен озбиљан друштвени проблем. Но, и поред отежаних услова живота и рада они су ретко напустили град. Данас, нехигијенска насеља представљају проблем за читаву заједницу јер треба обезбедити бројне станове а уз то и остале објекте инфраструктуре.

Према попису 1971. године, досељено је 89352 становника у периоду од 1953. до 1961. године, што је знатно мање него у попису 1961. када је регистровано 134.000 досељеника. Бројно становништво досељено у овом временском интервалу због немогућности да нађе одговарајући посао прешло је на друга радилишта и у фабрике широм земље, а такође у последњој деценији дошло је и до одсељавања у иностранство.

Крајина је према попису 1961. примила 12437 становника, Млава 27865, Поморавље 35940, Тимок 30554 и Нишки крај 51030 становника. Досељено женско становништво у овом периоду, по рејонима I ступња, има апсолутну превагу над мушким становништвом што потврђује чињеницу веће динамике сељења женског становништва. Међутим, према попису 1971. досељено становништво у истом интервалу, по рејонима је малобројније него у 1961. што указује да су ми-

грациона кретања утицала на усмеравање овог становништва у друге регионе у оквиру наше земље, па чак и ван граница Југославије. Крајина је према попису 1971. имала 5562 досељена становника од 1953. до 1961. године, Млава 15298, Поморавље 22428, Тимок 17881 и нишки крај 36855 становника. Процент смањења досељеног становништва у посматраном периоду према попису 1971. кретао се по рејонима од 28% у нишком крају до 50% у Крајини.

Досељено становништво од 1961. до 1965. године

Миграциона кретања становништва непрекидна је појава која вековима траје. Миграције становништва у појединим интервалима су интензивније или слабије, али њихова нит се никада не прекида. У савременим условима привређивања миграције су саставна компонента привредног и друштвеног развоја било региона или читаве земље. Према подацима пописа из 1971. године омогућено нам је праћење миграционих кретања до данашњих дана, и то не само по већим регионима, већ и по општинама.

Због екстензивног запошљавања у земљи до 1965. године померање становништва било је наглашеније. У овом интервалу Крајина је примила 6614 становника. Највише досељених у овом рејону је у општини Неготин 2722, док је општина Мајданпек примила 1716 становника. Иако је у овом периоду дошло до повећања производних капацитета рудника Мајданпек, због увођења нове технике и технологије смањена је потражња за простом, док је повећана потреба за квалификованом и стручном радном снагом.

Млава је примила 13948 становника и то углавном Пожаревац који представља центар рејона. Број досељених у ову општину износио је 7355 становника, док су остале општине примиле знатно мање становника. Петровац је примио 1976, Велико Градиште 1325 и Кучево 1029. Остале општине су примиле још мањи број становника.

У Поморавље се доселило 16890 становника, а највише у општину Светозарево 5600, затим Параћин 4398, Деспотовац 2052, Буприју 2002 и Свилајнац 1738. Рејон Тимока примио је 15509 становника и то углавном општина Зајечар 6465, Бор 4589 и Књажевац 3563.

Досељавање у нишки крај било је најинтензивније у односу на остале рејоне Источне Србије, што се и могло очекивати због саме функције и развоја Ниша. Број досељених у овом интервалу износио је 36930 лица од чега је само општина Ниш примили 26930, Алексицац 5077, Сокобања 1252 и Сврљиг 1086 становника. Остале општине овог рејона примиле су знатно мање становника што је условљено њиховим споријим привредним развојем.

Досељено становништво од 1966. до 1971. године

Друштвена реформа зауставила је повећану динамику запошљавања у земљи која је трајала скоро две деценије. Ограничене могућности запошљавања у земљи довеле су не само до застоја и стаг-

нације запошљавања у привредним организацијама већ и до њиховог смањења. Док се на једној страни водила битка за већу продуктивност рада и продуктивно запошљавање, на другој страни расте армија незапослених радника свих структура и занимања. Експлозија незапослености из дана у дан расте и свој врхунац достиже 1968. када се ради ублажавања овог проблема доноси низ законских прописа међу којима и Закон о обавезном запошљавању приправника.

Многе радне организације, уместо да рационалнијим коришћењем производних капацитета и увођењем нове технике и технологије створе простор за нову запосленост, ослобађале су се технолошких вишкова давањем отказа радницима. С обзиром на различито тумачење друштвене реформе законским прописима морале су интервенисати друштвено-политичке организације. Ограничавањем могућности за брже укључивање стручних кадрова споро се мењала старосно-полна и квалификациона структура запослених.

Овакво стање у земљи довело је до нових миграционих кретања младих кадрова који трагајући за послом селе се од места до места. Процес масовнијег укључивања Србије у међународну поделу рада започео је тек 1968. године када се незапослена лица одлучују на одлазак у иностранство. Ово је само донекле ублажило притисак на запошљавање који се из године у годину повећава и чији процес траје и данас.

Источна Србија је у овом периоду примила 99528 становника. Ово досељавање дистрибуирано по демографским рејонима је следеће: Крајина је примила 12803 становника, од чега општина Мајданпек 4392, Неготин 4365 и Кладово 4046. Ове три општине нарочито су акумулирале радну снагу у рудник Мајданпек затим у фабрику суперфосфата у Прахову и хидроелектрану „Бердап“ које су биле атрактивна подручја запошљавања нове радне снаге.

Рејон Млаве примио је 16377 становника, од чега општина Пожаревац 7125, Петровац 2666 и Велико Градиште 1881 становника. У овом рејону Жагубица је због своје неразвијености примила најмање становника 558.

Поморавље је имало веће досељавање у овом периоду, али се највише доселило становника у Параћин 4304, Деспотовац 3024, Буприју 2815 и Свилајнац 2474, изузимајући Светозарево које лежи ван подручја Источне Србије.

Подручје Тимока примило је око 20 хиљада становника од чега Бор 7835, с обзиром на проширење производних капацитета рударско-топионичарског басена, а најмање општина Боровац 1362 становника. У нишком крају општина Ниш примила је 2495 становника, Алексицац 7155, Сокобања 1580 и Сврљиг 1473. Ово досељавање стоји у непосредној вези са привредним и економским развојем појединих општина и рејона. Промене које се дешавају у периоду после 1971. видљиве су на сваком кораку. Међутим, брз економски развој земље, а нарочито неразвијених подручја условио је брже промене које ће бити настављене и у наредном периоду.

Исељавање становништва Источне Србије

Ограничене могућности запошљавања на подручју Источне Србије и други моменти утицали су да се бројно становништво са овог подручја одсели у друге крајеве земље. На ово су углавном утицали услови организације рада и потребе заједнице ради обезбеђења одређених профила кадрова. Недовољан број кадрова наметнуо је потребу да се нарочито стручна и квалификована лица плански распоређују и службено премештају у места где се осећа потреба за стручњацима. Честим службеним пресељавањем, нарочито су били изложени службеници државне и јавне безбедности, војне старешине, дефицитарни стручни кадрови и друга лица која су недостајала привредним и непривредним организацијама. Многи грађани наше земље по службеној дужности морали су се селити од места до места, што је изазвало читав низ сложених проблема као што је одвојеност од породице, брига и васпитање деце, материјални издаци, селидбени трошкови, нерешено стамбено питање, отежани услови школовања деце итд. Према томе, дефицитарни и руководећи кадрови били су изложени сложенијим условима живота, што их је стављало у неравноправан положај. Међутим, овим миграцијама добрим делом било је обухваћено и сеоско становништво које напуштајући село одлази на веће дистанце, одсељавајући се у Војводину, Славонију и Посавину. Многи сезонски радници радећи на берби кукуруза куповали су у бесцење војвођанску земљу и напуштене салаше, тако да су се исељавали појединачно или целе породице из Источне Србије. Многи младићи по одслуженом војном року запошљавали су се у разним местима Словеније, Војводине, Славоније и другим крајевима не испољавајући жељу да се врате у родни крај. Било је случајева да су поједини становници Источне Србије тргујући вином и млечним производима по разним приморским местима и другим републикама склапали нова познанства, а преко тога заснивали привремени радни однос као сезонски радници. Током времена ови сезонски радници стабилизујући се у новој средини заснивали су и стални радни однос. Они временом повлаче са собом своје чланове породице и тако се трајно исељавају из Источне Србије. Слична ситуација је и са грађевинским радницима који у сезони грађевинских радова раде по многим приморским местима.

Исељавање становништва из демографских рејона I ступња у оквиру Источне Србије

Становништво Источне Србије налази се у сталном премештању и сељењу из места у место. Премештање становништва унутар рејона усмерено је од села ка граду. У ређим случајевима имамо пресељавање из града у село.

Овај непрекидни ланац премештања становништва у наредном периоду биће још интензивнији. Унутар демографских рејона I ступња динамика сељења је битно изражена. У оквиру Крајине пресељено је 18049 становника, док се ван овог подручја иселило 31485 ста-

новника. Исељавање Крајинаца усмерено је према Тимоку у који је прешло 3790 становника Крајине. С обзиром да су Зајечар и Бор атрактивни привредни центри суседних региона становништво се претежно пресељавало у ове центре ради већих могућности запошљавања. Крајинци такође прелазе у рејон Млаве где се иселило 867 становника, нешто мање у нишки крај 517, Поморавље 226 и Нишаву 121. Млава је подручје које није у стању да обезбеди запошљавање у својим границама, свима онима који траже посао. Стога се њено становништво исељава у суседне рејоне. Из Млаве се иселило у Поморавље 1732 становника, у Крајину 905, Тимок 809, нишки крај 495 и Нишаву 90. Знатно веће пресељавање било је унутар демографских рејона првог ступња којим је обухваћено 50 хиљада становника, који директно прелазе из села у градове.

Нешто мање премештање становништва унутар демографских рејона I ступња било је у Тимоку. У овом рејону обухваћено је 35626 становника који су прешли углавном у градске центре (Зајечар, Бор, Књажевац и Бољевац). Но ипак становништво Тимока пресељава се и у правцу оних рејона где су услови живота и рада знатно повољнији. Због повољнијих услова запошљавања у привреди Ниша иселило је из Тимока у нишки крај 3075 становника, у Крајину, због изградње хидроелектране „Бердап“ и Мајданпека 2187 становника, у Поморавље 1248, Нишаву 985 и Млаву 613 становника. Поморавље је једини рејон Источне Србије који је имао унутар свог подручја највеће премештање становништва. Само у оквиру овог демографског рејона премештено је 53434 становника који су населили Светозарево, Буприју, Параћин, Свилајнац, Деспотовић и друге градске центре овог рејона. Због повећане могућности апсорпције сеоског становништва у привреду Поморавља становништво се слабије селило у суседне рејоне Источне Србије. Ово из разлога што је рејон Поморавља више окренут Шумадији и Београду, а мање свом залеђу. Из овог рејона иселило је у рејон Млаве 1828 становника, у нишки крај 1262, Тимок 824, Крајину 234 и Нишаву 122 становника.

Исељавање становништва из Поморавља, Млаве, Крајине и Тимока по попису 1961. године приказана је у картограмима, на којима је видљив и интензитет исељавања.

Исељавање становништва Источне Србије у остале рејоне СР Србије

Источна Србија у протеклом периоду не само да је примала, већ је и давала своје становништво осталим рејонима СР Србије. Овај процес стална је појава која траје и данас. Из Источне Србије до 1961. године иселило је бројно становништво у остале рејоне Републике, а нарочито у рејон Београда. Београд је из Крајине, Млаве, Тимока и Поморавља примио око 28 хиљада становника. Највише их је из Поморавља 10626 а најмање из Крајине 3565 становника. Крајина је територији Републике ван покрајине дала 4700 становника, од чега само Београду 3565 становника. Из Крајине је пресељено у Вој-

Ск. 10. — Миграције становништва Млаве по рејонима I ступња 1961. год.
— исељење —

Ск. 11. — Миграције становништва Поморавља по рејонима I ступња 1961. год.
— исељење —

Ск. 12. — Миграције становништва Крајине по рејонима I ступња 1961. год.
— иселење —

Ск. 13. — Миграције становништва Тимока по рејонима I ступња 1961. год.
— иселење —

водину 1927, а у Косово 137 становника. Исељавање становништва из Млаве било је нешто бројније у односу на Тимок и Крајину. Млава је осталим рејонима ван Источне Србије дала 11218 становника од чега је само Београд примио 8186. Нешто бројније исељавање из овог рејона усмерено је у рејон Подунавља 2932 становника који су населили Смедерево. Интензивнији одлазак становништва из овог рејона усмерен је ка Војводини око 4096, који углавном насељавају делове јужног Баната (Панчево, Ковин и Белу Цркву). Становништво Млаве у незнатном броју одлази на Косово, тако да је одсељено свега 220 становника у области Косова и Метохије. То су углавном службено премештена лица која у већини случајева раде у армији или у секретаријату унутрашњих послова.

Исељавање становништва из рејона Тимока ван подручја Источне Србије усмерено је углавном према Београду. Од укупно 8205 исељених у остале рејоне територије Републике ван покрајина Београд је примио 5513 становника. Одлазак у Војводину нешто је бројнији 2305 становника, док се ребе из овог рејона становништво одсељавало у Косово (свега 395 становника).

Поморавље је рејон из кога се највише иселило становништво у Београд и Шумадију. Укупно је са овог подручја исељено 22631 становник који су населили остале рејоне изван Источне Србије. У Војводину се иселило 2955 становника, а на Косово 395.

Исељавање становништва Источне Србије у друге републике и покрајине наше земље

Становништво Источне Србије исељавало се у скоро све крајеве наше земље. Скоро да нема демографског рејона у Југославији да није примио бар неколико становника из Источне Србије. Према попису 1961. године СР Хрватска је примила 3680 становника Источне Србије, од чега је из Крајине досељено у Хрватску 439 становника, Млаве 898, Тимока 880 и Поморавља 1463. Крајинци су се углавном исељавали у Подравску Славонију и североисточну Славонију, док је исељено становништво Млаве у СР Хрватску населило Загреб, јужну Далмацију, Хрватско приморје и североисточну Славонију. Најпривлачније подручје СР Хрватске за Поморавце био Загреб, северна Далмација, североисточна и југоисточна Славонија.

Међутим, према попису 1971. године СР Хрватска је примила из Источне Србије од 1919. до 1971. године 3688 становника или 3,4% од укупног броја исељеног становништва са ове територије.

Изузимајући СР Србију, СР Босна и Херцеговина је друга република која је према попису 1971. године примила становника из Источне Србије, док је према попису 1961. године била на трећем месту. Другим речима, СР Босна и Херцеговина примила је знатан број становника Источне Србије у периоду од 1961. до 1971. године. Према подацима пописа 1961. године, из Источне Србије исељено је у Босну и Херцеговину 2269 становника, од чега из Поморавља одсељен је 771 становник који су населили Сарајево и бањалучки

крај. Из Млаве се иселило 714 становника, од ког броја се највише становника иселило у Сарајево. Број исељених у Босну и Херцеговину из Крајине није велики, 281, али су се и Крајинци углавном исељавали у Сарајево. Последњих година повећано је исељавање становништва из Источне Србије у Босну и Херцеговину, тако да према попису 1971. године број исељених у ову Републику износи 3027.

Подручје СР Словеније од увек је било привлачно за становнике Источне Србије. Према стању из 1961., године ова Република је примила из Источне Србије 1328 становника, од чега из Тимока 439 становника, Поморавља 419, Млаве 282 и Крајине 188. Становништво ових подручја населило се углавном у Љубљану и Засавско-савињски крај. У попису 1971. године број исељених из Источне Србије у СР Словенију нешто је повећан и износи 1920 становника.

Исељавање становништва, према попису из 1971. године, у СР Македонију нешто је ниже у односу на стање из 1961. године. У ову Републику исељено је 1590 становника што је за 7% мање него у попису 1961. године. Становништво Источне Србије углавном се насељавало у Скопљу као најразвијенијем привредном центру СР Македоније.

Подручје Црне Горе није било привлачно за становнике Источне Србије. Према попису 1961. године, ова Република примила је из Источне Србије свега 551 становника, док је по попису 1971. године примила 882 становника. Подручје северне Црне Горе више је привлачило становнике из Млаве и Крајине, док је за становнике Тимока и Поморавља привлачније било Црногорско приморје.

За разлику од других република знатно динамичнији обим исељавања становништва Источне Србије било је у оквиру СР Србије. Према попису из 1971. године број исељених из Источне Србије, а који су се настанили у осталим деловима територије Републике ван покрајина износио је 85141 или 78,1% од укупног броја исељених. Исељавање становништва Источне Србије у САП Војводину било је такође бројно. Укупно се иселило 11720 или 10,7% од укупног броја исељених. Релативно мало се исељавало становништво Источне Србије у САП Косово где се иселило свега 988 становника или 0,9%.

Правац исељавања становништва Источне Србије на подручју Републике ван покрајина био је углавном усмерен према Београду. Применом метода места одакле се лице доселило у два сукцесивна пописа видимо да се из Источне Србије иселило у Београд 1961. године 27912 становника, а 1971. године 31997, што је за 14,6% више него у 1961. години.¹⁰⁰ Имајући у виду чињеницу да је Источна Србија, према попису из 1961., године примила из Београда 6379 становника, а у 1971. години 7205 становника, онда се може закључити да је миграциони салдо Источне Србије у односу на Београд био негативан у оба случаја. У попису 1961. године износио је —21533, а у попису 1971. године —24792. Слична кретања испољена су и код осталих демографских рејона али знатно мањег интензитета.

Исељавање становништва Источне Србије у друге републике и покрајине по годинама исељења приказано је у наредној табели.

Анализирајући податке из табеле видимо да се у задњој деценији исељавање становништва из Источне Србије у скоро све републике повећало, свакако због отежаних услова запошљавања у месту боравка, па је младо становништво и то претежно квалификована и стручна радна снага напуштала место свог боравка и одлазило у оне крајеве наше земље где су услови за запошљавање били повољнији.

Т—16 Исељено становништво Источне Србије у републике и покрајине по годинама исељавања у 1971. години

Година исељавања	Свега	Региони								
		Б и Х	Црна Гора	Хрватска	Македонија	Словенија	Уже подручје	Војводина	Косово	
до 1919.	2492	11	3	33	10	9	2338	83	5	
1920—24.	12006	73	23	165	130	92	10915	526	82	
1941—45.	5555	112	5	226	110	202	3559	1302	39	
1946—52.	15788	284	53	457	226	148	12189	2329	102	
1953—55.	7021	165	45	332	93	59	5526	729	72	
1956—60.	17038	476	112	730	311	211	12975	2053	170	
1961.	3925	139	29	137	44	44	3050	445	37	
1962.	3769	106	20	104	46	81	2997	372	43	
1963.	4363	139	26	162	52	105	3357	477	45	
1964.	4543	90	31	165	96	128	3520	477	43	
1965.	4579	107	42	185	90	109	3469	522	55	
1966.	3680	81	45	125	54	72	2868	366	69	
1967.	3757	87	21	124	74	62	2979	351	59	
1968.	4588	166	50	168	65	111	3593	380	55	
1969.	5088	261	89	164	61	141	3895	432	45	
1970.	7881	573	237	312	86	253	5664	641	115	
1971.	1982	145	43	71	15	80	1437	174	17	
непознато	986	12	8	28	27	13	813	68	17	

Извор: Попис становништва и станова 1971., Витална, етничка и миграциона обележја, књ. I, Бгд., 1974.

Приликом анализе ових података, а нарочито поређењем броја исељеника и досељеника у истом временском периоду, потребно је водити рачуна и о укупним мигрантима, као и „повратницима“ или „транзитним мигрантима“, што нам није било могуће увек учинити.

Миграција и развој градских центара

Развој већих градских центара у Источној Србији можемо пратити кроз послератне пописе (1948., 1953., 1961. и 1971. године), што указује на редистрибуцију становништва под утицајем миграција, на процес концентрације и његове правце у разним деловима Источне Србије.

Осврнућемо се на насеља у Источној Србији која су према попису становништва 1971. године имала преко 20000 становника. Ово из разлога што сматрамо да таква места представљају праве градске агломерације.¹⁰¹ Таквих насеља у Источној Србији има пет.

У наредној табели може се пратити упоредни преглед о броју становника ових насеља према пописима од 1948., 1953., 1961. и 1971. године, при чему треба истаћи да се подаци односе на стално становништво, мада би и присутно становништво за изучавање проблема миграције представљало интересантну категорију.¹⁰²

Т—17 Насеља са преко 20.000 становника у Источној Србији према послератним пописима

Градови	Број становника по попису				Просечан годишњи пораст		
	1948.	1953.	1961.	1971.	1948—53	1953—61	1961—71.
Бор	10823	14244	18496	29118	684	532	1062
Зајечар	11861	14489	18690	27599	526	525	891
Ниш	49332	58656	81250	127654	1865	2824	5800
Параћин	10110	11175	15648	21511	213	557	586
Пожаревац	15474	18529	24269	32828	611	717	856

Извор: РЗС, Билтен бр. 131, Бгд., 1975.

Укупан број становника у насељима са преко 20.000 становника на подручју Источне Србије према попису 1948. године износио је 97.600, према попису 1953. године 121.093 или 24 индексна поена више него 1948. године. По попису 1961. године, број становника у овим насељима износио је 158.353, што је за 31 индексни поен више него 1953. године, а 1971. године 238.710 или 51 индексни поен више него 1961. године. Из предњег се види да је темпо пораста становништва у овим градовима много јачи био у периоду 1961—1971. године него у претходним периодима. Просечан годишњи пораст у периоду 1961—1971. године био је за 78% већи у односу на просечан годишњи пораст у периоду 1953—1961. година. Што значи да су ови градови увећали број становника у периоду од 1961. до 1971. године за 80357 становника чему су углавном допринеле јаке миграције село—град или досељавање из других мањих градова наше земље, а мање природни прираштај.

Највећи просечан годишњи пораст становништва у периоду 1961—1971. године имао је Ниш и Бор. У периоду 1953—1961. године Ниш и Пожаревац, а у периоду 1948—1953. године Ниш и Бор. Најнижи пораст имао је Параћин и то не само у периоду 1948—1953., већ и у периоду 1961—1971. године. У периоду 1953—1961. године Зајечар и Бор су имали нижи просечан прираштај становништва у односу на Параћин.

На пораст становништва у градовима са преко 20.000 становника утицале су и међурегионалне миграције. Међутим, треба напоменути да су релативно висок пораст бележили и средњи градови од 10—20.000 становника, као што је Буприја, Неготин и др., а не само највећи градови.¹⁰³ Најбржи развој бележе она насеља која су у послератном периоду постала индустријски или рударски центри као што су: Бор, Буприја, Параћин и Зајечар.¹⁰⁴

Општине које гравитирају Нишу као развијеном индустријском центру смањују своје становништво, као што су Алексинац, Бела Паланка, Ражањ, Сврљиг и Сокобања, док Ниш као индустријски и административно-управни центар Међуопштинске регионалне заједнице повећао је своје становништво у периоду од 1948—1953. године за 9324 становника, од 1953—1961. године за 22594 становника и од 1961—1971. године за 46409 становника. Другим речима, овај град је у периоду од 1948—1971. године или за 23 године скоро удвостручио своје становништво. Динамичан пораст становништва утицао је на просторну разуђеност града; међутим, развој инфраструктуре није могао пратити пораст становништва; многи су се настањивали у насељима која се налазе у непосредној близини града, док су многи настањени у околним насељима, а раде у Нишу. Слична ситуација је и код осталих градова Источне Србије као што су Бор, Пожаревац, Зајечар, Гуприја, Параћин и др.

Ради детаљније анализе миграција становништва већих градова Источне Србије у наредној табели биће приказано досељено становништво у насеље сталног становања.

Т—18 Становништво у градовима Источне Србије 1971. године према миграционим обележјима

Градови	Укупно	Од рођења станује у месту		Досељено у насеље сталног становања са територије		
		свега	%	исте општине	друге општине ист. Републике	друге Републике
Бор	29116	7773	26,7	1488	17203	2411
Зајечар	27599	8093	29,3	4296	13891	1191
Ниш	127654	42351	33,2	14436	59521	10278
Параћин	21511	7394	34,4	4813	8166	1027
Пожаревац	32828	11813	36,0	2510	16342	1832

Сви већи градови Источне Србије имају релативно низак проценат аутохтоног становништва који се креће од 26,7% до 36,0%. Највећи проценат досељеног становништва има Бор, а затим Зајечар. Од укупног броја досељеног становништва у већим градовима Источне Србије 72% досељено је из других општина СР Србије, 17% са територије исте општине и 11% са територије других република. Другим речима најзаступљеније су биле међурегионалне миграције, затим локалне и на крају међурепубличке.

Највећи проценат досељеног становништва у ових пет градова источне Србије, је из насеља сеоског типа 59%, затим из насеља градског типа 35% и на крају из насеља мешовитог типа 6%.

Све ово указује да су у послератном периоду миграције селоград биле наглашене због убрзаног развоја индустрије која је апсорбовала вишкове радне снаге из пољопривреде.

Дневне миграције

Под појмом дневних миграција подразумевамо свакодневно путовање лица која живе у околним насељима, а раде у оближњем граду или индустријском центру. Дневна миграција је све више распрострањена појава.

Она се јавља као последица заостајања урбанизације у односу на степен дезаграризације становништва, то јест немогућност градова да одговоре потребама смештаја нове радне снаге која се укључила у градску привреду.¹⁰⁵ Овај тип миграција чест је међу становништвом малих насеља.¹⁰⁶ Интензитет дневних миграција је знатно већи у већим градским и регионалним центрима који представљају друштвено-политичка, привредна и културна средишта. Дневним миграцијама највише су обухваћена лица која су запослена у рударству, грађевинарству и индустрији. Међутим, дневним миграцијама обухваћени су и баци — путници који због слабих материјалних услова нису у стању да изнајме стан већ, ако постоје добре саобраћајне везе путују и по 10—30 километара. Примера ради наводимо да многи становници Беле Паланке и околних села нишавске долине путују на посао или у школу у Ниш који због развијене индустрије представља привлачно подручје овога краја. Само у индустрији и рударству на подручју града Ниша дневно путује на посао готово једна четвртина запослених лица не рачунајући баци и студенте, а што није мали број имајући у виду да 19% запослених у грађевинарству ради ван места сталног становања.¹⁰⁷

Према подацима 1961. године, укупан број запослених на подручју Источне Србије износио је 108 хиљада, од чега 29 хиљада или 27% радило је ван места свог становања, од чега 3 хиљаде или 9% било је запослено у примарним, 20 хиљада или 71% у секундарним и 6 хиљада или 20% у терцијарним делатностима. На овако бројан обухват дневних миграција утиче у првом реду добро развијена путна и железничка мрежа као и одговарајући капацитет превозних средстава чиме се скраћује време путовања од места становања до места рада. Осим дневних миграција, којим су обухваћени сељаци — индустријски радници и баци приградских насеља, у новије време да не би напуштали станове у граду градско становништво често преваљује и веће дистанце од места становања до места рада. Таквих случајева је све више, тако да појединци преваљују дневно и по 200 километара у оба правца. Није ретка појава да из Пожареваца свакодневно путује у Београд већи број радника који су запослени на железници и у другим службама. Свакако да ће развојем путне мреже, бржим и удобнијим повезивањем саобраћајним средствима градских центара у наредном периоду све више долазити до изражаја дневне миграције на дуже дистанце. Илустрације ради навешћемо да бројно запослена лица у Смедереву свакодневно путују до Пожареваца чиме преваљују и до 90 километара у оба правца. Слична ситуација је и на релацији Зајечар — Бор, затим Прахово — Неготин, Зајечар — Бољевац, Књажевац — Кална итд., где становници свакодневно одлазе на посао у раним јутарњим часовима и враћају се кући поподне.

Да бисмо сагледали најновији обухват дневних миграција на подручју Источне Србије послужићемо се подацима пописа из 1971. године по општинама.

Т—19 Укупан број запослених и обухват дневним миграцијама по општинама у попису 1971. године

Општина	Запослено особље		
	Свега	Ради ван свог насеља	
1	2	Број	%
Источна Србија	190199	60184	31,6
Алексинач	8648	4598	53,2
Бела Паланка	2853	1791	62,8
Бољевац	2706	1416	52,3
Б о р	16723	3481	21,2
Велико Градиште	1869	541	28,9
Голубац	1064	490	46,1
Деспотовац	5451	2747	50,4
Жабари	914	357	39,1
Жагубица	1183	536	45,3
Зајечар	15174	3861	25,4
Кладово	5361	2894	54,0
Књажевац	7797	3521	45,2
Кучево	3344	1616	48,3
Мајданпек	5628	1158	20,6
Мало Црниће	946	424	44,8
Неготин	5865	2272	38,4
Н и ш	56862	12703	22,3
Параћин	12406	4901	39,5
Петровац	2999	1069	35,6
Пожаревац	14279	2943	20,6
Ражањ	1414	870	61,5
Свилајнац	2891	974	33,7
Сврљиг	2814	1335	47,4
Сокобања	2711	791	29,2
Бићевац	1931	1039	53,8
Буприја	7166	2456	34,3

Извор: СЗС, Попис становништва и станова 1971. године, књ. IX, Бгд., 1974

Од укупног броја запослених на подручју Источне Србије 31,6% је обухваћено дневним миграцијама што значи да на хиљаду запослених 316,4 радника свакодневно путује по неколико километара од места становања до места рада. Највећи проценат дневних миграција има Бела Паланка 62,8%, Ражањ 61,5%, Кладово 54,0%, Бићевац 53,8%, Алексинач 53,2%, Бољевац 52,3% и Деспотовац 50,4%. Из овога се може закључити да су дневне миграције знатно наглашеније код привредно неразвијених региона и општина.

Свакако да време проведено на путу од места становања до места рада може имати негативних последица на здравље људи, њихову радну активност и продуктивност рада, као и на дужину њиховог радног века. Ово се негативно одражава на одмор и рекреацију, као и на њихову друштвено-политичку активност, посвећивање деци и породици и томе слично.

Становништво на привременом раду у иностранству

Међународна подела рада и динамичан развој привреде у земљама Западне Европе привукли су бројну радну снагу из неразвијенијих крајева света. Међу извозницима радне снаге, поред Италије, Шпаније, Грчке и Турске, нашла се и Југославија, која је у последњих неколико година избила у ред водећих земаља по броју запослених у иностранству.

Према попису 1971. године, на привременом раду у иностранству било је 670 хиљада Југословена, од чега са подручја СР Србије 199 хиљада, а територије Републике ван покрајина 114 хиљада лица. Бројнији одлазак из СР Србије почиње тек 1968. године, када незапосленост у земљи достиже релативно висок ниво. Иако се Србија релативно касно укључила у миграционе токове, у 1970. години отишло је на рад у иностранство 82104 лица, са територије Републике ван покрајина 46735 лица, а из Источне Србије 17460 лица.

Према попису 1971. године укупан број лица на привременом раду у иностранству из Источне Србије износио је 38342 лица од чега 23915 мушкараца и 14427 жена.

Све до 1960. године одлазак на рад у иностранство је био незнатан, од 1961. до 1965. године отишло је 970 лица (639 мушкараца и 331 жена). У овом периоду из општине Свилајнац отишло је 238 лица, Ниша 168 и Пожаревац 108 лица. Прекретница у динамици одласка била је 1966. година када са подручја Источне Србије одлази 929 лица, од чега 616 мушкараца и 313 жена. Најбројнији одлазак и даље је из Свилајнца. Узроци повећаног одласка су у првом реду жеља за бржим решавањем неких од породичних проблема (куповина трактора и осталих пољопривредних машина, изградња кућа и пратећих објеката, отварање радионице итд.). Само из Свилајнца у 1966. години отишло је 302 лица, а из Пожареваца 106. У 1967. години повећао се број одлазака на 1165 лица, од чега из Свилајнца 282 и Деспотовца 120.

С обзиром да је незапосленост у 1968. години у земљи повећана на 327 хиљада лица (у СР Србији на 142 хиљаде и територији Републике ван покрајина на 84 хиљаде лица), дошло је до новог таласа масовнијег одласка на привремени рад у иностранство, с разликом што бројније одлазе квалификована и стручна лица. У циљу изнајавења повољних решења донет је 1968. године Закона о обавезном пријему приправника, чиме је само делимично ублажен проблем, али је и даље настављен одлив младих стручних кадрова који нису могли наћи запослење у земљи. Један мањи број стручних кадрова отишао је на рад у иностранство због веће зараде него што су имали у нашој земљи. Са подручја Источне Србије отишло је у иностранство нешто више од 1800 лица, од чега из општине: Свилајнац (277 лица) и Пожаревац (189 лица). Нешто је повећан одлазак из Деспотовца (183), Ниша (181) и Неготина (176). Пољопривредно становништво развијенијих општина масовније одлази на рад у иностранство у односу на економски неразвијена подручја.

У 1969. години на рад у иностранство отишло је 5499 лица, од чега 3305 мушкараца и 2194 жене. По броју одлазака водеће место припало је Неготину, са чије је територије отишло 692 лица, из Свилајнца 612 и Деспотовца 514 лица.

Међутим, већ у 1970. години одлазак на рад у иностранство повећао се на 17460 лица од чега 10413 мушкараца и 7047 жена. Поједине општине остају без активног становништва, а нарочито поједина насеља. У 1970. години отишло је на рад у иностранство из општине Неготин 2012 лица, Петровца 1815, Пожаревца 1696, Свилајнца 1492, Кладова 1235, Малог Црнића 1230, Жабара 1120 и Деспотовца 1114. У прва три месеца 1971. године одлазак је настављен са још већом динамиком него претходних година, и трајао је све до 1973. године, када динамика одласка почиње да опада због ограничених могућности запошљавања у земљама Западне Европе.

Према пописним подацима са подручја Источне Србије на привремени рад у иностранство отишло је из општине Неготин 4472 лица, Свилајнца 3869, Пожаревца 3817, Малог Црнића 2564, Деспотовца 2469, Жабара 2406, Великог Градишта 2192, Кладова 2753. Остале општине, а нарочито планинско-брдске и аграрно заосталије биле су мањи извозници радне снаге. Будући да бројније одлази активно становништво из сеоских насеља, ствара се озбиљан друштвени проблем како обрадити велика пространства запуштене земље у плодном Стигу, Поморављу, Крајини и Млави која леже под угаром. Решење овог проблема могуће је тражити законском регулативом, с тим што би се на запуштеној земљи доводило становништво висококаталитетних рејона где се годинама осећа аграрна пренасељеност.

*Лица на привременом раду у иностранству
према старости и полу*

Опште је запажање да на привремен рад у иностранство одлази становништво млађе од 40 година. Са подручја Источне Србије отишло је 2218 младића и девојака испод 20 година старости. Због обавезе служења војног рока мање су заступљени мушкарци у односу на жене. Од 20—24 године старости отишло је 7616 лица од чега 4449 мушкараца; од 25—29 година 7066 лица, од чега 4449 мушкараца; од 30—34 године 6621 од чега 4184 мушкараца. Пошто се становништво од 20—34 године налази у најпродуктивнијем добу живота, а нарочито жене због репродукције становништва, то бројан одлазак ових категорија представља вишеструки губитак за нашу заједницу, како са становништва радне ангажованости тако и са одбрамбене тачке гледишта.

Од 35—39 година отишло је 6366 лица од чега 4264 мушкараца; од 40—44 године 4844 лица, од чега 3271 мушкарац; од 45—49 година 2223 лица од чега 1486 мушкараца. Број лица запослених у иностранству са подручја Источне Србије у старости изнад 50 година знатно је мање заступљен у односу на претходне старосне групе. На раду у иностранству изнад 50 година старости налази се 1285 лица од чега 833 мушкараца и 452 жене.

Према учешћу запослених у иностранству, по старосним групама најбројнија је група од 20—24 године и то из општина Алексицац, Бољевац, Бор, Голубац, Зајечар, Кладово, Књажевац, Кучево, Мајданпек, Пожаревац, Ражањ и Буприја. У старости од 25—29 година највише их је из општине: Велико Градиште, Жабари, Жагубица, Неготин, Ниш, Петровац и Сокобања, а у старости од 30—34 године из: Беле Паланке, Деспотовца, Параћина, Свилајнца, Сврљига и Ћићевца. Омладина је на раду у иностранству заступљена са релативно високим учешћем, с обзиром да од 38342 запослена лица 26% је млађе од 25 година или 9834, од чега 5369 су мушкарци и 4465 жене. Пошто се ради о младим људима који се обично налазе пред заснивањем брачне заједнице већи број ових младића и девојака ступају у брак са странкињама односно са странцима, тако да се са њима може рачунати као трајно иселимим лицима из наше земље. Свакако да асимилациони процеси код омладине и деце делују знатно брже него код старијих, јер млади људи, ослобођени предрасуда, лако се одлучују на мешовите бракове. Тиме се прекида традиционално склапање брака са невестом исте народности, а што карактерише поједине етничке групе.

*Лица на привременом раду у иностранству према социјалној
структури пре одласка из земље*

Од укупног броја запослених у иностранству из Источне Србије 73% или 28 хиљада су пољопривредници, 14% или 5381 рудари и индустријски радници, док на остале структуре долази 13% односно 2569 лица. Поред ових, запослено је 80 пензионера и 2417 издржаваних лица. Од 27939 пољопривредника 62% су мушкарци а 38% жене. Масовнији одлазак сеоског становништва представља озбиљан проблем за многа насеља Источне Србије, а нарочито она која су захваћена депопулацијом. С друге стране, ово доводи и до социјалних проблема, а нарочито уколико се хранилац или оба родитеља налазе на раду у иностранству, препуштајући бригу и старање о деци старим и изнемоглим родитељима, односно даљим рођацима, а понекад и комшијама.

Одлазак на рад у иностранство захватио је скоро све привредне и непривредне делатности, тако да је из трговине отишло 175 лица и то претежно мушкараца, из области услужних делатности 391 лице од чега 229 жена, а из области занатства свега 38 лица. Запажа се да на рад одлази и управно-административно особље 323 лица, док се на раду у иностранству са овог подручја налази и 12 руководећих радника. Бројнији одлазак је стручњака и уметника око 650 лица. Није ретка појава да поједини грађани после стабилизације у земљи имиграције, одводе и издржаване чланове свога домаћинства, па и читаву породицу (жену и децу). Обично се домаћице укључују у неки посао па и одрасла деца ако не похађају школу. Од издржаваних лица већи број у иностранству бави се неком делатношћу чиме се побољшава материјални положај домаћинства. Већи разговоре са нашим радницима за време новогодишњих празника сазнали смо да се породични буџет четворочлане породице

распоређује тако што се обично живи од зараде жене (трошкови хране и стана), док се приходи осталих чланова стављају на штедњу или се подмирују потребе облачење, куповине кола, издржавање преосталих чланова домаћинства уколико их има у Југославији (родитеља, браће, сестара итд.).

У погледу запошљавања радника у иностранству по општинама у највећем проценту заступљени су пољопривредници. Од одсељених из Неготина 92% чине пољопривредници, у Свилајнцу 86%, Жабарима 92%, Великом Градишту 90%, Кладову 88%, Деспотовцу 68% итд. Бројнији одлазак рудара и индустријских радника је из Ниша 923 лица, Пожаревца 783, Деспотовца 450, Параћина 423, Свилајнца 292, Кучева 265, Зајечара 240, Петровца 180, Буприје 155, Књажевца 152, Кладова 138, Неготина 131, Малог Црнића 110 док из осталих општина тај број је мањи од 100.

Трговинских радника запослених у иностранству највише је из Ниша и Пожаревца; особља услуга из Пожаревца, Ниша и Деспотовца; особља заштите из Деспотовца; управно-административног особља из Пожаревца, Ниша и Деспотовца и руководиоца особља из Зајечара и Пожаревца. Највише стручњака отишло је на рад у иностранство из Ниша 159 и Пожаревца 119. Бројнији одлазак пензионера је из Пожаревца, и то углавном млађих пензионисаних лица, а издржаваног становништва из Пожаревца 540, Ниша 284, Деспотовца 201, Свилајнца 159, Параћина 150 и Петровца 110 итд.

Лица на привременом раду у иностранству према школској спреми

Са подручја Источне Србије на привремени рад у иностранство углавном одлазе неквалификована и нестручна радна снага. Према попису 1971. године, било их је 29187. У ову категорију сврстано је бројно женско становништво без основне школе, или са највише три разреда основне школе. Ове неквалификоване раднице у највећем броју случајева запошљавају се у услужним делатностима. Број лица са завршеном основном школом учествује у укупном броју запослених са 14% или 5466 лица, од чега мушкараца 3103 и жена 2363.

Квалификована и стручна лица учествују са 9% или 3434 од чега 2713 мушкараца и 711 жена. У овој категорији са 70% заступљени су квалификовани и висококвалификовани радници претежно мушког пола. Незнатан је број лица са завршеном гимназијом 169, док је нешто знатније учешће лица са завршеном средњом школом и то претежно са економском, пољопривредном и медицинском школом. Њихово учешће у укупном броју запослених је 2% што у апсолутном броју износи 689 лица.

Одлазак неквалификованих лица по општинама је прилично уједначен, а највише их је из Неготина 502, Кучева 367, Кладова 365, Пожаревца 337, Петровца 259, Деспотовца 257 и Жабара 205. Од 4—7 разреда основне школе највише их је из Неготина 3198, Сви-

лајнца 3095, Петровца 2683 и Пожаревца 2214, а са потпуном основном школом из Ниша 720, Неготина 682, Пожаревца 649, Петровца 578, Малог Црнића 385, и Свилајнца 336.

Са завршеном школом за КВ и ВК раднике само је из Ниша отишло 720 радника, Пожаревца 415, Свилајнца 159, Параћина 156 и Деспотовца 140. Са завршеном гимназијом и средњом стручном спремом налази се из Ниша 224 лица и Пожаревца 152, док је одлазак стручњака са вишом и високом спремом нешто бројнији био из општине Ниш 55 лица.

Лица на привременом раду у иностранству према народности

Пошто су у Источној Србији Срби заступљени у највећем проценту, у односу на друге народности, треба очекивати да њихов удео у броју запослених у иностранству буде и највећи. Од укупног броја запослених у иностранству Срби учествују са 97% и то углавном у високом проценту из општина Неготин, Свилајнац, Пожаревца, Петровац, Мало Црниће, Деспотовац, Жабари, Велико Градиште и Кладово. Одлазак Влаха није бројан и они учествују са нешто више од 1% односно 468 лица. Власи на раду у иностранству су углавном из околине Петровца 219, док из Неготина, Буприје, Кладова, Кучева и Жабара су заступљени у знатно мањем броју. Са подручја Источне Србије отишло је на рад у иностранство и 145 Рома из околине Ниша, Алексинца, Малог Црнића, Неготина и Кучева; Хрвата 94 из Пожаревца и Ниша; Црногораца 58 из Ниша, Кладова и Пожаревца; Македонаца 54 углавном из Ниша и Пожаревца; Муслимана 39 из Ниша и Словенаца 39 из Пожаревца и Алексинца. На остале народности који се налазе на привременом раду у иностранству отпада 406 лица, док је број непознатих релативно висок 337.

Лица на привременом раду у иностранству према држави у којој раде

Одлазак лица на привремен рад у иностранство са подручја Источне Србије углавном је усмерен према Аустрији у којој ради 14266 лица од чега 8695 мушкараца и 6571 жена. С обзиром да Аустрија представља најближу имиграциону земљу Западне Европе у којој су повећани захтеви за иностраном радном снагом бројније се запошљавало становништво Пожаревца 1904, Петровца 1812, Малог Црнића 1788, Неготина 1694, Жабара 1381 и Великог Градишта 1230 лица. После Аустрије, СР Немачка је привукла већи број радника око 11 хиљада и то из Неготина 1879, Ниша 1024, Пожаревца 911 и Свилајнца 870 лица. Француска је земља у којој се највише запошљавају Поморавци око 7539 лица, вероватно због сарадње у првом светском рату, а једним делом и због повољнијих услова за запошљавање. Највише запослених у Француској је из Свилајнца 2186, Деспотовца 1050, Петровца 826, Неготина 604 и Жабара 427 лица.

Остале земље Западне Европе су у мањем броју привлачиле становништво Источне Србије. У Швајцарској се запослило 699 лица углавном из Ниша, Деспотовца, Свилајнца, Неготина и Кучева, док се нешто већи број запослио у Шведској 1402 и то из Ниша 272, Кладова 254, Пожаревца 173, Деспотовца 156 и Ђуприје 95 лица. У земље Бенелукса запослило се свега 377 лица и то из Пожаревца, Петровца и Кучева. У остале земље Европе отишло је 1636 лица углавном из Кладова, Великог Градишта и Пожаревца.

Одлазак становништва Источне Србије у прекоморске земље није био бројан, али се за Аустралију одселило 652 лица и то из Деспотовца 165, Параћина 160 и Ђуприје 60. У Сједињене америчке државе 286 лица и то углавном из Ниша 41, Параћина 37 и Неготина 30, док је у Канаду отишло 150 лица, претежно из Ниша и Свилајнца. Одлазак у прекоморске земље има стаалан, а не привремен карактер исељавања, јер се ради о исељеним члановима породице које у прекоморским земљама имају ближе рођаке, који су као економски или политички емигранти отишли из наше земље пре више од 30 година, а који успостављајући контакт са родним крајем одводе са собом рођаке и пријатеље које запошљавају у фабрикама и рудницима.

ЕМПИРИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА МИГРАЦИОНИХ КРЕТАЊА

Изворни материјал и његова обрада

Од 1966. до 1968. године, аутор овога рада вршио је анкетна проучавања миграционих кретања становништва у Источној Србији. Истраживање је било оријентисано на прикупљању изворне грађе на терену, у првом реду прегледом пријавно-одјавних картона које воде секретаријати унутрашњих послова. Подаци из ове картотеке могу дати одговор на читав низ питања из области миграција становништва с обзиром да садрже следећа питања: име и презиме, име и презиме оца и мајке, пол, датум рођења, место рођења, занимање, народност, држављанство, брачно стање, школска спрема, раније, односно будуће место сталног боравка.

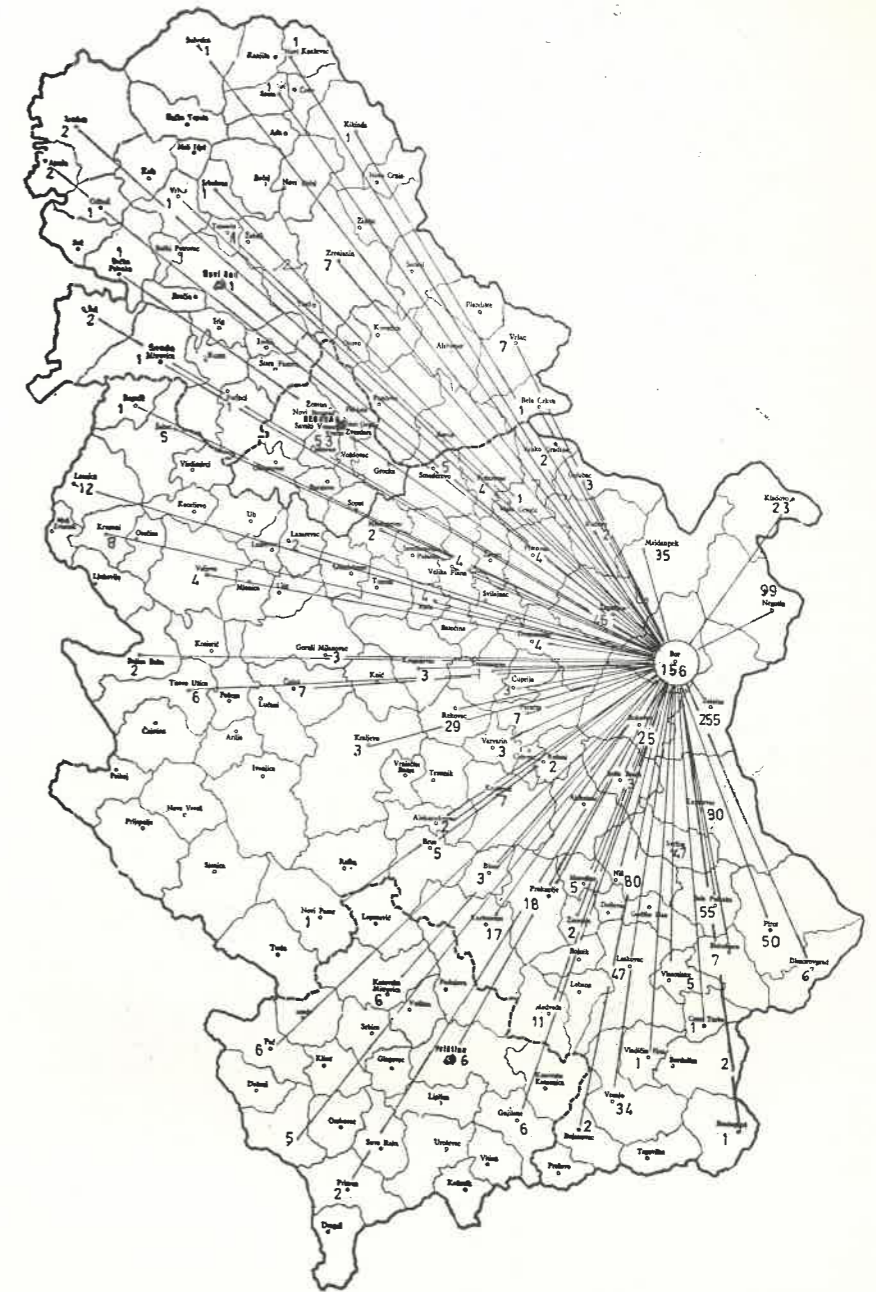
Пријавно-одјавна евиденција није уведена у свим секретаријатима унутрашњих послова једновремено. Према развоју пријавно-одјавне службе уведено је евидентирање за сва пунолетна лица која мењају место боравка и стана. У неким општинама евиденција се почела водити од 1950. године, а негде знатно касније. Како подаци о миграцијама становништва Источне Србије треба да дају одговор куда се становништво селило у периоду динамичног привредног развоја ових крајева, односно у периоду социјалистичке изградње, морали смо се задовољити коришћењем једног дела података из картотеке који су нам секретаријати унутрашњих послова ставили на располагање. Но, то је било довољно за давање одговора у овом раду куда се селило становништво Источне Србије с обзиром да су нас у првом реду интересовали обим, динамика и правац миграционих кретања по општинама, односно рејонима I и II ступња. Евиденција се такође води и за умрла лица (датум њихове смрти) тако да је могуће из „мртве“ картотеке пратити смртност миграторног становништва. Пошто се евиденција редовно води за сва пунолетна лица која се пријаве, односно одјаве, могуће је пратити и интензитет миграционих кретања становништва ових крајева. Богата изворна грађа која нам је стављена на расположење није се временски могла сва искористити, с обзиром да није било материјалних могућности да се на овом сложеном послу ангажује више лица, па су истраживања углавном била сведена на једног истраживача који је на великом пространству Источне Србије у релативно кратком времену требало да обиђе, прегледа, среди и проучи обимну грађу. Како објективне могућности нису дозвољавале да се истраживања једновремено обаве на целом подручју Источне Србије, која захвата по-

вршину од 15,5 хиљада километара квадратних на којој у 722 насеља према попису 1971. године, живи 1053 хиљаде становника,^{*)} то смо у неколико наврата у периоду од 1966. до 1968. године сваке године обилазили Источну Србију настављајући истраживања тамо где смо претходне године стали. С друге стране, због природе посла, уз претходну сагласност са Секретаријатом за унутрашње послове СР Србије, који ће се подаци из евиденције користити искључиво у истраживачке сврхе. Захваљујући разумевању РСУП-а и подручних секретаријата успели смо да за три године проучимо 31 хиљаду случајева, од чега око 22 хиљаде досељених и 9 хиљада одсељених становника са подручја Источне Србије, са назнаком одакле се досељавало односно где се исељавало проучавано становништво. Истраживања су обављена у општинама: Бор, где је проучено 2305 случајева, Бољевац 1537, Велико Градиште 957, Голубац 1038, Жагубица 758, Зајечар 9285, Кладово 2566, Књажевац 2877, Кучево 2466, Мајданпек 1014, Неготин 2319, Петровац 809 и Пожаревац 4264 случаја.

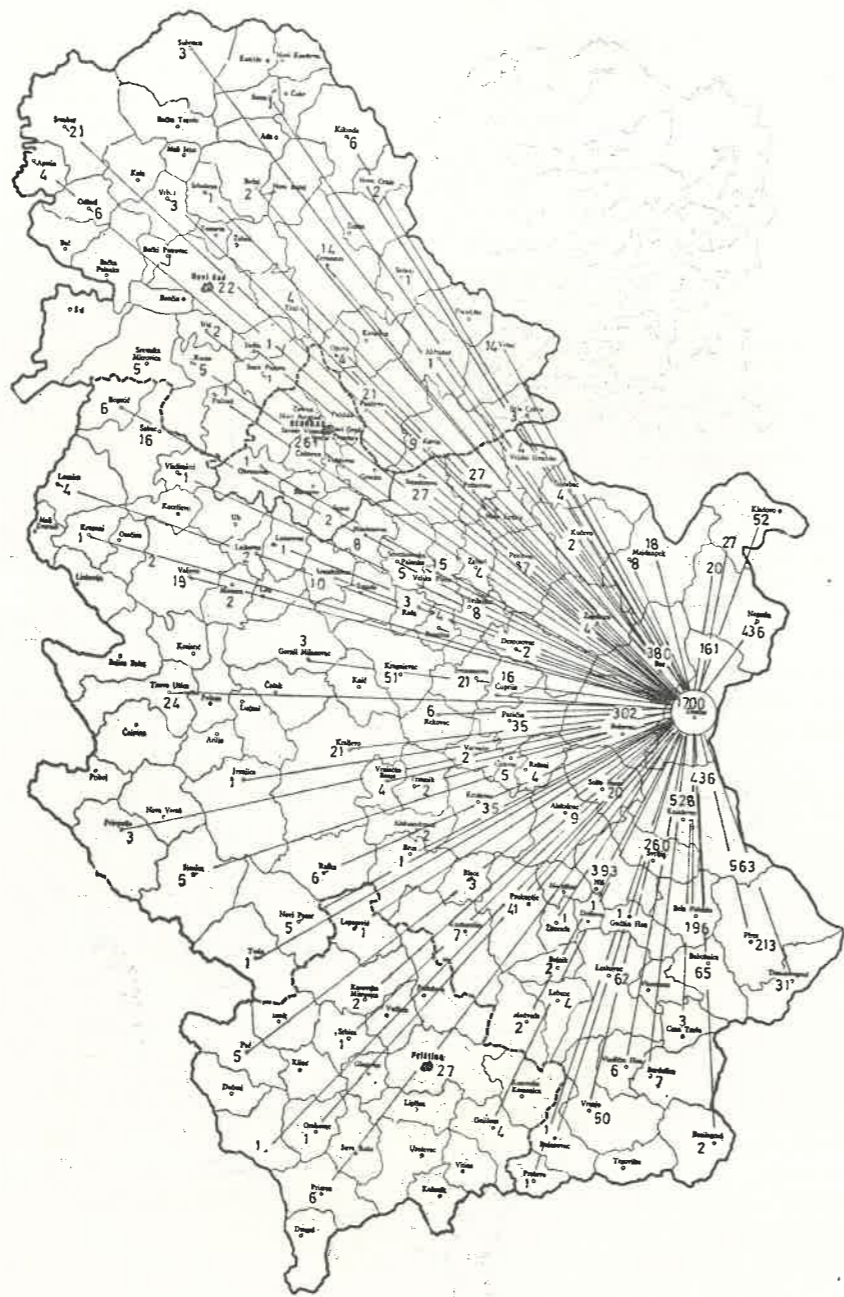
Ово је био довољан број за извлачење одређеног закључка у вези миграционих кретања становништва, његове простране покретљивости, интензитета и времена пресељавања. Испитивања на основу родног краја у пописима 1953, 1961. и 1971. године могуће је пратити на основу статистичке документације, али она представљају стање у моменту пописа, док пријавно-одјавна евиденција секретаријата унутрашњих послова прати промене по годинама, односно између два пописна стања. Свеђивањем података и њиховом обрадом миграциона кретања становништва Источне Србије приказали смо по општинама у приложеним картограмима, тако да се може пратити одакле се досељавало становништво у дотичну општину, односно где се исељавало са подручја посматране општине. Иако је регистрована и година досељавања односно исељавања она није на картограмима приказана, већ је прокоментарисана у овом поглављу. Сматрали смо да је у овом раду важније сагледати одакле се становништво досељавало, односно где се исељавало него место рођења. Из разлога, што нас више интересује сеоба, односно кретање становништва.

Проучавајући место ранијег боравка односно становања добија се представа о географским правцима пресељавања односно о подручјима са којег се становништво досељавало. Подаци добијени овом методом указују на правце и дистанце кретања селидбеног становништва. Према томе, пресељавање је могуће пратити у оквиру исте општине, истог региона I ступња, у оквиру Источне Србије, територије Републике ван покрајина, Војводине и Косова. Такође је могуће пратити кретање становништва Источне Србије и на веће дистанце усељавања односно исељавања у друге републике, па чак и у друге државе Европе и света.

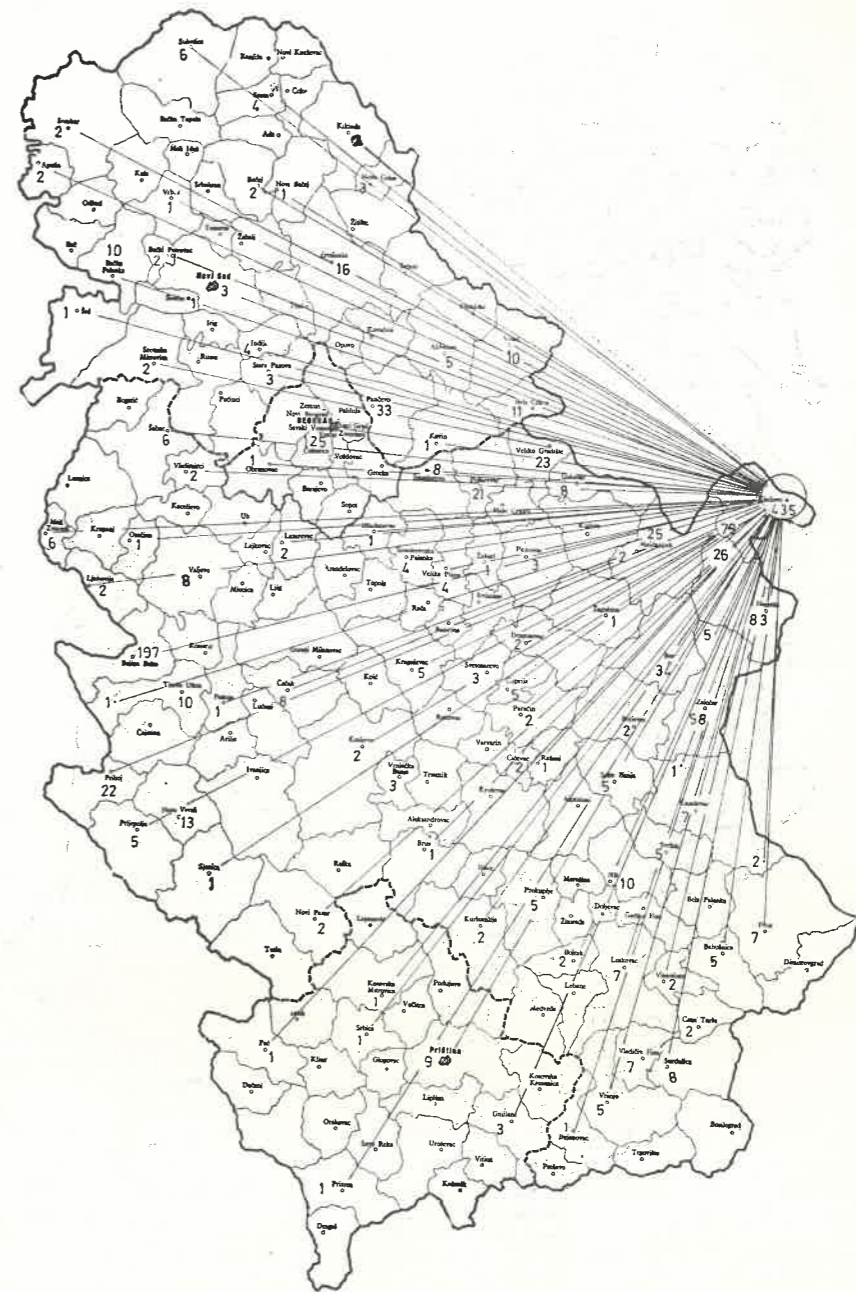
^{*)} Ово представља изведено стање по насељима која леже на подручју Источне Србије; у раду се срећу нешто већи подаци о броју становника због укључивања целе територијалне општине Ниш, Бела Паланка и Алексинач, а не њихових делова који леже у Источној Србији.

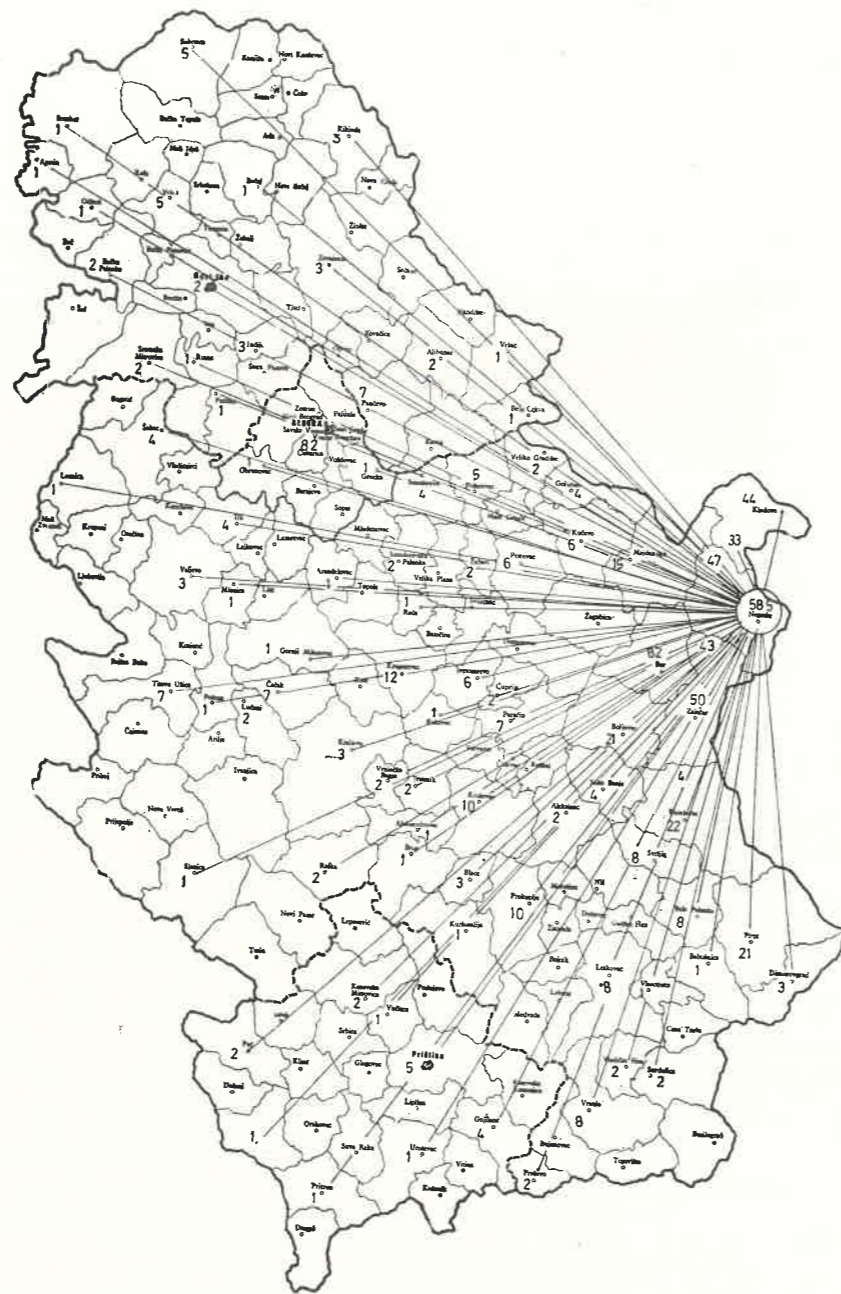
Ск. 14. — Миграције становништва општине Бор 1950—1968.
— усељење —

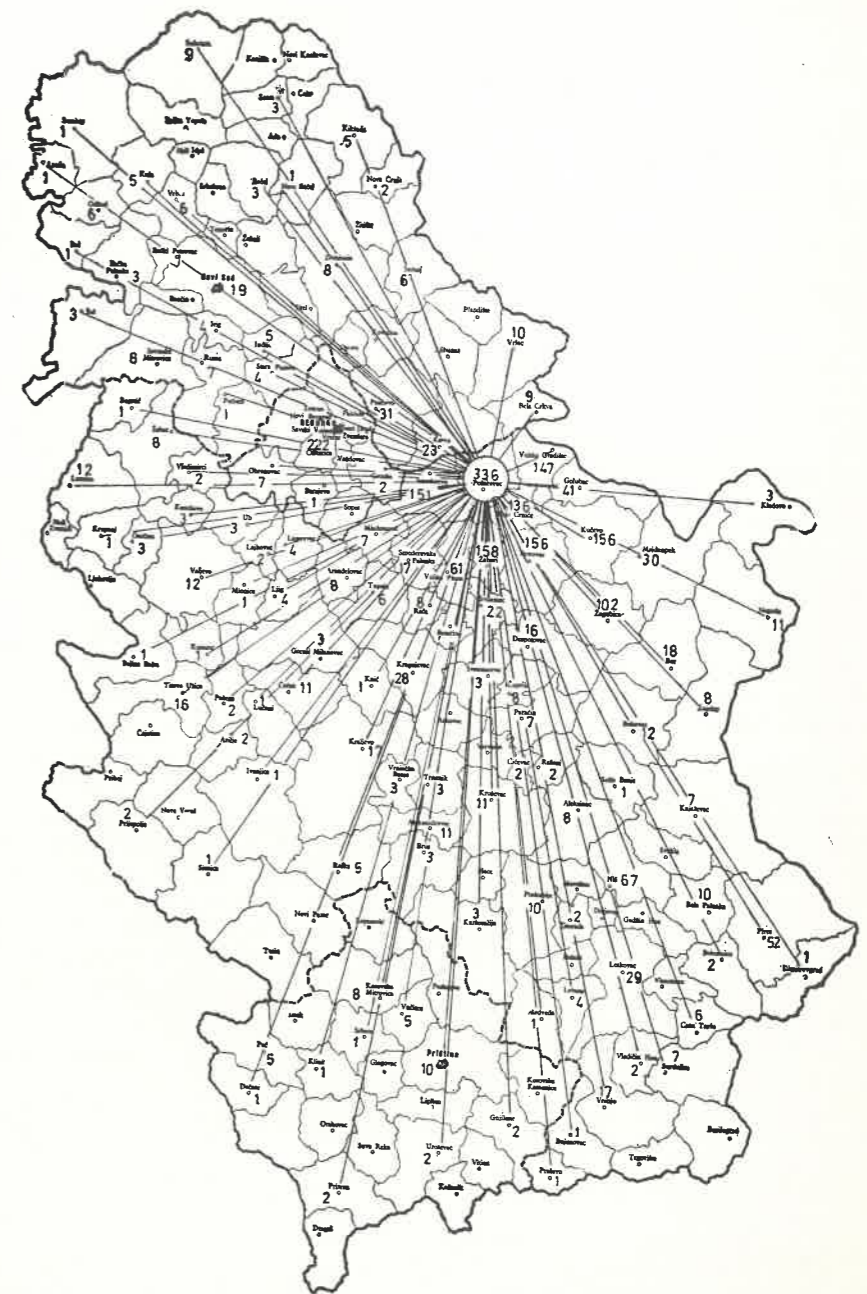
Ск. 15 — Миграције становништва општине Зајечар 1950—1968.
— усељење —

Ск. 16. — Миграције становништва општине Кладово 1960—1968.
— усељење —

Ск. 17. — Миграције становништва општине Неготин 1950—1968.
— усељење —

Ск. 18. — Миграције становништва општине Пожаревац 1950—1968.
— усељење —

У погледу времена досељавања, односно исељавања, могућност праћења је зависила од времена када је уведена пријавно-одјавна евиденција. У неким општинама она је новијег датума, док се у појединим општинама води знатно раније. Према томе, ово нас је определило да у општини Зајечар од око 20 хиљада картона прегледамо око 9 хиљада или боље речено сваки други, у Пожаревцу око 4 хиљаде или сваки трећи, док је у појединим општинама извршен преглед целокупне евиденције односно свих лица из пријавно-одјавне евиденције. Највећи интензитет досељавања у Пожаревцу био је од 1958. до 1962. године и од 1963. до 1968. године. Међутим, исељавање из ове општине било је најинтензивније од 1963. до 1968. и касније. У Великом Градишту интензивније досељавање и исељавање је од 1963. до 1968. године. Сличне карактеристике запажају се и код осталих општина, где су масовнија миграциона кретања становништва Источне Србије новијег датума. Нарочито у периоду од 1968. до 1973. године када велики број становника Источне Србије одлази на привремену рад у иностранство. То је углавном мотивирано жељом за стицањем зараде ради остваривања једног од својих циљева: изградња кућа, куповина имања, трактора, камиона, кола, опрема радионице итд.

„Унутрашње” миграције

Под појмом унутрашњих миграција у Источној Србији обухваћена су следећа миграциона кретања становништва: пресељавање из једног насеља у друго у оквиру исте општине; пресељавање из једне у другу општину истог демографског рејона I ступња; пресељавање из једног рејона у други I ступња у оквиру Источне Србије.

Пресељавање становништва Источне Србије у друге општине и демографске рејоне I и II ступња територије Републике ван покрајина, Војводине и Косова и друге републике у овом поглављу третирано је као спољна миграција, мада се у стручној литератури, под овим појмом, подразумевају миграције становништва ван граница наше земље о чему смо већ говорили у претходном поглављу. Овде ћемо се задржати на премештању становништва у оквиру Источне Србије са свим његовим варијантама.

С обзиром да су миграциони процеси после другог светског рата били веома снажни у нашој земљи они су се реперкутовали и на становништво овог подручја. До веће покретљивости становништва после другог светског рата дошло је због аграрне колонизације непосредно после рата, аграрне пренасељености појединих региона, у оквиру Републике и Федерације, слабих услова за производњу и привређивање, због чега се становништво теже запошљавало у месту сталног боравка. Пресељавања из породичних разлога (удаја и женидба), као и одлазак омладине ради школовања у друга места, односно школске и универзитетске центре сталан су процес који деценијама траје.

Међутим, велики број миграционих кретања после другог светског рата у нашој земљи био је условљен претежно економским фак-

торима, чији је утицај посебно био значајан у периоду индустријализације земље и настављен до данас. Регионалне разлике у степену економске развијености подстакле су становништво на пресељавање из слабије развијених у привредно развијенија подручја која су имала шире могућности за запошљавање,¹⁰⁸ што је довело до бржег процеса урбанизације градских насеља. У последње две деценије миграциона кретања становништва довела су до осетног пораста градског становништва због већег механичког усељавања становништва из села у градове.

Пресељавање становништва из једног насеља у друго у оквиру исте општине

Пресељавање становништва на краће дистанце, у оквиру једне општине, у првом реду условљено је женидбено-удабеним премештањем становништва, затим одласком омладине у град ради настављања школовања у школама другог ступња уколико је развијена образовна мрежа. Међутим, и у овом случају економски фактори такође играју важну улогу у мењању места боравка.

Становништво планинско-брдског предела силази у равнице насељавајући се обично у средиште општине или око рударских и индустријских центара где су услови за запошљавање повољнији. Локалне миграције становништва у Источној Србији нису тако ретка појава. Испитујући ову појаву установили смо да од 31 хиљаде испитаних случајева 5484 случаја у Источној Србији је обухваћено миграцијама у оквиру исте општине дакле, 17,7%. Установљено је да су пресељавања била углавном из мањих сеоских насеља која немају могућност за друштвену поделу рада. У оквиру општине Бољевац пресељено је 434 становника који су углавном из околних села прешли у Бољевац. Највећи број досељен је из села Илино, Добрујевца, Доброг Поља, Бачевице, Волокоња, Лукова, Малог Извора и Јабланице, док је међусобно пресељавање из једног у друго насеље у овој општини такође било наглашено, а нарочито у правцу Боговине и Кривог Вира. У оквиру општине Бор локалним миграцијама обухваћено је 168 становника. То су углавном становници Бучја, Тополе, Луке, Горњана и Кривеља који су прешли у Бор, а један део одселио се у Злот и Метовницу. У општини Велико Градиште обухваћено је 113 становника локалним миграцијама при чему се становништво досељавало у Велико Градиште и Рамски Рит из Кусића, Бикиња, Царевца, Триброда, Тополовника и Кумана док су међусобна премештања становништва између насеља у овој општини била наглашена. У оквиру општине Голубац обухваћено је 224 миграната који из Снеготина, Брњице, Добре, Војилова и Поникве прелазе у Голубац и запошљавају се у трговинским предузећима, угоститељству и предузећу „Иван Милутиновић“. Жагубица као седиште Хомољске котлине привлачно је место за становнике хомољских села као што су Суви До, Изворица, Крупаја, Сиге, Рибаре, Вуковац, Лазница и Селиште који у већем броју прелазе у Жагубицу где се запошљавају углавном у трговини и угоститељству. У посматраном периоду, пресељено је 257 становника у Жагубицу, од чега нешто мање у оста-

ла насеља општине. У Зајечару је обухваћено 1731 становник локалним миграцијама, који углавном прелазе из суседних села и насељавају Зајечар као главно привредно и административно седиште не само општине већ читавог региона. Највише се доселило становника из суседних села који су променом социјалне структуре и занимања прелазили из пољопривреде у непољопривредне делатности запошљавајући се обично у терцијарном и секундарном сектору. Интересантно је запажање да велики број сеоских девојака не само у овој, већ и осталим општинама рабе се удају за младића запосленог у граду, јер наводно „тамо се боље живи“. Око 436 становника из Опљана, Новог Корита и Шарбановца преселило се у Минићево. Кладово је последњих десет година постало атрактивно подручје због изградње хидроелектране што је подстакло становнике околних села и Мирочке површи да се спусте у град и запосле у терцијарним делатностима и на изградњи хидроелектране. Укупно је регистровано 448 локалних премештања и то углавном из Текије и Сипа који су због плавине Дунава морали да се иселе, затим Петровог Села, Манастирице, Подвршке, Речице, Корбова и Брзе Планке. Масовније премештање из Брзе Паланке у Кладово дошло је укидањем општине у Брзој Паланци одакле се преселио читав управно-административни апарат. У међувремену општини Књажевац припојен је део општина Минићево и Кална. У оквиру ове општине локалним миграцијама обухваћено је 1091 лице које се углавном досељавало из околних села у административна седишта бивших општина Минићево и Калну, док се највише доселило у Књажевац као центар Горње-тимочког басена. Књажевац је углавном привлачан за становнике планинског залећа које није имало услова за егзистенцију, тако да се пресељавало у град запошљавајући се у локалној привреди. Овим премештањем обухваћено је становништво Доњег и Горњег Зунића, Локве, Старог Корита, Дрвника, Алдинца, Дејановца, Жуковца, Белог Потока, Васиља и Миљковца. Кална због свог бржег развоја на бази уранових лежишта постала је преко ноћи атрактивно подручје у које су похрлили многи становници околних села укључујући се у изградњу инфраструктура, када је пресељено 287 становника углавном из Буштице, Балта Бериловца, Стањинца, Јаловик Извора, Шести Габар, Инова, Вртовца, Јање и др. Обустављањем радова на изградњи рудника дошло је до наглог опадања интереса за усељавање у Калну, па је њено становништво и становништво околних села усмерено ка Књажевцу. Минићево, док је било седиште општине привлачило је становнике са обронака Старе Планине који су бројније прелазили у ову варошицу. Ту су куповали земљу, подизали куће и запошљавали се у дрвној индустрији или су и даље изворе егзистенције обезбеђивали на селу одакле су досељени. Становништво се углавном спуштало у Минићево због слабих комуникационих веза околних села где су услови живота у зимској половини године знатно отежани.

Кучево са својим залећем, будући да лежи на прометном магистралном путу, представља привлачно место околних села Звишће котлине. У оквиру општине Кучево за последњих десет година дошло је до оживљавања миграционих кретања од села ка граду, а нарочито убрзаним развојем школске мреже (отварањем средње економске

школе, гимназије и школе за КВ раднике). Многи становници околних села у развоју Кучева виде своју перспективу, због чега напуштају села и прелазе у варошицу; граде куће, запошљавају се у „ШИК-у“ и Кречани „Вељко Дугошевић“. За само три године, од 1965. до 1968., локалним миграцијама обухваћено је 132 лица у Кучево, углавном из Благојевог Камена, после затварања рудника злата, затим из Волује, Раденке, Бродице, Равништа и Нереснице.

Мајданпек је општина која се развила захваљујући руди бакра, тако да је постала привлачно место за многе досељенике. Међутим, висока технологија производње затворила је врата апсорпцији просте радне снаге, па је локална миграција сведена у мање оквире. Становништво околних села углавном гравитира Мајданпеку и Доњем Милановцу. У периоду 1965. до 1968. године мигрирало је 117 лица а од тога 79 лица преселило се у Мајданпек, а 38 у Доњи Милановац. Мајданпек је више привлачан за становнике Бољетина, Рудне Главе, Лескова, Јасикова и Влаола, док је Доњи Милановац због своје близине привлачан за становнике села Голубиња, Мироча и Мосне.

Неготин је центар Крајине и као такав одувек је привлачио становнике околних села који су прелазећи у град пронашли посао и насељавали се. До укидања општине Јабучовац становници Вратна, и Уровице прелазили су у Јабучовац, док становници села Штубика, Шаркамена, Црномаснице, Ковилова, Радујевца, Самариновца и Душановца прелазе у Неготин. Бројније досељавање сеоског становништва у Неготин, појава је која је присутна већ дужи низ година. То су углавном они становници који завршетком средње пољопривредне и других средњих школа прелазе из Чубуре, Милошева, Карбулова, Буковче и Кобишнице у Неготин где граде куће на периферији града. Локалним миграцијама у оквиру ове општине обухваћено је око 670 лица.

Општина Петровац као седиште Горње Млаве за две године регистровала је око 114 локалних премештања. То су углавном становници планинског залећа из Кладурова, Мелнице, Витовнице, Буровца, Бовдина, Везичева и Бусура који силазе у Петровац.

Пожаревац је већи град североисточне Србије и у последњих десет година почео се нагло развијати као привредни и административно-политички центар региона. Ово је више утицало на миграције становништва из других општина него на локалне миграције село-град. С обзиром да се у овој општини налазе и два града Пожаревац и Костолац, са снажном акумулационом привредом становници околних села запошљавају се у рударским погонима Ђириковца, Петке, Армна и Кленовника што ствара повољније услове запошљавања активног становништва из поменутих села. Међутим, и поред тога осећа се снажан притисак преласка сеоског становништва из Лучице, Пругова, Пољане, Драговца, Живице, Брежана и Батовца, као и из Набрња, Трњана и Братинца. Док су становници Крављег Дола, Врбнице и Батуше усмерени ка Малом Црнићу као центру комуне. Локалне миграције у оквиру општине Пожаревац обухватиле су 429 миграната чија је оријентација углавном везана на прелазак у непољопривредне делатности, док мигранти општине Мало Црниће (159) углавном за-

државају ранији социјални статус али са појачаном жељом да се примакну главној магистралу како би лакше били у контакту са осталим светом. Слична карактеристика је и за општину Жабари која има претежно аграрну структуру становништва.

Локалне миграције у највећој мери потхрањују удадбено-женидбене миграције које су оријентисане углавном на мање дистанце, мада нису искључене миграције ове врсте и на дуже дистанце (случај Петровог Села у општини Кладово) или случај села у Тимочком крају где младићи из Заглавка и Будака одлазе невести у кућу и као домазети живе у новој средини. Због депопулације и наглашеног система једног детета многа домаћинства остала су без радне снаге због чега је земља запуштена и необрађена. Да би се регенерисала радна снага, становници ових села једини излаз виде у удаји односно женидби. С обзиром да ова појава, из чисто стратегијских разлога, штети нашем друштву, потребно је у склопу развојне политике тражити дефинитивна решења за усмеравање миграционих токова и веће задржавање становништва у пограничним селима о чему ће нешто више бити речи у закључним разматрањима. Инверсне миграције из града ка селу су присутне и на овом подручју, али су оне врло ретке, па се исте могу занемарити.

Ако посматрамо обухват локалних миграција у оквиру исте општине онда се запажа да је у Источној Србији на 1000 становника досељено из других места исте општине 111 становника.

Удадбено-женидбене миграције

Удадбено-женидбене миграције обично обухватају младе људе који ради склапања брака напуштају првобитно место боравка и прелазе у место боравка мужа односно жене. Оне обично утичу на пресељавање једног од супружника на веће или мање дистанце, а ређе оба. Због неког неписаног правила, младићи односно девојке нерадо се одлучују на склапање брака са суседом из истог села. Ако се и одлуче они то обично чине из економских разлога. Свакако да на ово утичу психолошки па и социјални фактори. На ступање у нов живот одлучују се лица која се мање познају или пак које средина мање познаје. Због тога у народу влада мишљење да се човек женидбом односно удајом мења, да наводно постаје зрелији и паметнији, ово из разлога јер се склапањем брака мењају навике живота.

Већ је било речи о црногорској етничкој групи која више од 120 година живи на Митрочкој површи, у Петровом Селу. Ова група остала је резистентна на околне етничке групе Влаха и Срба, а нарочито у погледу удаје и женидбе, тако да су се деценијама међусобно женили и удавали. Међутим, када су се толико измешали почели су да се жене са Српкињама док врло ретко са Влахињама (само су забележена три случаја да су се младићи Петрова Села оженили са Влахињама). После другог светског рата младићи овог села углавном доводе невесте из Црне Горе. Богатије девојке Стига, Млаве, Крајине и Тимока заснивају брачну заједницу са сиромашним младићима планинско-брдских предела које доводе себи у кућу ради обезбеђења

потребне радне снаге, а не ради тога што им младић у економском погледу одговара.

У новије време младићи из Источне Србије, док служе војску у Словенији, Војводини, Босни и Херцеговини или Македонији склапају познанства са девојкама с којим ступају у интимне односе. Пошто ове затрудне доводе их са собом у родни крај одакле се после извесног времена одсељавају у родно место невесте, ако постоје услови за њихово запошљавање. Словенке и Војвођанке тешко се прилагођавају начину живота Влаха. Међутим, већи број девојака Сипа, Текије, Давидовца, Кладушевца, Кладова и других места за време изградње хидроелектране засновале су брак са младићима из разних крајева наше земље са којима су отишле на друга радилишта.

Под утицајем спољних миграција и одласка наших грађана на привремени рад у иностранство све више се међу емигрантима налазе и девојке из Источне Србије. Оне обично, радећи у иностранству, заснивају брачну заједницу са страним радницима или са радницима из осталих крајева наше земље, тако да се исти настањују у месту боравка свога мужа, а ређе у место рођења. Није редак случај склапања мешовитих бракова са страним држављанима због чега се многи младићи и девојке трајно исељавају из Источне Србије примајући држављанство мужа или жене.

Положај сиромашне девојке или домазета врло је тежак с обзиром да се овде све гледа кроз призму мираза. Људи обично постају робови назадних схватања, па је и њихово понашање асоцијална појава. Девојке из материјално срећеног домаћинства, да би остале на имању оца или мајке, доводе мужа у кућу, али коме се оне намећу као апсолутни господари. Има случајева да у сезони пољопривредних радова обично се одабере неки сиромашни младић из Хомоља, Кучаја, Заглавка или Сврљига који је дошао као надничар у Тимок, Кључ, Стиг и Крајину. Радећи на имању сеоског домаћина, ако га овај оцени да је вредан он га задржава за зета дајући му своју кћер за жену.

За време теренских истраживања водили смо разговоре са домазетима који у већини случајева схватају свој положај у новом домаћинству. Али, немајући могућности да се ослободе зависности жене, таста или таште покорно извршавају њихове захтеве. Због честих несугласица, које обично избијају касније, кад здравље домазета попусти, дешава се да га жена избаци из куће и доведе млађег мужа. Међусобна разрачунавања добијају епилог на суду. Оштећена страна је обично муж, који не могавши да реши питање своје egzистенције често прибегава физичком разрачунавању са женом или њеном родбином, па чак и са својом децом. Овај социјални проблем је толико наглашен да ће бити потребно дуго времена да се он искорени.

Миграције становништва у оквиру демографских рејона I ступња

Да бисмо лакше сагледали међуопштинска миграциона кретања становништва у Источној Србији проанализираћемо кретања

која су се десила у оквиру Млаве, Крајине и Тимока. Чињеница је да су међуопштинска миграциона кретања усмерена од економски неразвијених ка развијеним општинама, а нарочито из планинско-брдских са доминирајућом сточарском производњом, ка аграрно богатијим општинама, где је привреда развијенија и где су услови живота бољи. Општине са развијеном структуром привреде, где постоји могућност за диференцираном поделом рада су атрактивна подручја у које се усељавало становништво суседних општина.

У оквиру рејона Млаве одсељавање становништва из Великог Градишта, Голубца, Жагубице, Кучева, Петровца и Пожареваца у друге општине овог демографског рејона је следеће (Т—20).

Т—21 Одсељавање становништва из једне општине у другу у оквиру рејона Крајине

примила дала	дала							
	В. Градиште	Голубац	Жаба-ри	Жагу-бица	Кучево	М. Цр-ниће	Петро-вац	Пожар-евац
В. Градиште	—	5	3	2	12	7	1	42
Голубац	88	—	2	—	8	1	2	57
Жагубица	—	—	—	—	5	—	9	100
Кучево	16	5	1	6	—	4	6	99
Петровац	3	—	—	3	1	1	—	46
Пожаревац	32	7	25	14	32	23	22	—

Из приложене табеле се види да се становништво из економски сиромашнијих општина углавном селило ка Пожаревацу. Примера ради навешћемо Жагубицу која спада у ред најзаосталијих општина овог региона. Од укупног броја одсељених 100 становника одселило се у Пожаревац, 9 у Петровац и 5 у Кучево. Слична запажања су и код осталих општина.

У рејону Крајине испитивања су вршена у општини Неготин, Мајданпек и Кладово. Подаци су изложени у табели Т—21.

Т—21 Одсељавање становништва из једне општине у другу у оквиру рејона Крајине

примила дала	дала		
	Кладово	Мајданпек	Неготин
Кладово	—	22	74
Мајданпек	1	—	20
Неготин	21	45	—

У привредном погледу најразвијенија општина Крајине је Мајданпек због рудника бакра, мада у аграрном, привредном, културном и административном погледу то место припада Неготину. Но, и овде се као и код претходног рејона може извући сличан закључак. Становништво општине Кладово углавном се селило ка Неготину. Ова општина више је дала становника Мајданпеку као привредно развијенијој комуни него што је од њега примила.

Рејон Тимока карактерише већа економска неуједначеност међу општинама него што је то случај са претходним рејонима.

Т—22 Одсељавање становништва из једне општине у другу у оквиру рејона Тимок

примила дала	дала			
	Бољевац	Бор	Зајечар	Књажевац
Бољевац	—	45	47	4
Бор	8	—	73	15
Зајечар	46	174	—	97
Књажевац	4	55	140	—

У економском погледу Бор и Зајечар представљају привредно најразвијеније општине рејона. Отуда је у највећем броју становништво Бољевца усмерено у правцу Зајечара и Бора. Слична ситуација је код Књажевца чије се становништво одсељава у Зајечар као управно-административни, привредни и културни центар читавог рејона.

Свакако да би се овакав закључак могао извући и за рејон Поморавља, нишки крај и Нишаву.

Миграције становништва из једног рејона I ступња у други у оквиру Источне Србије

Привредна развијеност демографских рејона I ступња није истоветна, већ се међусобно разликује како по природним богатствима, економској развијености, демографској и аграрној насељености што доводи до постојећих разлика због чега се становништво једног рејона пресељава у други. Према прикупљеним подацима пријавно-одјавне службе у погледу миграционих кретања становништва на подручју Источне Србије види се следеће:

Т—23. Одсељавање становништва из једног рејона I ступња у други у оквиру Источне Србије

примио дао	дала			
	Крајина	Млава	Поморавље	Тимок
Крајина	—	237	33	512
Млава	223	—	54	134
Поморавље	36	161	—	187
Тимок	385	136	173	—

Од укупно 2271 пресељавање из рејона у рејон Источне Србије из Крајине се одселило у рејон Тимока 512 становника, или 65% од укупног броја одсељеног становништва, у рејон Млаве 30%, док се у Поморавље одселило 5% Крајинаца.

Из рејона Млаве одселило се у рејон Крајине 223 становника или 54%, у Тимок 33% и Поморавље 13%. Из рејона Поморавља највише је одсељених у Тимок 187 или 49%, у рејон Млаве 42% и Крајине 9%. Одсељавање становништва из рејона Тимока усмерено је у највећем броју према Крајини где је одсељено 385 становника или 56%. Из овог рејона у остале рејоне Источне Србије одсељено је у Поморавље 25% и рејон Млаве 19%.

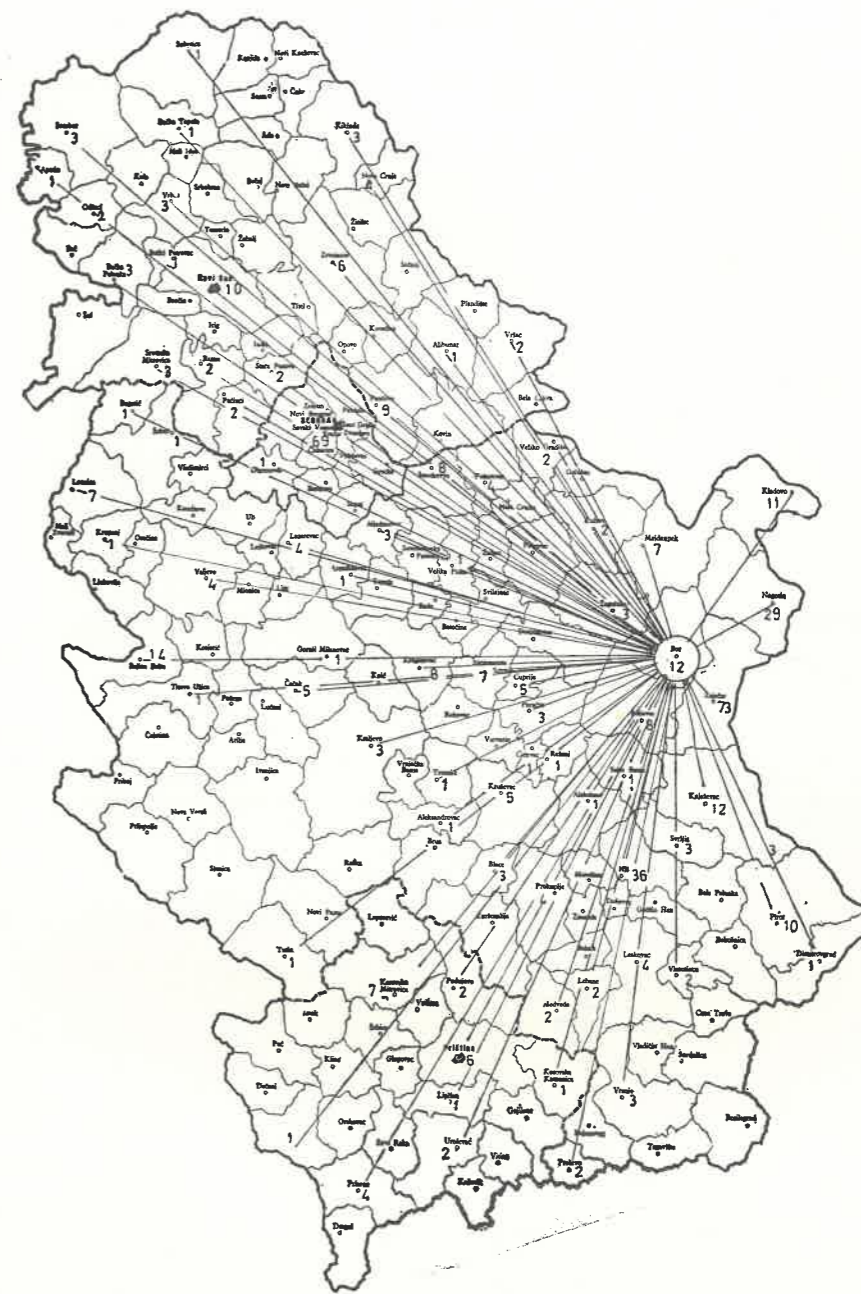
На основу усмерености миграционих кретања становништва Источне Србије може се закључити да је за рејон Крајине, када искључимо нишки крај и Нишаву атрактивно подручје био Тимок због Зајечара као седишта Тимочког басена. Међутим, за Млаву је атрактивније било подручје Крајине због Мајданпека, за Поморавље Тимок због Бора и Зајечара, а за Тимок Крајина због изградње хидроелектране „Бердап“.

„Спољне” миграције

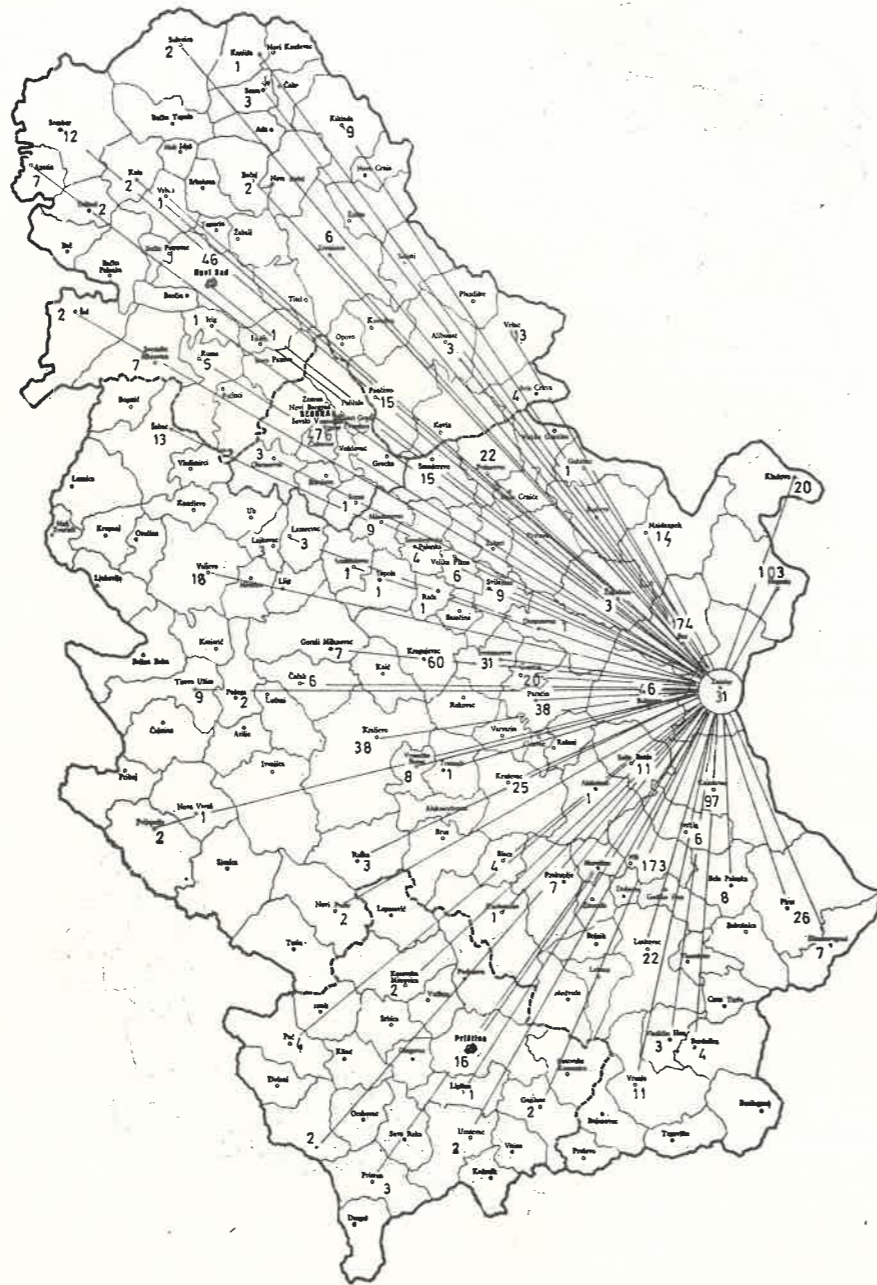
Под појмом спољних миграција обично се подразумева исељавање становништва ван граница наше земље. Међутим, ми ћемо под овим појмом подразумевати сва миграциона кретања становништва ван подручја Источне Србије. Стога ћемо у овом одељку миграцију становништва ван подручја Источне Србије рашчланити на: миграције становништва Источне Србије у друге општине СР Србије; миграције становништва Источне Србије у друге републичке и миграције становништва источне Србије ван граница наше земље.

Миграционо кретање становништва Источне Србије у друге општине СР Србије

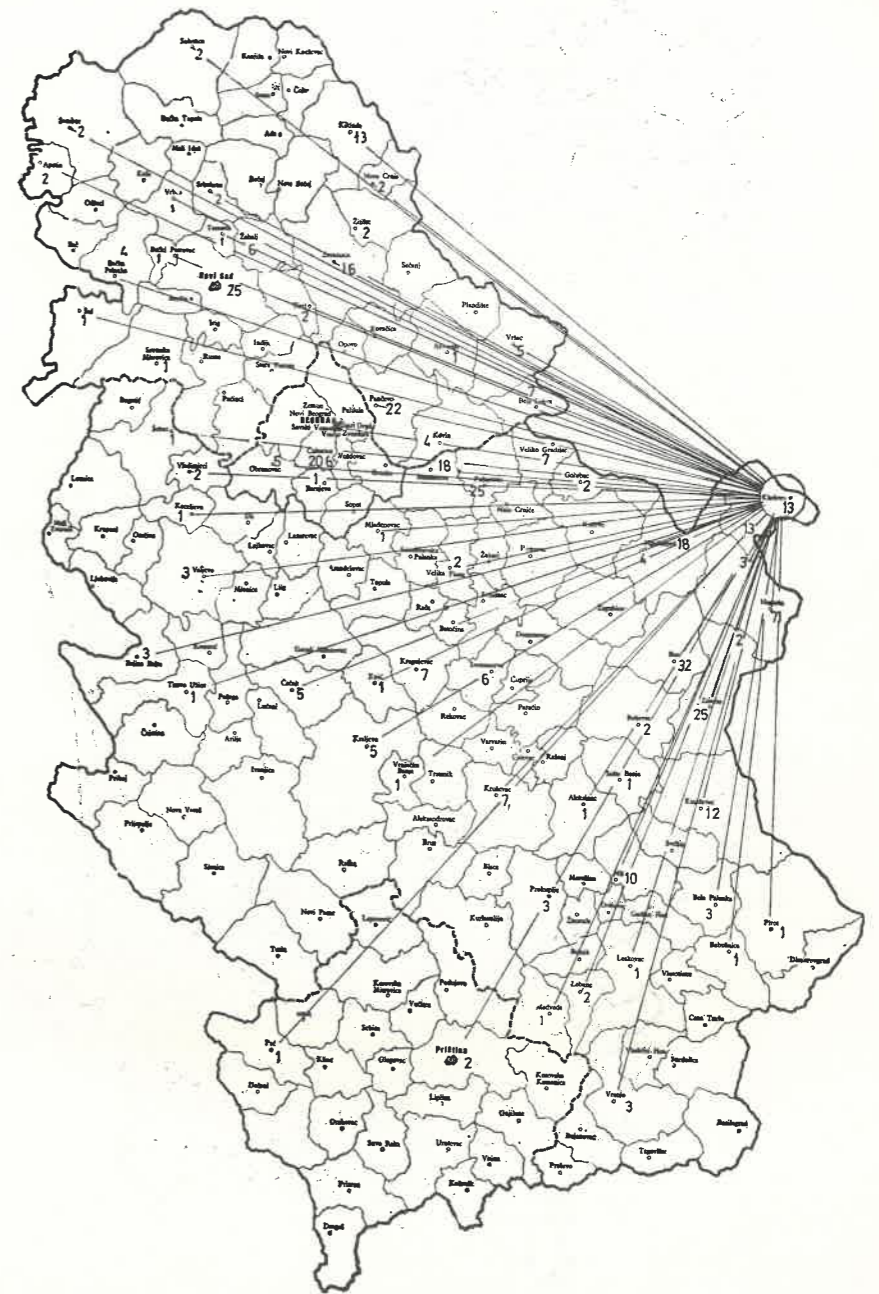
Под утицајем брзих промена у привредном, урбаном и културном погледу све више долази до изражаја пресељавање становништва на дуже дистанце. Динамичан развој привреде у послератном периоду наметнуо је потребу за честим службеним премештајима квалификоване и руководеће радне снаге. Наслеђене неусклађености у кадровском размештају решаване су планским размештајем кадрова који су по потреби службе доживљавали и по неколико службених премештаја. Ова померања становништва пре свега решавала су шире друштвене проблеме, док проблеми појединаца нису решавани. Ово је доводило до проблема социјалне природе, јер одвојеност од породице не доводи у питање само брак и породицу већ се негативно одражава на образовање и васпитање деце и томе слично. Ово је добрим делом довело до асоцијалних понашања младих генерација, што је довело до пораста малолетничке деликвенције. Стабилизацијом прилика и увођењем институције конкурса решен је овај проблем с обзиром да квалификована и стручна лица по слободном опредељењу бирају место рада и место боравка.

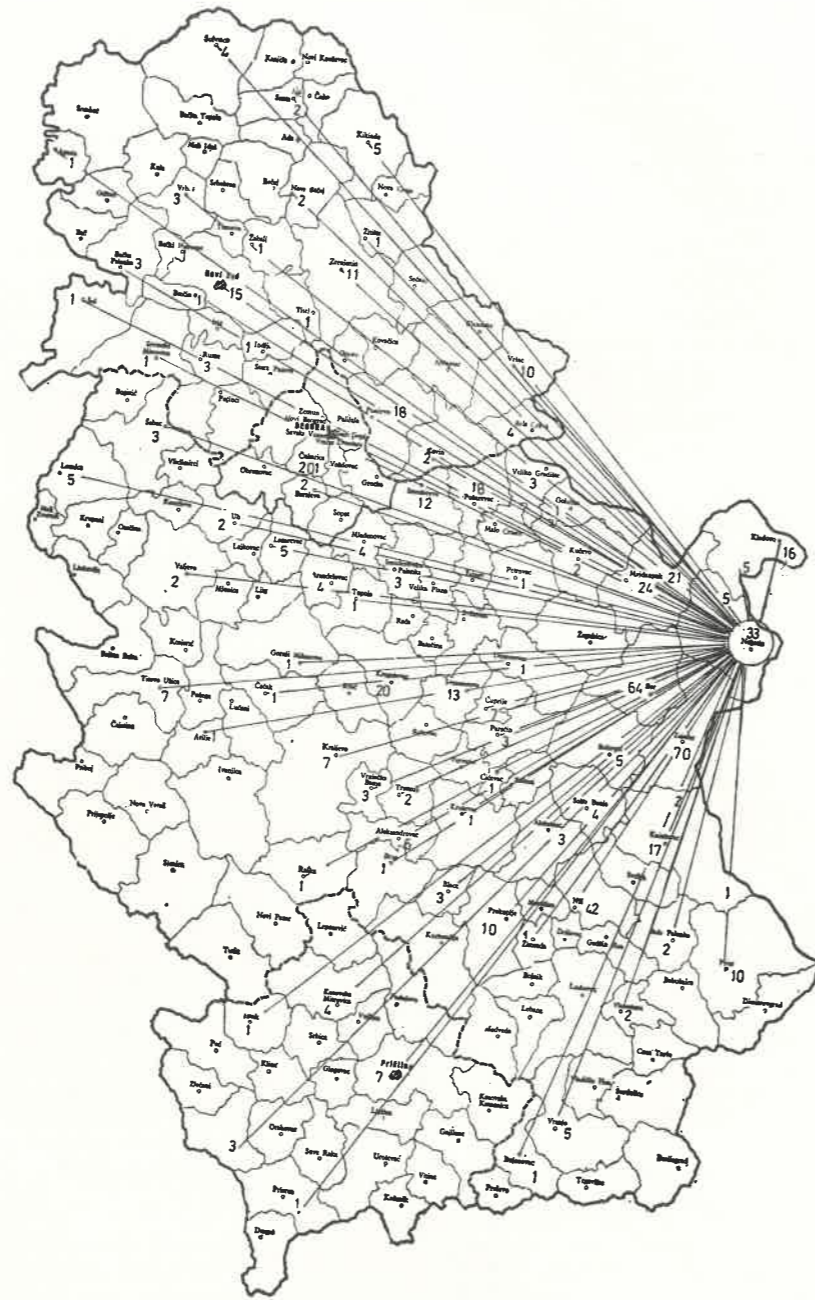
Ск. 19. — Миграције становништва општине Бор 1950—1968.
— исељење —

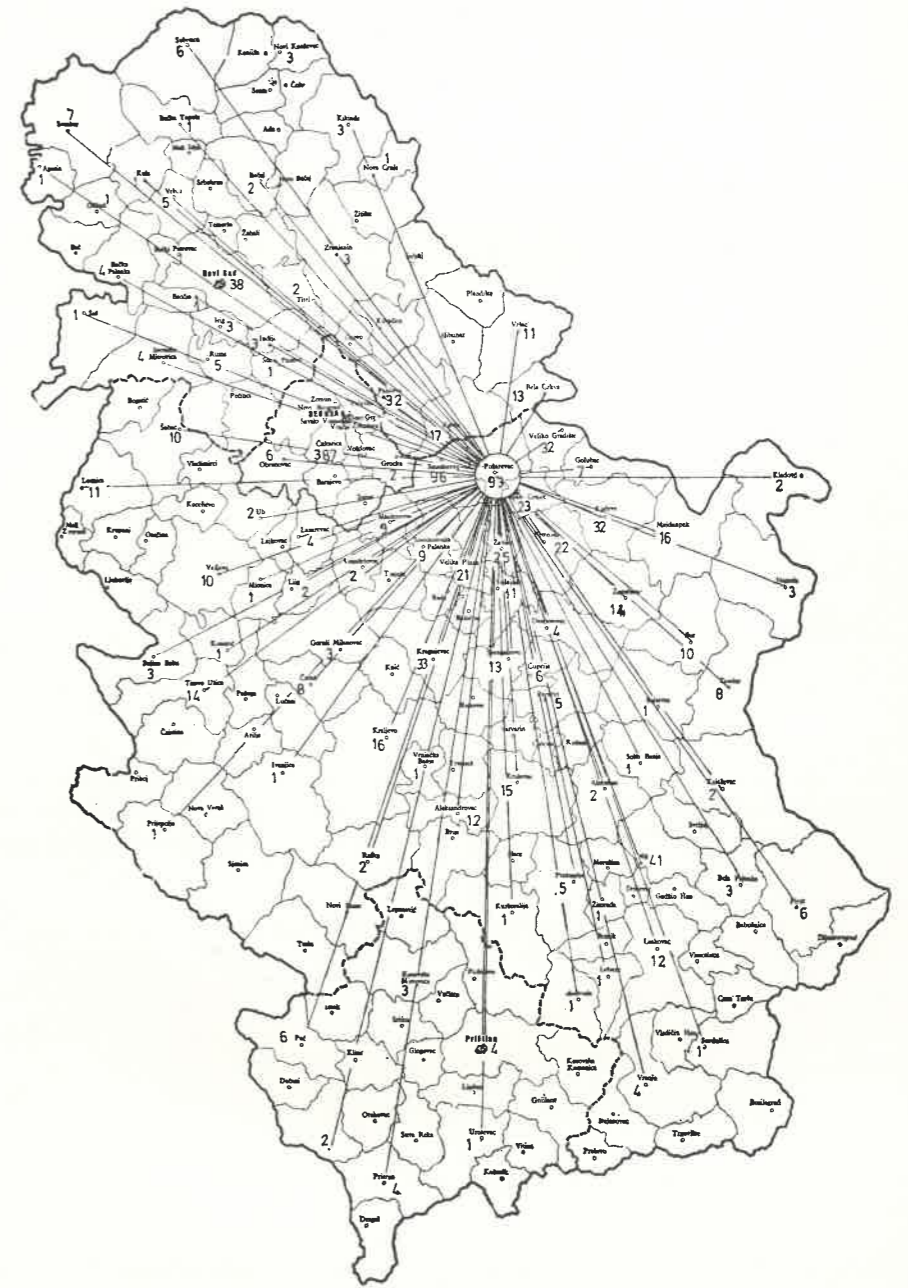
Ск. 20. — Миграције становништва општине Зајечар 1950—1968.
— исељење —

Ск. 21. — Миграције становништва општине Кладово 1960—1968.
— исељење —

Ск. 22. — Миграције становништва општине Неготин 1950—1968.
— исељење —

Ск. 23. Миграције становништва општине Пожаревац 1950—1968.
— исељење —

Ми ћемо се у овом одељку задржати на анализи просторне покретљивости становништва Источне Србије у оквиру СР Србије, рапчлањено по општинама. Ова анализа базирана је на емпиријским подацима прикупљеним током теренских истраживања у периоду од 1965. до 1968. године.

Т—24 Миграције становништва Источне Србије по подручјима

О п ш т и н а	Тер. Републике ван САП без Ист. Србије		Војводина		Косово	
	Усељено	Исељено	Усељено	Исељено	Усељено	Исељено
Источна Србија	3651	3399	836	865	236	138
Бољевац	170	66	27	17	40	9
Б о р	383	183	32	58	32	24
Велико Градиште	140	99	57	23	2	1
Голубац	80	123	21	12	4	—
Жагубица	68	34	7	43	6	—
Зајечар	800	812	157	151	54	32
Кладово	311	286	127	120	19	3
Књажевац	139	308	33	65	5	18
Кучево	224	126	56	41	—	3
Мајданпек	112	95	55	42	10	7
Неготин	333	328	45	90	18	16
Петровац	116	111	34	32	4	5
Пожаревац	775	828	185	171	42	20

Из табеле се види да су неке општине Источне Србије више примиле становника из Ужје Србије (без Источне Србије), Војводине и Косова него што су дале становника овим подручјима. Међутим, Голубац, Зајечар, Књажевац и Пожаревац више су дали становника осталим општинама територије Републике ван покрајина него што су примиле. Миграције становништва Источне Србије углавном су усмерене према Београду. Примера ради навешћемо усељавање становништва из појединих општина Источне Србије у подручје града Београда. Са територије општине Бољевац исељено је у Београд 36 становника, Бора 70, Великог Градишта 58, Голубца 106, Жагубице 20, Зајечара 480, Кладова 212, Књажевца 184, Кучева 51, Мајданпека 52, Неготина 203, Петровца 66 и Пожаревца 395 становника. Према томе Београд је једини рејон у Републици који је највише примио становника из источних делова Србије. Друго атрактивно подручје у Републици јесте Ниш због развијености привреде у који се бројније досељава становништво Источне Србије. У Ниш је одсељено из Бора 36 становника, Бољевца 6, Великог Градишта 11, Зајечара 173, Кладова 10, Књажевца 144, Кучева 7, Мајданпека 10, Неготина 42, Петровца 2 и Пожаревца 41. Запажа се да општине источног дела Источне Србије више усмеравају своје становништво према Нишу него што је то случај са општинама које леже у западном делу. Детаљнији приказ исељавања, односно усељавања по општинама у оквиру СР Србије приказан је на картограмима који се дају у прилогу.

Миграциона кретања становништва Источне Србије у друге републике

Поред службених премештаја становништва на бази планске расподеле кадрова, квалификованих и стручних лица и руководећих кадрова становништво Источне Србије одлазило је и у остале републике наше земље. Та сељења условљена су у првом реду економским факторима, јер је пресељавање углавном мотивирано бољим условима живота у новој средини или ради породичних разлога. Већ је било речи о удабено-женидбеним миграцијама које су преводиле бројно становништво на мање или веће дистанце. Међутим, после другог светског рата бројно становништво у фази индустријализације растуруно је у разне крајеве наше земље. Касније, њихова ближа и даља родбина или њихови потомци да би решили неки социјални проблем одлазе у место боравка својих рођака и уколико су повољни услови за запошљавање или школовање пресељавају се код њих. Ради освајања тржишта и пласмана пољопривредних производа многи индивидуални пољопривредни произвођачи из Стита, Кључа, Крајине и Тимока одлазе у Војводину, Славонију, Словенију и Јадранско приморје где на тржним центрима продају своје производе (поврће, воће, бостан, вино, вуну, ручне радове итд.). У контакту са становништвом ових крајева дознају за могућност запошљавања на одређено време где ступају у радни однос ван сезоне пољопривредних радова, тако да временом заснивају стални радни однос и коначно се исељавају из Источне Србије. Касније код ових исељеника долазе њихови рођаци са робом и на сличан начин као и претходници проналазе за-послење и коначно се пресељавају у нову средину. Ови модерни номади временом се стабилизују у новој средини и када реше питање стана преводе са собом чланове уже породице. Међутим, има случајева да квалификована радна снага из Словеније, Босне и Херцеговине и Хрватске прелази у Источну Србију и запошљава се у рудницима, индустрији и на хидроелектрани. Обично су то монтери, који по неколико месеци па и годину дана остају на градилиштима. Ако им се свиде услови живота и зарада у новој средини они као тражени стручњаци заснивају стални радни однос преводећи са собом и своју породицу.

У току теренских истраживања по Источној Србији утврдили смо правце миграционих кретања, њихову усмереност и просторни размештај као и динамику исељавања односно усељавања по републикама. Резултати проучавања ове појаве изнети су у наредној табели. Подаци у табели односе се на мигрирање становништва у појединим општинама од 1950. до 1968. док у појединим општинама ово мигрирање захвата период од 1960. до 1968. године.

Гледано у целини, Источна Србија према подацима има позитиван миграциони салдо јер је у посматраном временском интервалу примила 1462 становника док се са њене територије у остале републике иселило 1420 становника. Источна Србија у односу на Босну и Херцеговину такође има позитиван миграциони салдо с обзиром да је из ове Републике примила 195 становника више него што је

Т—25. Мигрирање становништва Источне Србије по општинама у друге републике

Општина	Босна и Херцег.		Словенија		Хрватска		Црна Гора		Македонија	
	Усељено	Исељено	Усељено	Исељено	Усељено	Исељено	Усељено	Исељено	Усељено	Исељено
Источна Србија	474	274	109	233	356	311	123	117	400	480
Бољевац	35	5	7	2	43	7	7	4	18	7
Бор	44	22	5	16	23	20	5	4	84	22
Велико Градиште	6	2	6	4	19	15	3	2	11	3
Голубац	9	5	1	3	12	6	5	3	7	2
Жагубица	5	9	2	11	9	3	3	3	4	2
Зајечар	94	54	17	23	96	82	33	15	84	62
Кладово	98	17	26	69	17	23	10	8	27	13
Књажевац	15	43	2	25	24	34	4	14	23	32
Кучево	42	20	—	7	14	4	7	—	39	1
Мајданпек	35	22	5	5	19	18	10	6	10	3
Неготин	16	22	3	38	17	17	4	9	16	17
Петровац	10	7	13	1	9	6	2	1	17	4
Пожаревац	65	51	22	29	54	76	30	21	50	24

исељено са њене територије, из Хрватске 45 становника више и Црне Горе 6. Негативан миграциони салдо Источна Србија је имала у односу на Словенију, којој је дала 124 становника више него што је примила, и Македонију (80 становника). Биланс ових миграција изложен је у табели Т—25. Одсељено становништво из Источне Србије обично се насељавало у републичке центре: Лубљану, Загреб, Сарајево, Титиград и Скопље. Поред ових центара бројније се исељавало становништво у Цеље, Добој и Куманово, свакако због повољнијих могућности запошљавања у привреди ових градова.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Теренска проучавања миграционих кретања у Источној Србији започео сам 1966., а завршио 1968. године. Овоме су претходила детаљнија проучавања демографских кретања у Источној Србији у периоду од 1963. до 1966. године, тако да су донекле извршена комплексна истраживања становништва и његових структура.

Концепција ове тезе заснована је на демографским и антропо-географским методама са продубљеним анализама миграционих и демографских кретања при чему је ослонац стављен на статистичку и емпиријску грађу која је прикупљена на терену у поменутом периоду.

У демографском погледу Источна Србија представља карактеристично подручје наше земље у којој још с краја XIX века, због наглашене контроле рабања и система једног детета присутна је појава денаталитета, па и депопулације. У односу на остале регионе територије Републике ван покрајина, Источна Србија има највеће пространство анекუმене, а нарочито њени централни-планински делови. Поред слабе насељености има неусклађену старосну структуру становништва због чега долази до „гашења“ многих огњишта, а самим тим смањује се снага народа у једној широкој зони према источној државној граници.

У делу о природним детерминантама било је речи о природним погодностима за већу концентрацију становништва од Дунава до Нишаве и од Велике и Јужне Мораве до бугарске границе. С обзиром да је Источна Србија богата с разноврсном сировинском базом постоје погодни услови за развој разноврсне индустрије и рударства. Поред сировина она је непресушан енергетски извор (Бердап и Костолац), што има великог значаја за токове будућег развоја. У климатском и педолошком погледу погодна је за развој пољопривреде, а упоредо с тим постоје повољни услови за развој прерађивачке индустрије.

Густина насељености није у пропорцији са природним условима који пружају могућност за већу насељеност на подручју Источне Србије. У комуникативном погледу могућа је већа повезаност са осталим деловима Републике што ће довести до нових интеграционих процеса у друштвеној привреди. И поред повољних природних услова за већу концентрацију становништва, оно се у појединим насељима из године у годину смањује, остављајући последице на демографском плану које ће се одразити и у будућности. Овоме добрим делом доприносе и савремени миграциони токови који доводе до поремећаја у структури становништва.

У историјској прошлости Источна Србија прошла је кроз читав низ специфичности, које су оставиле трагове на њено становништво. Орографске карактеристике предела утицале су на изолваност појединих делова што је допринело да се на подручју Источне Србије кроз векове очува античко становништво. Миграциона кретања становништва од праисторије до данас утицала су на измену њеног становништва, тако да су се етничке групе смењивале

једна за другом. Смене народа биле су не само бројне већ и честе. Трачане смањују келтска племена која измешана са трачким племенима задржавају се дуже време на тлу Источне Србије (Мали Скордици). Продор Римљана на Балканско полуострво пореметио је успостављену етничку равнотежу, тако да римско-провинцијско становништво смењује трачко-келтеска племена која су се касније асимиловала са Римљанима примајући од њих не само обичај већ и језик. Упади Хуна уздрмали су римско царство, али битније нису изменили етничку слику Источне Србије. Продор Словена са севера у VII веку из основа је пореметио успостављену етничку равнотежу, тако да потискују римско-провинцијско становништво у неприступачне пределе Источне Србије, док они насељавају искључиво равничарске пределе око Пека, Тимока, Млаве и Мораве као и жупне котлине при чему користе затечену римску мрежу путева. Орографски склоп Источне Србије утицао је да насељена словенска племена живе изоловано једни од других, док се између њих, у теже приступачним пределима сместило римско-провинцијско становништво.

Све до XIII века Источна Србија била је у саставу бугарског царства. У XIV веку њени западни делови потпали су под управу српских владара, док су источни делови и даље остали под бугарском управом. Кроз цео средњи век на подручју Источне Србије одигравали су се ратни сукоби који су утицали на измену етничких група. Продор Турака на Балканско полуострво потиснуо је српско становништво према северу, које у бурним историјским догађајима прелази преко Саве и Дунава, да би се стабилизовањем прилика, поново враћали у земљу матицу. Напуштену земљу, а нарочито после сеоба у XVII и XVIII веку, Турци насељавају влашким и муслиманским становништвом, које доводе из Турске или раније освојених земаља. Ови миграциони процеси одраз су историјских збивања не само у Источној Србији, већ на Балканском полуострву и Средњој Европи.

Значајније премештање становништва настало је после ослобођења Србије од Турака, када бројно српско становништво прелази из Аустро-Угарске и Турске у новоослобођену Србију, тако да она постаје у то време најзначајније имиграционо подручје Европе. Миграциона кретања са осцилаторном динамиком трајала су кроз цео XIX век. Тешке политичке и економске прилике због експлоатације становништва од стране владајућег буржоаског система, који је, поред високих пореза и приреза, гушио народне слободе довео је осамдесетих година XIX века до народног бунта познатог као Тимочка буна, која је крвљу угушена. Изашавши поражено из буне становништво Источне Србије пада у тешку апатију, док домаћа и страна буржоазија наставља са немилосрдним експлоатисањем рудног и сировинског богатства, тако да до II светског рата Источна Србија статнира у привредном и социјалном, па и културном погледу. Немајући излаза, становништво Источне Србије се одлучује на „самоуништење“ кроз наглашену контролу рабања и систем једног детета, тако да се не обезбеђује ни проста репродукција.

Посебна пажња посвећена је анализи миграционих и демографских кретања која је обрађена у првом делу овог рада. Детаљ-

нија анализа миграционих кретања показала је да се становништво Источне Србије налази у сталној динамици премештања из једног места у другу, што доводи до неравномерности у размештају становништва, а што се негативно одражава на привредни развој појединих рејона и општина. Динамика привредног развоја у периоду социјалистичке изградње довела је до бројног премештања сеоског становништва у градске и индустријске центре, као и премештања становништва планинско-брдских предела у привредно развијеније регионе Републике. Најновија миграциона кретања захватила су и становништво аграрно богатијих рејона, као што је Млава, Поморавље, Стиг, Крајина и Тимок које напушта земљу и прелази у градске центре или одлази на привремени рад у иностранство. Исељавање становништва из аграрно богатијих рејона, потпомогнуто контролом рабања, довело је до одумирања многих села, јер се становништво не регенерише што доводи до поремећаја у демографском и привредном погледу.

Посебна пажња посвећена је анализи демографских кретања, а нарочито његовим структурама. На основу расположиве грађе од првих до савремених пописа могуће је пратити динамику основних компонената становништва у једном дужем временском интервалу. Промене које су се десиле у последњих сто и више година указују да се становништво Источне Србије налази у фази стагнирања па чак и опадања, ако не у целини, а оно по појединим рејонима и насељима. Ове промене нарочито су изражене у послератном периоду када је дошло до смањења становништва по општинама због масовнијег исељавања у привредно развијеније центре. Да би се успоставила равнотежа у густини насељености по подручјима потребно је политику будућег размештаја становништва орјентисати на масовније усељавање становништва у Источну Србију из високонаталитетних рејона што ће допринети мењању укорењених навика, схватања и погледа о величини породице као основне ћелије друштва. Да би се истакао овај проблем који је присутан у Источној Србији скоро један век, извршена је анализа малолетних бракова и система једног детета.

Специфичне здравствене прилике које владају у овим крајевима због присуства ендемског леуса подстакла су нас на детаљнију анализу здравствених прилика уз сагледавање дејства ове болести на репродуктивну способност становништва.

У другом поглављу дата је анализа миграционог становништва, на основу пописне грађе која је указала на правце кретања, као и на структурне промене које су се десиле у послератном периоду. Упоређења између пописа 1961. и 1971. године показала су да је миграционо становништво осетно смањило свој број у попису 1971. у односу на 1961. годину. Свакако да су биолошки фактори, између два пописа, знатно утицала на становништво, међутим, знатног утицаја на измену структура становништва имају миграције.

Масовнији одлазак становништва на привремен рад у иностранство довео је до читавог низа промена не само биолошке, економске и социјалне природе већ и са аспекта општенородне одбране. Савремена концепција општенородне одбране заснива се на те-

риторијалној одбрани при чему човек у ужем смислу, односно становништво игра важну улогу. Међутим, масовније одсељавање становништва из денаталитетних рејона намеће потребу ангажовања свих друштвено-политичких снага на изналажењу најповољнијих решења за, не само масовније задржавање аутоктоног, већ и досељавање алохтоног становништва. У том правцу предузеће се мере и акције које ће стимулативно деловати на становништво и њихово трајно задржавање у овим областима. Да би се то постигло по нашем мишљењу потребно је:

— извршити урбанизацију свих сеоских насеља, а нарочито оних која леже у пограничној зони;

— мрежом савремених путева повезати погранична села са унутрашњошћу Републике;

— законском регулативом предвидети пореске и друге олакшице за пољопривредно становништво које живи у пограничној зони Источне Србије;

— посебним прописима решити питање гарантованих цена и откупа пољопривредних производа;

— стимулативним акцијама омогућити отварање већег броја радионица мале привреде, како би се постигла пуна запосленост свих активних становника у Источној Србији;

— упоредо са повећањем броја становника развијати мрежу образовних, здравствених, културних и других институција, у складу са потребама становништва, а које намеће савремени прогрес;

— друштвеном стандарду посветити посебно пажњу што ће стимулативно деловати на уселавање једног броја становника у Источну Србију.

На ширем подручју Источне Србије проучити могућност планског уселавања сеоског становништва из високонаталитетних рејона Републике где се годинама осећа аграрна пренасељеност. Обрадиво пољопривредно земљиште које дуже од три године лежи запуштено и необрађено, у циљу његовог рационалнијег коришћења, треба одузимати од власника и давати га на коришћење пољопривредним произвођачима који своју egzистенцију обезбеђују радом из пољопривреде. Законском регулативом ограничити власништво непољоприведницима на земљу на највише 0,20 ха, док пољопривредним произвођачима створити могућност власништва и изнад законског максимума како би се рационалније користила механизација и примена агро-техничких мера у пољопривреди.

У складу са предвиђеним привредним развојем у наредном периоду треба очекивати да ће миграциони токови и даље бити усмерени од привредно неразвијених ка економски развијенијим рејонима уколико се не предузму одговарајуће мере и акције на пољу успостављања равнотеже између аграрно насељених и аграрно ненасељених рејона.

НАПОМЕНЕ:

1. *Михајловић К.*, Становништво НР Србије, Производне снаге НРС, Бгд, 1953., стр. 65
2. *Борђевић Т.*, Из Србије кнеза Милоша 1815—1839, Бгд, 1924, стр. 4.
3. *Исто*, стр. 5
4. *Исто*, стр. 65
5. *Сенџић М.*, Становништво и популациони губици Устаничке Србије, РЗС, Прилози статистичком изучавању Првог српског устанка (1804—1813), Бгд, 1955, стр. 17—26
6. *Мирковић М.*, Економска аграра ФНРЈ, Згб. 1950, стр. 26.
7. *Вукановић Т.*, Управна подела Устаничке Србије, РЗС, Прилози статистичком изучавању Првог српског устанка (1804—1813), Бгд, 1955, стр. 51—90
8. *Гинић И.*, Територија и насељеност Устаничке Србије, РЗС, Прилози статистичком изучавању Првог српског устанка (1804—1813), Бгд, 1955, стр. 27—36
9. *Обрадовић С.*, Финансије Устаничке Србије, РЗС, Прилози статистичком изучавању Првог српског устанка (1804—1813), Бгд, 1955, стр. 37—50
10. *Борђевић Т.*, Из Србије кнеза Милоша 1815—1839, Бгд, 1924, стр. 31
11. *Исто*, стр. 33
12. *Цвијић Ј.*, Балканско полуострво и јужнословенске земље, ЗИУ СРС, Бгд, 1966, стр. 169
13. *Исто*, стр. 169
14. *Исто*, стр. 170—174
15. *Исто*, стр. 171
16. *Исто*, стр. 88
17. *Исто*, стр. 179
18. *Исто*, стр. 179
19. *Исто*, стр. 179
20. *Исто*, стр. 169
21. *Јовановић Д.*, Прна Река, Прилог за историју и етнографију Србије, Гл. СУД, књ. 54, Бгд, 1883, стр. 191—193
22. *Костић М.*, Порекло и композиција становништва у селима Источне Србије, Зборник радова ГИ „Јован Цвијић”, књ. 25, стр. 85—99
23. *Цвијић Ј.*, Антропогеографски проблеми Балканског полуострва (Насеља српских земаља) књ. 1, СКА, Бгд, 1902, стр. 187—189
24. *Цвијић Ј.*, Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице, Насеља и пор. станов., књ. 12, СКА, Бгд, 1922, стр. 70—71
25. *Станојевић М.*, Антропогеографски преглед Тимочке Крајине. (Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине књ. IV, Зај., 1937, стр. 45—48
26. *Станојевић М.*, Тимок (Насеља и порекло становништва књ. 29), СКА, стр. 429

27. Станојевић М., Зајечар у прошлости и садашњости (Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине, књ. 1, Бгд, 1929), стр. 3
28. Исто,
29. Јовановић К., Неготинска Крајина и Кључ (Насеља и порекло становништва, књ. 29, СКА, Бгд, 1940, стр. 94—97
30. Исто, стр. 101
31. Вујадиновић С., Пореч, Привредно-географске одлике и саобраћајне везе (Пос. изд. САНУ, књ. ССCLVII, Од. прир. наука, књ. 30, Бгд, 1962), стр. 21—22
32. Вујадиновић С., Насеља у сливу Пека, Антропогеографска испитивања, Пос. изд. СГД, св. 27, Бгд, 1949, стр. 38
33. Луговац М., Слив Млаве, Природно-географска проучавања, Зборник радова САНУ, ХLI, ГИ, књ. 9, Бгд, 1954, стр. 16—17
34. Борђевић Т., Економија и еволуција насеља, Гл. СГД, Год. 1, св. 1, Бгд, 1912, стр. 27—31, 37
35. Лазих А., Етничке промене у Хомољу и Звижду, Гл. ГД, Св. XXIV, Бгд, 1938, стр. 84—85
36. Драшкић М. и Пантелић Н., Разматрање о стновништву Ресаве, (Гл. ЕИ, књ. 28—29) 1965—1966, Бгд, 1966, стр. 22—23, 25 и 28
37. Јовановић П., Бања (Насеља и порекла становништва, књ. 17 СКА, Бгд, 1924, стр. 35, 40—41 и 43
38. Бојанић-Лукач Д., Неготинска Крајина у време турске владавине основу извора из XV и XVI века, Гл. ЕИ, књ. 31—32, 1968—1969, Бгд, 1969, стр. 66—72
39. Бојанић-Лукач Д., Власи у Северној Србији и њихови први кануни (Ист. час. књ. XVIII, Бгд, 1971, стр. 256 и 263
40. Бојанић-Лукач Д., Неготинска Крајина у време турске владавине, стр. 70
41. Исто, стр. 73, 77 и 85—86
42. Петровић Д., Важнији моменти из историје настанка Влаха у североисточној Србији, Развитак, Год. VIII, бр. 2, Зај, 1966, стр. 44, 46—47
42. а/ИДН, Центар за демографска истраживања, Демографски развитак националности у СР Србији, Бгд., 1967, стр. 59 и 99
43. Костић М., Порекло и композиција становништва у селима Источне Србије, Прилог географији становништва СР Србије, Из Зборника радова ГИ „Ј. Цвијић“, књ. 25, Бгд, 1974, стр. 97 и 99
44. Цвијић Ј., Балканско полуострво и јужнословенске земље, ЗИУ СРС, Бгд, 1966, стр. 160
45. Исто, стр. 161
46. Исто, стр. 163
47. Исто, стр. 164
48. Исто, стр. 165
49. Исто, стр. 169
50. Шевич Ј., Поседовни односи у пољопривреди, Производне снаге НРС, Бгд, 1953, стр. 118
51. Исто, стр. 118
52. Исто, стр. 119
53. Исто, стр. 120
54. Исто, стр. 120—121

55. Исто, стр. 122
56. Исто, стр. 123
57. Исто, стр. 124
58. Грђић Г., Развој привреде Србије и Војводине од ослобођења од Турака, Производне снаге НРС, Бгд, 1953, стр. 4
59. Исто, стр. 4
60. Исто, стр. 6
61. Михајловић К., Становништво НР Србије, Производне снаге НРС, Бгд, 1953, стр. 68
62. Исто, стр. 69
63. ИДН, Центар за демографска истраживања, Скорашње и предстојеће промене у репродукцији и структури становништва СР Србије, Бгд, 1963, стр. 49
64. Исто, стр. 54
65. Исто, стр. 60
66. Исто, стр. 88
67. Исто, стр. 89
68. Исто, стр. 90
69. Исто, стр. 64
70. Исто, стр. 64
71. ИДН, Центар за демографска истраживања, Демографски развитак националности у СР Србији, Бгд, 1967, стр. 384
72. Борђевић Т., Прикупљена грађа за етнологију из времена прве владе кнеза Милоша, СЕЗ, XIIV, књ. 8, Бгд, 1909, стр. 17—19
73. Исто, стр. 20
74. Исто, стр. 26
75. Ристић Н., Побачај — народна опасност, Здравље бр. 1, Бгд, 1912,
76. Костић М., Опadaње рабања у светлости науке, Летопис матице српске, књ. 197, Нови Сад, 1914,
77. Јовановић М., Природни пораст становништва у Србији, Здравље и болести, св. 88, Бгд, 1938, и Бело дрво—црни живот, Здравље и болести, св. 88, Бгд, 1938,
78. Вукановић Т., Депопулација у Источној Србији, рукопис, Бгд, 1955,
79. Весић М., Контрола рабања и појава депопулације у Источној Србији, магистарска теза одбрањена на ПМФ, 1966, и Развитак, бр. 1 и 2, Зајечар, 1967, стр. 61—72
80. Мићовић М., О ендемичком сифилису на подручју среза Зајечар. Развитак, бр. 4 и 5/1962, Зајечар, 1962, стр. 15
81. Исто, стр. 15
82. Исто, стр. 16
83. Велимировић М., Доктор Стеван Мачај, Развитак, бр. 2, Зајечар, 1966, стр. 55
84. Туцаков Ј., Етномедицински фосили у Источној Србији, Развитак, бр. 6, Зајечар, 1967, стр. 63
85. Првановић С., Лапот—обичај убијања стараца, Развитак, бр. 2, Зајечар, 1964, стр. 83
86. Јермоченко А., За лепо лице града, Развитак, бр. 4 и 5, Зајечар, 1962, стр. 24—26

37. Центар за демографска истраживања ИДН, *Анализа миграционих кретања и политика усмеравања будућег размештаја становништва СР Србије*, Бгд, 1963, **стр. 6**
88. Исто, стр. 6 и 7
89. Исто, стр. 30
90. ИДН, Центар за демографска истраживања, *Миграције становништва Југославије*, Бгд., 1971, стр. 94
91. Исто, стр. 95
93. Исто, стр. 95
93. Исто, стр. 97
94. Исто, стр. 69
95. Исто, стр. 71
96. Исто, стр. 71
97. Исто, стр. 73
98. *Брезник Д.*, Демографија, анализа, методи и модели, Центар за демографска истраживања ИДН, Бгд, 1977, стр. 263
99. Исто, стр. 264
100. Исто, стр. 290
101. ИДН, Центар за демографска истраживања, *Анализа миграционих кретања и политика усмеравања будућег размештаја становништва СР Србије*, Бгд., 1963, стр. 42 и 43
102. Исто, стр. 43
103. Исто, стр. 47
104. Исто, стр. 47
105. ИДН, Центар за демографска истраживања, *Миграције становништва Југославије*, Бгд., 1971, стр. 76
106. Исто, стр. 77
107. Исто, стр. 79
108. ИДН, Центар за демографска истраживања, *Миграције становништва Југославије*, Бгд., 1971, стр. 50

Л И Т Е Р А Т У Р А

- Брезник Д. и Радовановић М.*, Демографски и економски аспекти просторне покретљивости становништва у Југославији после другог светског рата, СБЗЗ, Бгд., 1968.
- Баучић И.*, Нека савремена обележја и проблеми вањских миграција југословенских радника, Социологија бр. 2, Бгд. 1973.
- Бурић О.*, Нови тип непотпуне породице — породице чији су храниоци отишли на рад у иностранство, Соц. бр. 2, Бгд., 1973.
- Барјактаровић М.*, Сто година једне групе Црногораца у Источној Србији, Развитак бр. 4—5, Зајечар, 1966.
- Весић М.*, Опадање радне снаге на селу под дејством спољних миграција, Социјална политика, Бгд., 1976.
- Веће СС Србије*, Информација о разговорима са нашим радницима привремено запосленим у иностранству 1974—1975. године, Бгд., 1975.
- Веће СС Југославије*, Састанак синдиката земаља имиграција и емиграције радне снаге 24—26. IV 1972. у Београду, Бгд., 1972.
- Вукосављевић С.*, Ограничење рабања деце на селу, *Анали Правног факултета*, Бгд., 1955.
- Влаховић П.*, Етничка симбиоза становништва у Североисточној Србији, *Развитак* бр. 4—5, Зајечар 1967.
- Вински И.*, Запошљавање југословена у иностранству, Згб., 1970.
- Веће СС Југославије*, Информација о разговорима са радницима привремено запосленим у иностранству у време зимског одмора, Бгд., 1973.
- Веће СС Југославије*, Информација о кретању и неким актуелним проблемима запослености и запошљавања у иностранству, Бгд. 1972.
- Група аутора*, *Гинић И.*, Историја народа Југославије, књ. II, Просвета, Бгд., 1960.
- Гинић И.*, Запажања у вези са Цвијећевим истраживањима градског становништва, Социологија бр. 4, Бгд., 1965.
- Гинић И.*, Динамика и структура градског становништва Југославије, ИДН, Бгд., 1967.
- Група аутора*, *Група аутора*, Фертилитет становништва у Југославији, ИДН, Бгд. 1972.
- Група аутора*, Кроз срез Зајечар, Привредна комора Зајечар, Зајечар, 1965.
- Група аутора*, Информација о неким актуелним питањима везаним за допунско школовање деце југословенских радника привремено запослених у иностранству, Бгд, 1964.
- Грбић С.*, Српски народни обичаји из среза бољевачког, СЕЗ, XIV књ. 8, Бгд., 1909.
- Дробњаковић Б.*, О насељима Црногораца по Србији у периоду од 1847—1869. године, књ. 8, Бгд., 1909.
- Дрљача Д.*, Неке промене у структури становништва Сипа, као последица изградње хидроелектране Бердап, *Развитак* бр. 4—5, Зајечар, 1966.

- Драшкић М.*, Етнички процеси у селима Неготинске Крајине, *Развитак* бр. 4—5, Зајечар, 1970.
- Буровић Б.* Неки савремени социјални процеси у општини Бор, *Развитак* бр. 6, Зајечар, 1967.
- Ердељановић Ј.* Упутства за испитивање народа и народног живота, СЕЗ XVI књ. 9, Бгд., 1910.
- Живановић К.* Рађање и смртност деце у два села Тимочке Крајине од 1919—1939., БХЗ, бр. 18, Бгд., 1936.
- Живановић Ј.* Споменица стогодишњице Тимочке Крајине 1833—1933., Бгд. 1933.
- ИПС ФПН., Људски фактор у социјалистичкој робној привреди и проблеми запошљавања, Бгд., 1969.
- ИВ СР Србије, Основа и могућности друштвено-економског развоја СР Србије у периоду 1976—1980. Бгд., 1975.
- ИВ СР Србије, Концепција дугорочног развоја СР Србије до 1985. Бгд., 1975.
- ИСП., Социјални проблеми породица радника који се налазе на раду у иностранству са предлогом мера, Бгд., 1971.
- Ивановић П.*, *Јанковић И.*, Опис округа Крајинског, Гл. ДСС књ. 5, Бгд., 1857.
- Јанковић С.*, Античко утврђење „Караташ“, *Развитак*, бр. 6, Зајечар, 1969.
- Јанковић С.*, Један моменат из историје насељавања Крајине, *Развитак* бр. 1, Зајечар, 1966.
- Јовановић Д.*, Из Тимочке Крајине—Књажевачки округ, Прилог за историју и етнографију Србије, Гл. СУД књ. 70, Бгд., 1889.
- Јовановић К.*, Неготинска Крајина и Кључ, СЕЗ LV, Насеља и порекло становништва, књ. 29, Бгд., 1940.
- Јовановић Љ.* Млава, СЕЗ V, Насеља и порекло становништва, књ. 2, Бгд., 1903.
- Курдулија М.*, Малолетнички бракови, Социологија бр. 3, Бгд., 1965.
- Костић П.*, *Костић М.*, Селаца индустријски радници, Рад, Бгд., 1956.
- Костић М.*, Белопаланачка котлина, Друштвено-географска проучавања, Посебно издање ГИ „Јован Цвијић“ књ. 23, Бгд., 1970.
- Костић М.*, Проблематика стариначког становништва у Југоисточној Србији, Гл. СГД, св. LIII, бр. 1, Бгд., 1973.
- Каниц Ф.*, *Каниц Ф.*, Кроз Бердап за Ада Кале, *Развитак* бр. 1, Зајечар, 1966.
- Луговац М.*, Дуж Тимока, *Развитак* бр. 6, Зајечар 1965.
- Луговац М.*, Неготинска Крајина и Кључ, Привредно-географска проучавања, Зборник радова ГИ, књ. 15, Бгд., 1959.
- Луговац М.*, Сточарство и сточарски живот на Бељаници, Кучају и Ртњу, планинама Источне Србије, Гл. ЕИ, књ. IX—X, Бгд., 1961.
- Луговац М.*, Миграције и колонизације у Југославији у прошлости и садашњости, Гл. ЕИ САН-а, књ. VII, Бгд., 1958.
- Луговац М.*, Утицај миграција на промене имена сеоских насеља Гл. СГД, Св LI, бр. 2, Бгд., 1971.
- Мачај С.*, Црноречки округ, Гл. СУД, књ. 73, Бгд., 1892.
- Мачај С.*, Обичаји Румуна, *Развитак* бр. 2, Зајечар, 1966.
- Мацура М.*, Демографске перспективе и популациона политика, ЕИ, Бгд., 1973.
- Мацура М.*, Становништво и радна снага као чинилац привредног развоја Југославије, Нолит, Бгд., 1958.

- Матица исељеника Србије, Извештај са пута делегације Матице исељеника Србије у САД-е и Канаду, Бгд., 1974.
- Маринов В.*, Аграрни односи у Виденском пашалуку у XVIII и XIX веку, *Развитак* бр. 6, Зајечар, 1967.
- Марковић П.*, Промене аграрне структуре као резултат миграција пољопривредног становништва, *Становништво* бр. 4, Бгд., 1966.
- Милићевић М.*, Кнежевина Србија, Бгд., 1876.
- Мијатовић С.*, Ресава, СЕЗ XLVII, Насеља и порекло становништва, књ. 26, Бгд., 1930.
- Миладиновић М.*, Пожаревачка Морава, СЕЗ XLIII, Насеља и порекло становништва, књ. 25, Бгд., 1928.
- Николић В.*, Насеља и становништво Пореча и Поречке Реке у првој половини XIX века, *Развитак* бр. 3 и 4—5, Зајечар 1965.
- Николић—Стојанчевић В.*, Петрово Село као једно од жаришта колонизационих и миграционих процеса у Источној Србији у другој половини XIX века, *Развитак* бр. 2, Зајечар, 1969.
- Ничић Д.*, Школство у Тимочној Крајини крајем XIX и почетком XX века, *Развитак* бр. 3 и 4—5, Зајечар 1970.
- Николић В.*, О печалбарима из Источне Србије, Гл. ЕИ, књ. 6, Бгд., 1931.
- Првановић С.*, Бела кућа у тимочким селима, *Развитак* бр. 3, Зајечар, 1962.
- Првановић С.*, Тимочки печалбари, *Развитак* бр. 2, Зајечар, 1962.
- Пантелић Н.*, Снахочество у Неготинској Крајини, *Развитак* бр. 6, Зајечар, 1968.
- Пеневски Б.*, Утицај миграција на преструктурирање становништва брдско-планинских реона у неразвијеним подручјима Југославије, Саветовање о изградњи друштвених стана и популационој политици Југославије, Бгд., 1973.
- Радовановић В.*, *Радовановић М.*, Општа антропогеографија, књ. I, Граф. књ., Бгд., 1959.
- Сентић М.*, Карактеристичне миграције и промене у Смедовцу под условима депопулације, *Развитак* бр. 6, Зајечар, 1966.
- Станојевић М.*, Наши грађани на привременом раду у иностранству, *Становништво* бр. 1—2, Бгд., 1971.
- Стојанчевић В.*, Антропогеографски преглед Тимочке Крајине, Споменица стогодишњице Тимочке Крајине, Бгд., 1933.
- Тодоровић К.*, Источна Србија у периоду Турске окупације 1813—1832., Историјски часопис САН-а VI, Бгд., 1956.
- Гирковић С.*, Здравствени напредак Тимочке Крајине, Споменица стогодишњице Тимочке Крајине, Бгд., 1933.
- Шобајић П.*, Јужни словени између Византијског и Франачког царства, Научна књ. Бгд., 1953.
- Шобајић П.*, Метанастазичка кретања „активна“ и „пасивна“ подручја миграција, Гл. ЕИ САН-а књ. IV—VI, Бгд., 1955.

Résumé

MILADIN Ž. VESIC

POPULATION ET MIGRATIONS DANS LA SERBIE DE L'EST

La Serbie de l'Est une vaste région de la RS de Serbie, située entre la Grande Morava et la Morava du Sud à l'ouest et la frontière bulgare à l'est. Elle est limitée par le Danube au nord et la Nišava, les rivières de Temska Reka et de Toplodolska Reka au sud. Elle comprend une superficie de 15,5 mille kilomètres carrés, sur laquelle sont disposées 722 localités habitées par une population de 1,053.000 personnes. Malgré les conditions naturelles favorables, la région est faiblement peuplée. Dans nombre de localités il se produit une décroissance de la population sous l'influence du contrôle de naissance marqué et des cours de migrations.

Les migrations de la population influent dans une considérable mesure sur le changement de sa structure, de la manière de vivre, des habitudes et des coutumes, de la façon de produire et de consommer, des idées sur les valeurs humaines, etc. Dans les conditions actuelles elles contribuent à l'effacement des différences dans le développement socio-économique et culturel des territoires particuliers. En d'autres termes, sous leur influence change l'organisation de la vie et du travail et s'effectue la transformation de la société.

Le présent travail se propose d'examiner la distribution territoriale et structurale de la population et de l'économie et de se rendre compte par là des changements qui se produisent sous l'influence des mouvements migratoires en différents milieux sociaux. Dans la période d'après-guerre il s'est produite la transformation rapide des agglomérations urbaines et industrielles, sous l'influence de l'évolution dynamique de l'économie et de nouveaux courants migratoires qui se dirigent du village vers la ville et des régions à l'économie sous-développée vers les centres industriels et les agglomérations urbaines importantes.

Pour comprendre les causes de la mobilité spatiale de la population ils devient nécessaire d'étudier en détail ce phénomène, non seulement du point de vue de géographie humaine et de démographie, mais aussi du point de vue de sociologie et d'histoire. Vu le caractère spécifique de la Serbie de l'Est en tant qu'une partie territoire de notre pays, on a fait des études comparatives dans les autres régions.

L'invasion de la Péninsule Balkanique par les Turcs a amené toute une série de changements parmi la population de ces régions, qui se sont produits sous l'influence des facteurs historiques, économiques et sociaux. La relève séculaire des populations dans ces régions a eu pour conséquence la formation des groupes et variétés ethniques particuliers, tels que les Valaques, les Šops et autres.

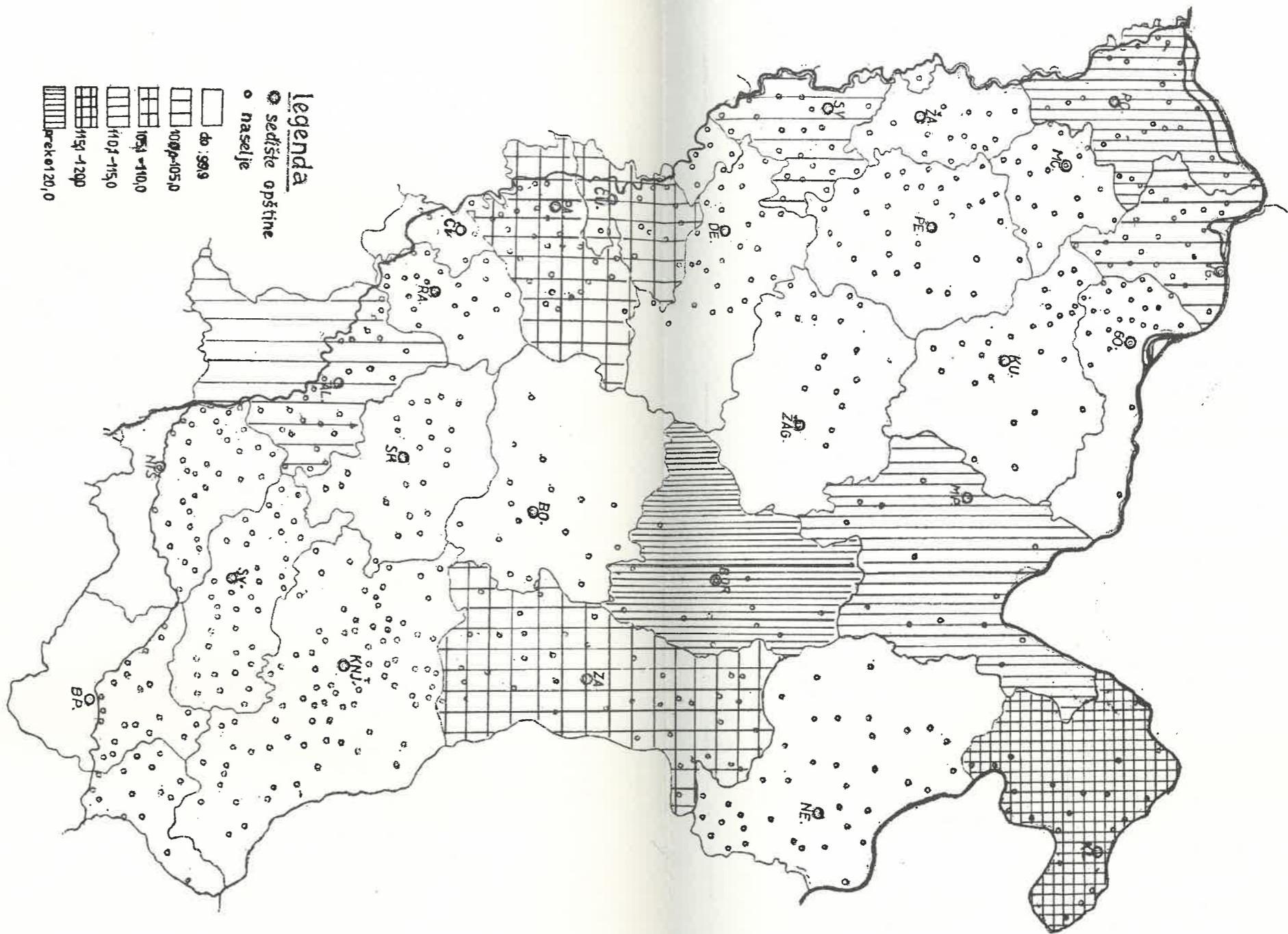
Le premier chapitre donne l'analyse des mouvements migratoires et démographiques avec l'évaluation des facteurs qui les avaient déterminés. On y fait la reconstruction des courants qui, depuis le 17e jusqu'à la fin du 19e siècle ont peuplé la Serbie de l'Est. Ce sont surtout les courants de Kosovo, de Metohija et de Monténégro. Pour rendre compréhensibles les causes des migrations de la population, on a analysé l'économie de la Serbie de l'Est, la structure de propriété des ménages ruraux, ensuite on a examiné les caractéristiques démographiques, surtout celles qui sont spécifiques pour ce territoire.

Le deuxième chapitre traite des migrations contemporaines qui ont donné lieu à la nouvelle distribution de la population dans la Serbie de l'Est sous l'influence du développement dynamique de l'économie. On a analysé la population des migrants qui changeaient de résidence dans la période d'après-guerre. Les résultats de l'analyse ont montré que les courants migratoires se dirigeaient des communes à l'économie arriérée vers les communes économiquement plus développées et les centres urbains non seulement de la Serbie de l'Est, mais aussi de notre pays entier.

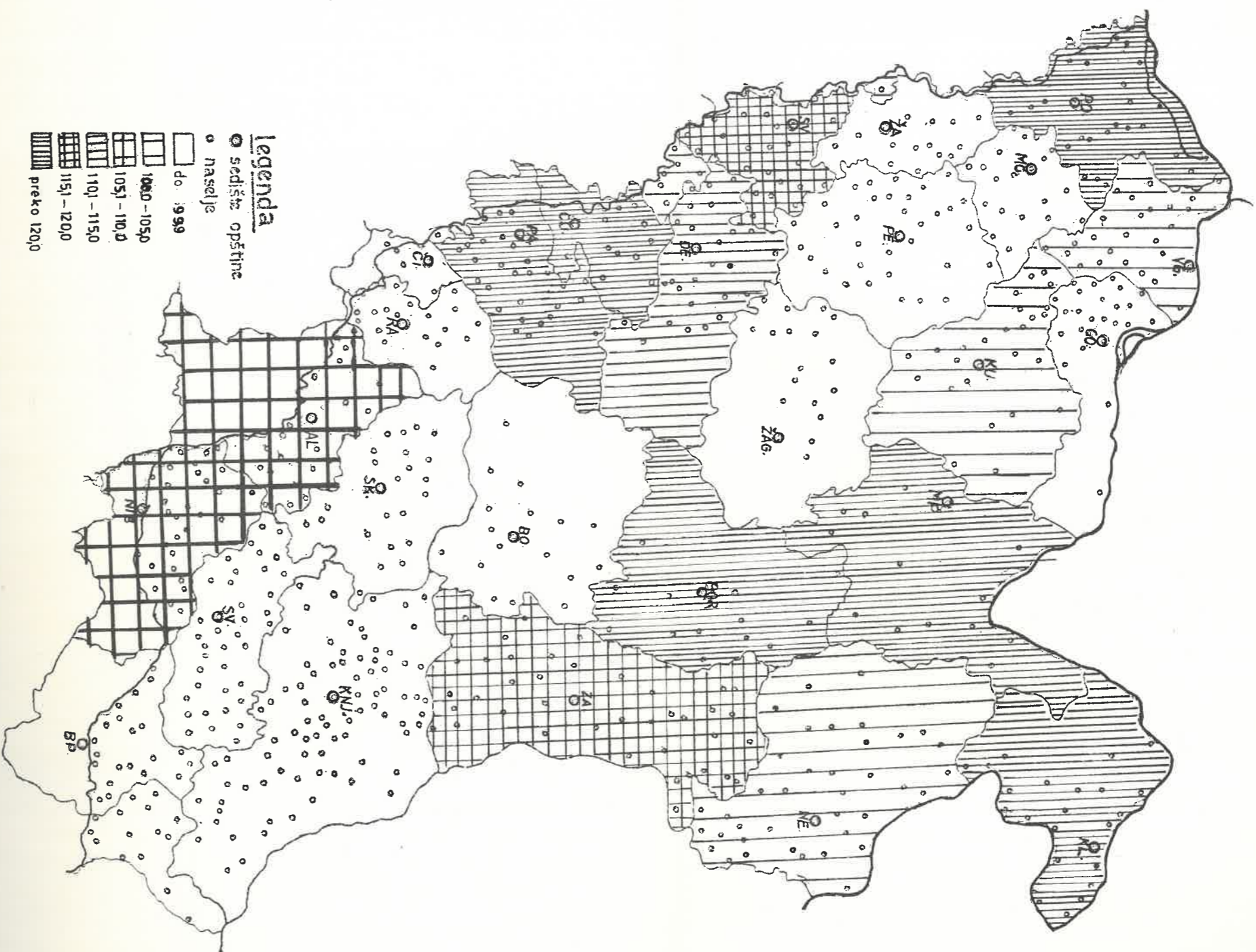
Dans le troisième chapitre sont exposées les données et l'analyse résultant d'une recherche empirique faite dans la Serbie de l'Est dans l'intervalle de 1966 à 1968. Ces recherches avaient englobé 31 mille habitants de la Serbie de l'est dans 13 communes. On a examiné les directions et la dynamique des migrations intérieures et extérieures. On a donné un aperçu spécial des migrations de caractère local, ensuite les migrations provoquées par les mariages, etc.

Dans l'étude des migrations extérieures on a prêté la plus grande attention au départ de nos citoyens pour l'étranger en vue d'un travail temporaire, dans la période de 1968. en 1973. ainsi qu'à l'émigration définitive des sujets yougoslaves dans les pays d'outre-mer.

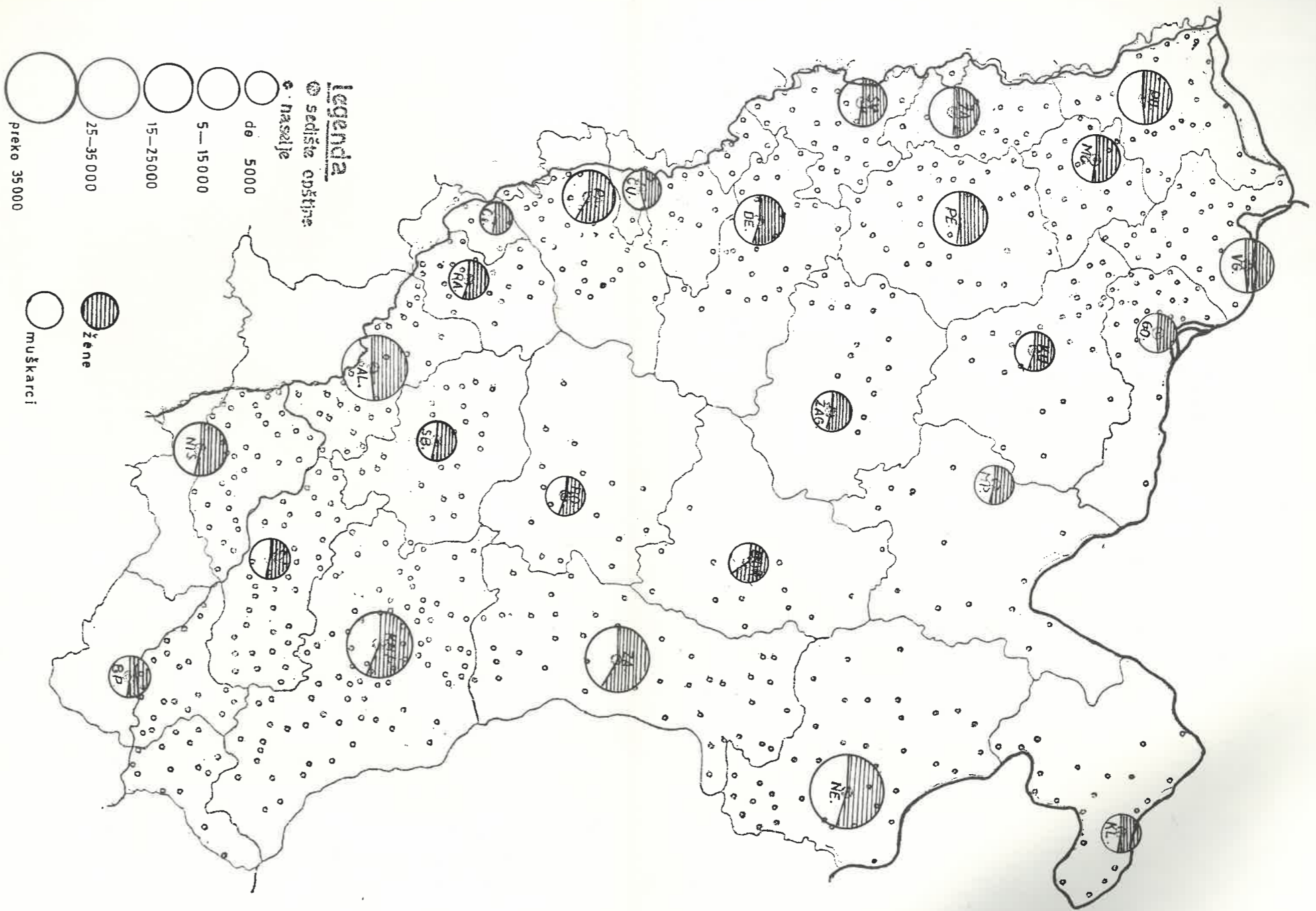
A la fin de cette étude on a indiqué la nécessité de prendre des mesures et d'organiser une action de la communauté socio-politique plus large en vue de stabiliser les mouvements migratoires dans la Serbie de l'Est, en tant qu'un territoire de natalité basse, en considération du fait qu'en nombre de localités de cette région la population décroît sensiblement sous l'influence du mouvement migratoire marqué du village vers la ville et vers les centres économiques du pays plus développés.

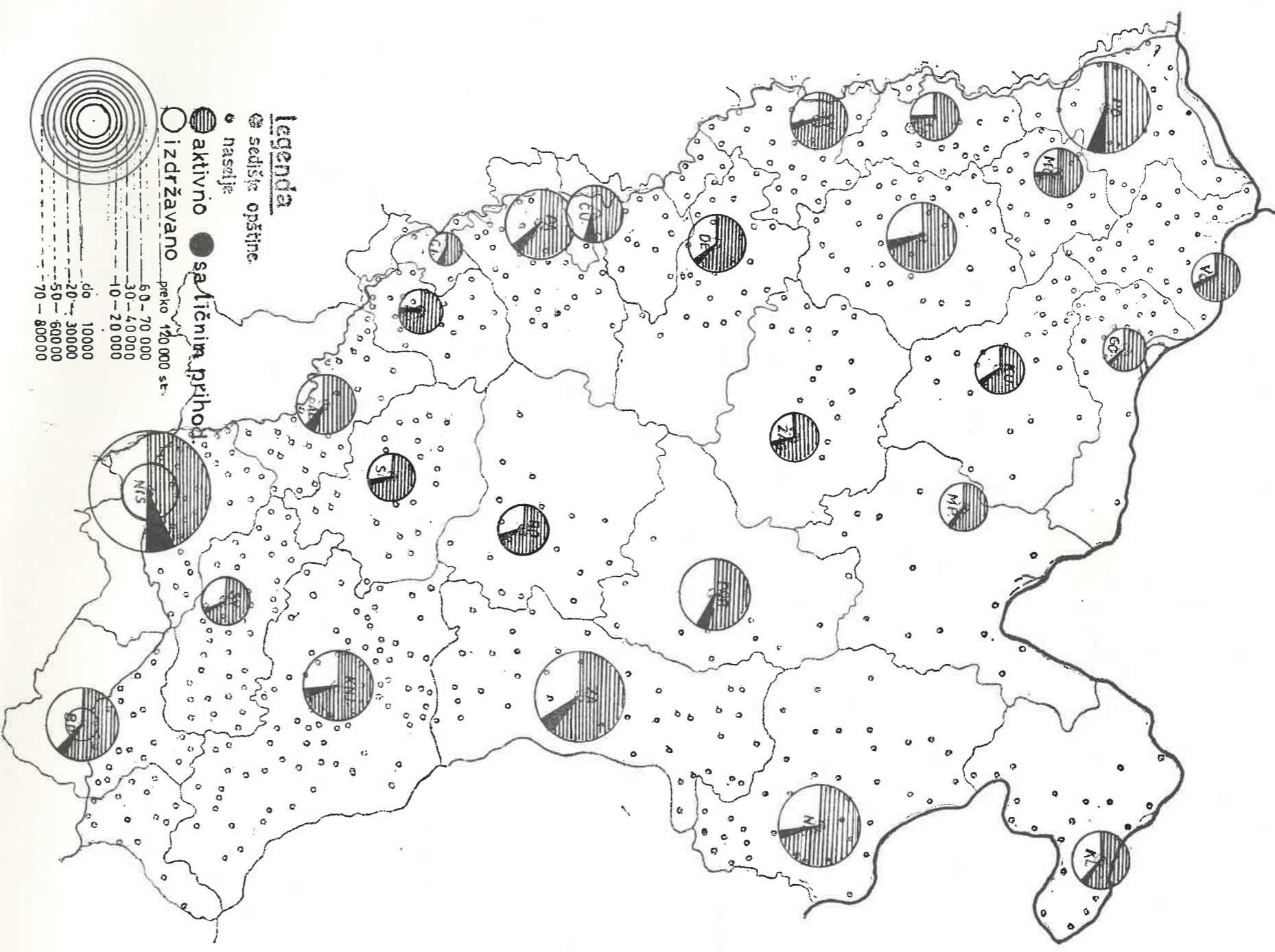
Ск. 2. — Индекс пораста становништва 1961—1971.

Ск. 3. — Индекс пораста становништва 1948—1971.

Ск. 4. — Учешће жена у пољопривредном активном становништву у % 1971. год.

Ok. 5. — Stanojevićevsko prema aktivnosti 1971. god.